

Városi terek – városi térhasználat

Benda Judit, Boris Bove, Gerhard Péter, Karsten Igel,
Majorossy Judit, Novák Veronika és Vörös Boldizsár
tanulmányai

Daniel Stracke

A városképek és alaprajzok
hasznáról

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2012. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2012-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 47. *Gazdasági nacionalizmus*
- 48. *Az oszmán világ és Közép-Európa*
- 49. *Ipari munkások a 19–20. században*
- 50. *Kapcsolatok – hálózatok*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Városi terek – társadalmi térhasználat” című blokkunkat Majorossy Judit szerkesztette.

A szám olvasószerkesztője Mantuano Orsolya volt.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: „*Exeter Civitas Exoniae, vulgo Excester, urbs primaria in comitatu Devoniae*”. Exeter városa Georg Braun és Frans Hogenberg, 1563-ban Kölnben kiadott *Civitates Orbis Terrarum* című munkájának térképén (Részlet, North Gate utca).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

VÁROSI TEREK – TÁRSADALMI TÉRHASZNÁLAT. AZ ELEMZÉS LEHETŐSÉGEI

Bove, Boris – Le Maresquier, Yvonne Hélène – Bourlet, Caroline	Közel és távol: kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára	5
Karsten Igel	A társadalom-topográfiától a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori német városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez	35
Novák Veronika	Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben	59
Benda Judit	A kereskedelem topográfiája. A kereskedők térhasználat a késő középkori Budán	80
Majorossy Judit	A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban	102
Gerhard Péter	A választás topográfiája. Az 1878-as pesti országgyűlési-képviselőválasztás korteshadjáratának térhasználat	136

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Vörös Boldizsár	Lóversenypályák és a politikai propaganda. Szimbolikus térfoglalási akciók a magyarországi Tanácsköztársaság idején	162
-----------------	---	-----

KÖRKÉP

Daniel Stracke	A pre-modern városi tér kutatása. Megjegyzések a városképek és városalaprajok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán	176
Nagy Balázs	Városi tér és társadalom. Várostörténeti szekciók a Nemzetközi Középkor- tudományi Kongresszuson	194

KÖNYVEK

A császár régi ruhája. Barbara Stollberg-Rilinger: Des Kaisers Alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches – Kökényesi Zsolt	200
Középkori pozsonyi polgárság a városi végrendeletek tükrében. Majorossy Judit – Szende Katalin (Hrsg.): Das Pressburger Protocollum Testamentorum – Skorka Renáta	207
Az 1526 utáni Magyar Királyság. Újragondolt történelem. Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században – Réthelyi Orsolya	215
A történetírás dinamikája – Braudel amerikai előadásai. Fernand Braudel: A kapitalizmus dinamikája – Kosárkó László	220
James Heitzman: The City in South Asia – Jeney Rita	226
Kalocsai Péter: Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914 – Horváth Csaba Sándor	231
Szerzőink	236
Contents	238
Abstracts	240

Boris Bove – Caroline Bourlet – Yvonne-Hélène Le Maresquier

Közel és távol

Kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára *

A város lényege a központiség. A földrajztudomány szerint a „város célja” összegyűjteni, közelíteni, kapcsolatba hozni.¹ Gazdasági, politikai és kulturális funkciói révén a város egy csomópontba gyűjti a népességet – az emberek azért laknak ott, mert kapcsolatokat akarnak kiépíteni. A társadalmi kapcsolatok tehát intenzívebbek és változatosabbak, mint falun.² A városi életnek azonban éppen az a paradoxona, hogy a társadalmi kapcsolatok nagy száma lehetetlenné teszi valamennyi megélését. Ellentétben a faluval, ahol a közösségi élet a 11–15. században egybeesik a falu határával és a plébániával,³ bizonyos lakosságszám felett már nem tud mindenki mindenkivel kapcsolatba lépni, ez pedig együtt jár azzal, hogy a városi társadalom egyéni kapcsolatrendszerek sokaságává darabolódik szét, amelyek saját tereikbe íródnak. Mindannyian szembesültünk már azzal az élménnyel, hogy mindennapi útvonalaink határán túllépve egyszer csak felfedezünk egy ismeretlen utcát vagy városrészt abban a városban, amelyben egyébként évek óta élünk, és amelyet ismerni vélünk. A földrajztudomány, mely különös figyelemmel fordul ezen választott kapcsolatok térbeli szerveződése felé, már régen rámutatott a városi társadalom szétDarabolódásának egyik különösen fontos dimenziójára, a városnegyedre.

Az olyan korszakokban, amikor szinte nincs városrendezési politika, és a városokat nem a felsőbbtség akarata, hanem inkább az emberek szervezetlen tevékenysége hozza létre – ilyen a középkor is –, a városnegyedet nem annyira anyagi léte és formái határozzák meg, hanem inkább az ott lakók és a köztük kiépített kapcsolatok. A városnegyed így elsősorban társadalmi dimenziójában értendő: ez az itt lakók mindennapi életének a tere, ez az a szűk keret, amelyen

* A tanulmány eredeti formájában a *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France* 2007–2008-as számában jelent meg. (*Bulletin* (134–135.) 1–46.) Jelen közlés terjedelmi korlátok miatt az eredeti szöveg szerkesztett változata: az öt alfejezetből hármat közlünk, a két kihagyott esettanulmányt rezümében foglaljuk össze. Az írott változat egy 2006. május 19-i műhelykonferencia eredménye, amelyet Boris Bove szervezett az IRHT (*Institut de Recherche de l'Histoire des Textes*, CNRS) és a LAMOP (*Laboratoire de Médiévistique Occidentale, Université Sorbonne-Paris I*) intézetekhez kötődő Párizs-történeti szeminárium keretein belül, amely 2005–2006-ban a fővárosi kapcsolatok, hálózatok, szolidaritás témáját járta körül. Az 1998-ban létrehozott, jelenleg is működő szeminárium a középkori Párizssal foglalkozó kutatók műhelye, mely átfogó problémák köré szervez tematikus előadás-sorozatokat. Az előadások tematikája, címe, esetenként rövid összefoglalása megtalálható a <http://aedilis.irht.cnrs.fr/paris> honlapon. (A ford.)

1 Saint-Julien 2002: 181.

2 Dutour 2003: 20–26.

3 Chevalier 1997: 13–15.

belül a kapcsolatok a legsűrűbbek, ez tehát a városi falu (*village urbain*). A földrajztudomány szerint a régi városok lakosainak legfontosabb identitáseleme a városnegyed, ennek keretein belül zajlik ugyanis az élet: gyakran esik egybe lakóhely és munkahely, emellett erős a családi összetartás, a foglalkozások térbeli koncentrációja, valamint a plébániai keret is. Mindazonáltal ez a tér nyitott marad a város felé, hiszen átszelik azok a közlekedési útvonalak, amelyek az összes lakos számára járhatók egy korlátozott kiterjedésű városi térben. Ezekkel a barátságos, közegükkel harmóniában élő városi falvakkal szokás szembeállítani a modern nagyvárosok negyedeit, amelyekben a tér specializációja erősödő társadalmi szegregációhoz vezet, miközben a városi terület végtelenné nyújtózása egyre inkább szétválasztja a lakóhelyet és a tevékenységek helyszíneit, bizonyos közlekedési eszközök pedig kifejezetten kikerülnek, vagy éppen átlépik a lakott zónákat. A város cseppfolyóssá válik, így mindenkinek magának kell kialakítania saját útvonalait, vagyis „saját városát a városon belül”.⁴ A földrajztudomány azt hangsúlyozza, hogy a városnegyed fogalma használhatatlan a mai városokra, ezeket ugyanis már nem lehet folyamatos területként felfogni, hiszen minden társadalmi szereplő saját maga alakítja ki a terét, igényei szerint összekapcsolva helyeket, területeket, hálózatokat. Ennek eredménye egy szétrobbant térbeliség, egy „szigetenger-tér” (*espace en archipel*), melynek csomópontjain mindenféle lépték illeszkedik egymásba.⁵

Vajon ez a mai problémafelvetés vonatkozhat a középkori Párizsra is? A főváros óriási méretei talán lehetővé teszik, hogy alkalmazzuk rá a szétdarabolódott városi tér és társadalom aktuális kérdéseit. 14. század eleji csúcspontján a város lakossága bizonyosan meghaladta a 200 ezer főt,⁶ emiatt mai szemmel nézve is nagyvárosnak, a középkori városi viszonyok között pedig egyenesen demográfiai szörnyetegnek tekinthető. Vajon ezek az óriási méretek nem fenyegetik szétrobbanással a városi társadalmat és teret? Bernard Rouleau szerint a városi növekedés következményeként fellépő szétmorzsalódás veszélye nem merül fel a 19. század előtt.⁷ Talán igaza van, de a város mai szemmel nézve csekély területét (a Fülöp Ágost által épített falakon belül csupán 2 km²) mérhetnénk más mércével is, például az óriási népsűrűségével vagy éppen a korabeli közlekedési eszközökével, amelyek igencsak megnyújtották a távolságokat. Több jel is utal arra, hogy helyesebb lenne így gondolkodni. Ilyenek például az első középkori városleírások Párizsról. A klerikusok, mint például Guy de Basoche (1175) és Thomas of Ireland (1290 körül) három részre osztják a várost: a kereskedőké a jobb part,

⁴ Saint-Julien 2002: 185–187; Imbert 2000 [1988]; Paquot 2006.

⁵ Levy – Lussault 2003: 758–760.

⁶ 1328-ban Párizsban 61.098 háztartást számoltak össze, amely még egy minimális 3,5-ös szorzóval is 214.000 fős lakosságot jelent. És bár az 1950-es években kételkedtek a szám helytállóságában, valójában nincs okunk erre, hiszen minden adat – az adóból befolyt összegektől kezdve egészen a lakosságon belül megtalálható, specializálódott kézművesek (pl. szőrmekészítők) relatív arányáig – ezt a hipotézist támasztja alá. Erről Cazelles 1972: 131–140; Delort 1978: 868–869.

⁷ Rouleau 1997: 445–446.

a nemeseké a *Cité* szigete, a klerikusoké pedig a bal part. Ez a térfelosztás természetesen ideológiai jellegű, és az a célja, hogy kiemelje az egyetem jelenlétét a városban. Nem csoda, hogy ez a funkcionális hármastagolás nem jelenik meg a polgárokhoz kötődő városdicsőítésekben, amelyek csak felsorolják az utcákat, de nem fűzik hozzá társadalmi jellemzőiket.⁸ A párizsi Guillot 1300 körül írott verse a párizsi utcákról (*Le dit des rues de Paris*) mégis három zónát különít el a városi térszerkezetben, s ezeket a folyó medre választja el egymástól. Egyéb-ként a kapuknál, kikötőknél, keresztutaknál megfigyelhető „párizsi zsúfoltság” (*encombements de Paris*) toposza megjelenik már a 13. század irodalmában is: egy Szent Lajos korabeli paraszt arról panaszkodik, hogy ráment az egész szombatja, mire átjutott a Kis hídon. Guillot úgy dramatizálja versében az utcák felsorolását, hogy egy falusi utazó nevében beszél, aki a városba belépve rögtön szem elől veszti a feleségét a tömegben, és egész Párizst be kell járnia, hogy megtalálja. A középkori városleírások pedig rendre arról írnak, hogy a folyón átívelő hidakon akkora az áthaladó forgalom, hogy mindig lehet ott találkozni „vagy egy fehér baráttal, vagy egy fehér lóval”.⁹ A *Saint-Paul* rakparttól nem messze megtelepedett karmeliták a 14. században azzal magyarázták átköltözésüket a szemközti bal partra, hogy túl messze voltak az iskoláktól, és mindig át kellett kelniük a Szajrán.¹⁰ A 14. század második felében V. Károly gonoszul tréfálkozva menetegeti hallgatósága előtt az öreg Tancarville gróf távolmaradását, amikor így kiált fel: „Hja, nem kell ide jobb kifogás: nem lát már tisztán, Párizs meg tele van szekerekkel!”¹¹ Még a 18. század végén is azt látjuk, hogy Luc-Vincent Thiéry „műkedvelőknek és idegen utazóknak” szánt útikönyve (*Guide des amateurs et étrangers voyageurs à Paris*) két kötetre tagolva jelenik meg, „azért, hogy alkalmazkodjon ennek a Szajna medre által kettéosztott városnak a fekvéséhez, és így megóvja a külföldi és országbeli uraságokat attól a kényelmetlenségtől, hogy két kötetet kelljen egyszerre maguknál hordani”, amiből az a feltételezés világlik ki, hogy a látogatók nem keltek át a Szajrán.¹²

Van tehát min gondolkodni. Egy Párizshoz hasonló nagyon nagy város esetében feltételezhető, hogy a városlakók közti kapcsolatok erősen szelektáltak, mivel nincs mindenki kapcsolatban egymással. A választható kapcsolatok egyrészt valóban választás eredményei, másrészt viszont olyan tényezőktől is függnek, mint a térbeli korlátok, a közlekedés, a munka vagy az intézményi keretek. Ezek az egyszerre választott és kikényszerített kapcsolatrendszerek valószínűleg városnegyedeket rajzolnak meg, vagy legalábbis rámutatnak a városi terek differenciált használatára és érzékelésére, ahol bizonyos terek közelinek, míg mások távolabbinak tűnnek a lakosok számára. Bármennyire is könnyű felállítani ezt a munkahipotézist, bizonyítása annál nehezebb a párizsi terek és társadalom kutatásának

⁸ Bove 2004a.

⁹ Leguay 1984: 49; Le Roux de Lincy – Tisserand (dir.) 1867: 160–161.

¹⁰ Beurrier 1634: 2–3.

¹¹ Leguay 1984: 49.

¹² Backouche 2000: 57.

mai állapotában – ez ugyanis általában a „városi jelenség” (*phénomène urbain*) holisztikus megközelítését helyezi előtérbe. A középkori Párizs szép térképei azt sugallják, hogy a város egységes egészet képez, egy utcák, templomok, kollégiumok és paloták által tarkított homogén teret. Amellett, hogy a fenti elemek közül sok meglehetősen egyenetlenül oszlik el, azt is észrevehetjük, hogy számos olyan fontos információ nem jelenik meg, amely pedig közelebb vinne a hétköznapi élet megértéséhez: ilyenek többek között a piacok, az uradalmak, a plébániák vagy a gazdasági tevékenységek eloszlása. A Philippe Lorentz és szerzőtársai által nemrég megjelentetett atlasz részben pótolja ezt a hiányt, és a rengeteg térkép közléseivel valóban megkönnyíti a párizsi tér áttekintését. Mivel azonban nem veti fel a megélt tér problémáját, csupán ritkán veti össze egymással az egyes térképeket, és nem lép tovább a jelenségek városi szintű tematikus szétválogatásánál.¹³ Ami pedig a párizsi társadalom elemzéseit illeti, ezek leginkább rétegleírásokat jelentenek, amelyek úgy rangsorolják a népességet, hogy lényegében nem kapcsolják össze a vizsgált kategóriákat a városi társadalom egészével.¹⁴ A hálózatok térbeli dimenziójának elemzése egyfajta közttes megoldásnak tűnik, amely azért újszerű Párizs kapcsán, mivel a városi munka és a szomszédság vizsgálatain kívül igen kevés foglalkoztak még vele.¹⁵ A megélt teret tanulmányozó történések közül csak kevesen fordulnak az egyén szintje felé; közéjük tartozik Simone Roux, aki nagyon helyesen jegyzi meg a középkori Párizs mindennapi életéről szóló könyvében, hogy milyen zavarba ejtő ellentmondások figyelhetők meg a különféle források között, amelyek a városlakókat hol a saját kis negyedükbe zárkozva, hol pedig a regionális szinten is könnyedén mozogva mutatják be.¹⁶

Így született az az ötlet a Párizs-történeti szeminárium keretein belül, hogy ki-ki a számára ismerős források segítségével próbálja megragadni a társadalmi kapcsolatokat térbeli dimenziójukban, hogy így találjon rá a középkori párizsiak által valóban használt megélt térre. Ez az empirikus ütköztetés természetesen nem oldhatja meg végleg az eddig még alig feltárt problémát, csupán néhány lépést kíván tenni az új területen.

¹³ A térképekre például Leuridan – Malet (dir.) 1975; Lorentz – Sandron – Lebar 2006.

¹⁴ Ehhez lásd a Caroline Bourlet által szervezett és a párizsi társadalomnak szentelt 2000–2001. évi IRHT–LAMOP szeminárium beszámolóit. (Vö. *-os jegyzet – a szerk.) A résztvevők 2005–2006-ban újra elővették a témát, ám ekkor már a hálózatok szemszögéből vizsgálva azt. Ez a megközelítésmód (ellentétben a társadalom holisztikus szemléletével) láthatóbbá teszi a közös élet gyakorlatainak módozatait, amelyek eddig külön-külön vizsgált társadalmi csoportokhoz és rétegekhez tartozó embereket hoznak kapcsolatba. Boris Bove elméleti bevezetőjére: <http://aedilis.irht.cnrs.fr/paris>. (Letöltés: 2011. szeptember 20.)

¹⁵ Párizs szociotopográfiáját elsősorban az 1293–1313-as évek rovásadó (*taille*) jegyzékei alapján vizsgálták, főként a gazdaságtörténet szemszögéből. Például Bourlet 1992; Fianu 1992; Fianu 2006; Netchine 1988. Az 1300 körüli párizsi mesterségekről: Bourlet 2007. A szomszédságról: Le Maresquier 1998; Leguay 2006.

¹⁶ Roux 2003. A szociabilitás tereit elemző tanulmányok meglehetősen ritkák, lásd mégis: Terrasse 1991–1992.

ÉLET EGY VÁROSI URADALOMBAN EGY BÍRÓSÁGI VIZSGÁLAT ALAPJÁN

Az Yvonne-Hélène Le Maresquier által bemutatott bírósági irategyüttesből nincs sok a városi földesurak fennmaradt iratanyagában, ám a minket érdeklő problémára különösen gazdag forrás, ugyanis rámutat arra, hogy az uradalmi keret milyen szinten él tovább még a 15. században is, és hogy mennyire meghatározó szerepe van az itt élők mindennapi életében valamint a térszlelésükben egyaránt.

1401 elején a befolyásos *Sainte-Geneviève* apátság a párizsi előjáró elé idézte a *Montaigu* kollégium tanulóit. Ezek ugyanis – annak ürügyén, hogy az egyetem kiváltságainak haszonélvezői, és birtokaik szabaddá váltak „oly hosszú időtartam alatt, hogy az ellenkezőjének már az emléke sem él” – nem voltak hajlandók elismerni az apátság saját állítása szerint „igen régóta” élvezett földesúri hatalmát a *Maubert* téren és az egész *Sainte-Geneviève* hegyen. Pedig ez az 1314-ben alapított kollégium a *Saint-Étienne-des-Grés*, *Saint-Symphorien* és *Septvoies* utcák által határolt háztömb jelentős részét elfoglalta, és így valóban az apátság uradalmának határain belül helyezkedett el. Ez a levéltári anyag több iratot tartalmaz, amelyek alapján az egész eljárás nyomon követhető, különösen érdekes azonban a tanúkihallgatás jegyzőkönyve, mivel ennek alapján képet kaphatunk arról, hogy milyen módon érzékelték a lakosok az apát földesuraságát.¹⁷

Jogai bizonyítására az apátság kilenc tanút vezetett a királyi bíróság elé, őket 1404. július 1. és 1405. július 4. között a *Châtelet* királyi bíróságának ítéldomestere, Robert de Pacy hallgatta ki. A tanúk általában egyszerűbb emberek voltak, egy pap és a *Châtelet* bíróságának poroszlója mellett mind kétkezi munkások, három földműves, két kőműves, egy varga és egy szabó. Egyikük sem volt már fiatal, ketten túllépték a hatvan évet, és a többiek is negyven fölött jártak. Abban a háztömbben vagy annak közvetlen szomszédságában laktak – a meghallgatás idején vagy azelőtt hosszú ideig – amelyik a per tárgyát képezte. Hárman közülük a *Montaigu* kollégium bérlői voltak, és vagy a *Saint-Étienne* és *Septvoies* utcák sarkán, a kolostor kapujával szemközt álló épületben laktak, vagy pedig Théro-uanne püspökének nagy palotájában, amelynek a *Septvoies* utcára nyílt a főbejárata. A negyedik tanú ebben a palotában „született és nevelkedett”, mivel apja itt dolgozott kapuőrként. Két további tanú a *Sainte-Geneviève* apátság poroszlóinak hivatalát töltötte be, a kőművesek pedig a később *Hôtel Neuf* néven emlegetett régi nagy palotaépület felújításán dolgoztak.¹⁸

¹⁷ AN, S 1535, 7. dosszié.

¹⁸ Ez a rendkívül gazdag, ám esetenként meglehetősen zavaros dokumentum más elemzési szinteket is tartalmaz, melyeket most nem vizsgálunk. Hasznos információkat ad az apátság közvetlen környezetének topográfiájáról (Burgundia és Vézelay apátjainak palotái), illetve különösen azoknak az épületeknek (alapítók háza, magas és alacsony házak, udvarok, kertek, bekötőutak) a szerkezetéről, amelyek a 15. század elején a *Montaigu* kollégiumot alkották, valamint ezeknek a tereknek a felhasználásáról (diákszállás, magiszterek szállása, melléképület), kezelésükről és a rajtuk végzett munkálatokról. Végül röviden megemlékeznek az alapítókról is.

A tanúk szóhasználata arról árulkodik, hogy a *Sainte-Geneviève* hegy lakói voltak, még a legalacsonyabb sorúak is pontosan tudták, milyen igazgatási és bírósági felsőbbbségtől függtek: a *Sainte-Geneviève* szerzeteseitől, akiknek „különösen a *Maubert* téren és az említett hegyen felső, alsó és középső szintű bíraskodási joguk van, és úriszéket is tartanak”.¹⁹ Colin Gilles kőműves tisztában volt az apátság helyi szuverenitásának súlyával: szerinte nekik „legfelsőbb bírói, földesúri és útmesteri joghatóságuk is van, csakúgy, mint király urunknak a saját birtokain”. Ezt mindenki tudja, hiszen „ez az egész hegyen szóbeszéd és köztudomású”, mások pedig „mindig is így hallották volt”.

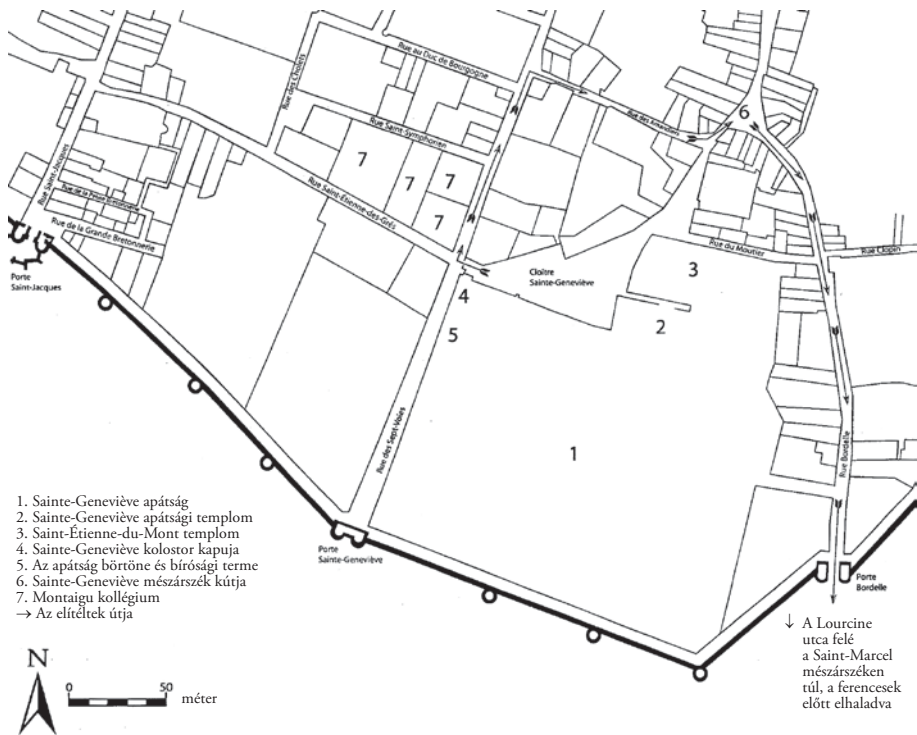
A szájról szájra és nemzedékről nemzedékre terjedő szóbeszéd mellett említést tesznek a hatalomgyakorlás mindennapi tapasztalatáról is: „látták és tudják”, „látták, amint”, vagyis nézői, vagy éppen tevékeny résztvevői voltak az apátság bírói joghatóságát tanúsító cselekedeteknek. Ezek közül a leglátványosabbak természetesen a nyilvános kivégzések, és igen gyakran ez az első bizonyíték, amelyet a tanúk felhoznak az apátság bírói joghatósága mellett. A földesúri joghatóság azonban mindenütt jelenvaló volt a térben. A karmeliták előtti *Hémon* keresztnél állt a szerzetesek szegyenfája.²⁰ A földesúri hatalom ezen látványos megnyilatkozásait egy idő múlva korlátozniuk kellett – más földesurakkal való versengésük, vagy éppen a királyi joghatóság fejlődése miatt, ám ez a visszahúzódás még nagyon is új keletű a 15. század elején, és igazságszolgáltatásuk látványos elemei még mindenki számára nyilvánvalóak. A *Saint-Victor* apátság szerzeteseit ugyanis annyira bántotta a *Sainte-Geneviève* bírósága által elítéltek kivégzése, amely még a 14. század elején is a *Saint-Victor* kapunál, sőt apátságuk bejárata előtt zajlott, hogy rávették szomszédjukat ennek a megszokott kivégzési helynek az elhagyására. Valószínű, hogy a kivégzések Vanves faluba telepítése éppen erre az időszakra datálható, szövegünk pedig hozzájárulhat a városon kívüli kivégzőhelyek kérdésének megoldásához. Általánosságban elmondható, hogy a város falain belül kizárólag a király végeztethette ki az elítélteket, illetve csak a király és a *Saint-Germain-des-Prés* apátság rendelkezik pellengrérel (*pilori*), a többi pallosjoggal bíró földesúr kénytelen megelégedni egy szegyenfával, amelyen közszemlére tehetik a félresikerült kőműves termékeket és a kivégzés előtt álló elítélteket. A *Sainte-Geneviève* apátság rendelkezett börtönökkel a falain belül, illetve még egy teremmel is, ahol a bírósági tárgyalások zajlottak. A tárgyalásokon a *maire* delegált bíróként elnökölt („ő szolgáltat igazságot a szerzetesek nevében”). A szerzetesek halálos ítéletet is hozhattak, és tudjuk, hogy gyakorolták is ezt a jogukat: mindegyik tanú emlékezetében élnek a „máglyára vagy akasztófára” szánt elítéltek szomorú felvonulásai a vesztőhely felé. Egyes tanúk, mint Guillaume Dessalon több ilyet is láttak, Jacques Bergon pedig emlékezett egy öt elítéltekből álló csoportra. Ezek a kivégzések a városon kívül, Vanves falu mellett zajlottak, az útvonal végig változatlan maradt: az apátság kapujá-

¹⁹ Egy 1401-es parlamenti végzés és az 1474. augusztus 10-én tett nyilatkozat a javadalom nagyságáról pontos leírással szolgál a *Sainte-Geneviève* uradalomról. Tanon 1883: 232–239.

²⁰ Tanon 1883: 34–35, 42–43.

1. ábra

Az apátsági bíróság elítélteinek falakon belüli útvonala

tól indult el a *Saint-Étienne-des-Grés* templommal szemben, végigment a *Septvoies* és az *Amandiers* utcán egészen a *Sainte-Geneviève* mészárszék kútjáig, áthaladt a *Bordelles* kapun, majd a *Saint-Marcel* mészárszéken túl, a ferences rendház előtt elhaladva tért rá a *Lourcines* utcára (1. ábra). Thomas Le Noir számára egyébként ez annak bizonyosságául is szolgált, hogy teljes joggal gyakorolják bírói joghatóságukat a városnak ebben a szegletében: „nem mernének másik joghatóság területén keresztülmenni, mivelhogy a többi bírói hatóság, mint például a *Saint-Marcel* apátság, mindig erősen kémléli őket, nehogy valahogy belépjenek az ő földjükre”. A *Sainte-Geneviève* hegy lakói jól tudták, hogy az apátság több riválissal rendelkezett a városnegyedükben, akik mind féltékenyen őrizték előjogaikat. A szőlőműves Gilet Du Moulin még azzal is tisztában volt, hogy a *Saint-Hilaire* hegy kivélt jelent, mivel „az egyik fele a *Saint-Marcel*, a másik fele viszont a *Sainte-Geneviève* apátság birtoka”, sőt még azt is hozzáteszi, hogy „a burgundi herceg palotája részben a mondott szerzetesek földjein, másik részben pedig a *Saint-Marcel* kanojkainak a földjén áll”. Rémy Le Musnier úgy tudta, hogy a fent említett két földesúrnak osztoznia kellett szuverenitásukon a *Saint-Benoit-le-Bétourné* káptalanjával, egyébként pedig ezeknek a joghatóságoknak a területe „határjelekkel van megjelölve”. A baljós kivégzési menetek és a szomszédos földesurak között dúló

joghatósági viták láthatólag pontosan kirajzolják az uradalom területét, még akkor is, ha ennek határai nem mindig világosak: Remy Le Musnier arra már nem emlékezett, pontosan hol is húzódnak ezek a határok az utcákban, de jártában-keltében látott határjeleket, amelyek megszokott környezetéhez tartoztak. Ebből arra következtethetünk, hogy valószínűleg a határok nyilvánvalóvá tétele látványos, ám korántsem mindennapos alkalmakhoz kötődött.

Amennyire különlegesnek számítottak a kivégzések, olyan köznapi látvány volt az úriszéki poroszlók jövés-menése, melynek során sokkal kevésbé félelmetes hivatalos teendőket láttak el, akár még a lakosok jóléte érdekében is. Geoffroy Le Tort például négy évig látta el ezt a hivatalt, mielőtt a *Châtelet* bíróságának poroszlója lett volna. Jól emlékszik arra, hogy több ízben is járt a kollégium házaiban „hivatalos ügyekben, mint zálogfoglalások, lefoglalások, elnapolások és végrehajtások”. A dokumentumban találkozhatunk a hivatalos eljárás néhány példájával, amelyek a rendfenntartást szolgálták. A *Montaigu* kollégium diákjai rendkívül nyughatatlan természetűek voltak, több ízben is ki kellett hívni a poroszlókat, hogy a „randalírozókat és zajongókat” börtönbe zárják: ez történt azokkal a diákokkal is, akik borkimérést tartottak az *Hôtel Neuf* épületében, és ököltre mentek egymással; egy másik alkalommal a földesúri rendfenntartók elűzték az örömlányokat, akik „züllött életet éltek” a kolostorral szembeni házban, ezért panaszt tett rájuk a *maire*-nél Vézelay apát palotájának egyik bérlője, Guillaume Dessalon pap; a poroszlók tartóztatták le Yvonnet Charpentiert is, miután megverte Colin Gilles kőművest a kollégium egyik „alacsony házában”, a *Saint-Symphorien* utcában; és ugyanezeknek a házaknak a bérlőin hajtott végre adósság miatt foglalást Jean de La Branche, a szerzetesek egyik poroszlója. Több tanú idézi fel pontosan a letartóztatottak útvonalát az apátság börtönei felé, a poroszlók kíséretében, ahogy végighaladtak a *Septvoies* utcán, majd bementek a kolostor kapuján a *Saint-Étienne-des-Grés* utca legvégén. A földesúr igazságszolgáltatási tevékenysége tehát át- meg átszövi a mindennapokat, és belevésődik a térbe mind a poroszlók jövés-menése, mind a kivégzések különleges alkalmi révén.

Remy Le Musnier például visszaemlékszik, hogy apja a Théroouanne palota kapuőreként, kúttisztítás közben talált egy „teljesen felbomlott holttestet”, majd addig a szerzetesek börtönében kellett ülnie, amíg ki nem derült az ártatlansága. Pierre Blanchardint az apátság poroszlói letartóztatták, mert nem fizette meg a házát terhelő úrbéres járadékot. A *Montaigu* kollégium kis házaiban, a *Saint-Symphorien* utca sarkán hat-hét évig bérlőként élő, már említett Colin Gilles kőműves történetének elbeszélésénél érdemes elidőzni egy kicsit. Végző megállapítása az, hogy „ezek a házak a szerzetesek földesurasága és joghatósága alá tartoznak”, hiszen „látta és tudja”. „Tudja, mert” egyszer verekedésbe keveredett egy bérlőtársával, aki eltörte az ő bal karját, másnap pedig megjelentek a *Sainte-Geneviève* poroszlói a bűnösért, kihozták a házából, elvitték az apátság börtönébe, ahol egy hónapig tartották fogva. Az apátságban volt a per is: „a tanú és a mondott Yvonnet hosszan pereskedtek a mondott *Sainte-Geneviève* apátságban”. Az, ha valaki egy adott földesúr „hospesének számított és joghatósága

alá esett”, a kötelességek mellett jogokkal is járt, például azzal az igen fontos kiváltsággal, hogy saját természetes bírója ítélkezett felette. Jacques Bergont, amikor a szerzetesek egyik kis házában lakott, több ízben is a *Châtelet* bírósága elé idézték, majd kiadták őt a szerzeteseknek, Jean de La Branche pedig az apátság poroszlójaként több alkalommal járt a *Châtelet*-ben, hogy kihozza onnan a *Montaigu* kollégium bérlőit, akiket tévedésből beidéztek vagy bebörtönöztek.

A háramlási jog egy másik fontos kiváltsága volt a bíráskodás jogával rendelkező földesúrnak. Thomas Le Noir különbséget tudott tenni a bíráskodás és az úrbér között. A *Septvoies* utca keleti oldalán lakott egy olyan házban, amelyik a „*Sainte-Genève* úriszéke alá tartozott, de a *Huben* kollégium diákjaihoz tartozó földön”, akiknek ő maga bérlője volt. Bár nem fizetett földbért az apátságnak, mégis „hospese volt és az illetékessége alá tartozott”; ezen a címen vonatkozott rá a háramlási jog is, ha meghalt vagy kihágást követett el, mivel Bayeux városából származott, és idegennek tartották. Az apátság így igényt tarthatott az egész örökségére. Ugyanígy, amikor a szőlőműves Guérin Le Marc örökös nélkül halt meg a diákoknak a *Saint-Symphorien* utca sarkán álló házában, hagyatéki leltárt a szerzetesek készítettek.

A háztömb másik megszokott alakja volt a *Sainte-Genève* útmestere, az a tisztviselő, aki a közutak felügyeletét látta el, és megakadályozta az utak területének elbitorlását. Tanúink látták őt hivatalának gyakorlása közben, amikor „kimérte a területet azoknak, akik építkezni akartak a *Sainte-Genève* hegyen, egészen a *Hémon* keresztiig”. Név szerint ismerték őt. Geoffroy Le Tort „jól ismert egy bizonyos Andry (Andriet) Le Moine-t, aki útmester volt, már ameddig élt [...]”. Az *Hôtel Neuf* újjáépítésénél kőművesként dolgozó Rémy Le Musnier emlékezett, hogy a társai arra kérték, mérse ki a falak helyét a *Septvoies* utcán, mielőtt dolgozni kezdenének.

A szerzetesek azzal is az útmestert bízták meg, hogy ellenőrizze és igazítsa ki a háztömbben használt búza és bormérőket, annak a privilégiumnak az értelmében, amely ezt a jogot uradalmának határain belül a pallosjoggal bíró földesúrnak adta. Guillaume Dessalon, az autuni egyházmegye papjaként kimérte a javadalomként kapott bort a *Vézelay* palotában, és emlékezett arra, hogy a poroszlók összeszedték a bormérőit, és elvitték az útmesterhez, aki „az ő hiteles mértékeihez igazította őket”; emellett fizetnie kellett a *rouaige* borszállítási illetéket, hordónként 2 párizsi dénárt, a nagyban eladott boráért. Egy másik tanú látta, amint a poroszlók a *Montaigu* kollégium diákjainak mérőeszközzeit ellenőrzik a házaikban, egy harmadik pedig „hallomásból tudja”, hogy a szabálysértők 60 párizsi *sou* bírságot fizettek.

Az is látható, hogy a tanúk egyszerűen összekapcsolták a földbirtokigazgatást a járandóságokkal, a „földbérrel vagy járadékkal” (nem igazán tudták megkülönböztetni őket), amit az apátság egyik embere szedett be. Bár fentebb láttuk, hogy Thomas Le Noir mégiscsak különbséget tudott tenni az apátság joghatósága (ebből származott a háramlási joga) és a földbér között (ezt viszont nem kellett fizetnie). Gilet Du Moulin biztosan tudta, hogy az apátság a kérdéses

háztömb földesura, „mivel látta, amint a *Septvoies* utcában álló házak lakói földbért fizetnek”, illetve „hallotta, amint megvallották, hogy megfizették a földbért a szerzeteseknek”. A szomszédság előtt nem maradtak titokban a *Montaigu* kollégium diákjai és káplánjai által elkövetett fortélyok sem, amelyek révén megpróbálták kibújni a szerzeteseknek járó kötelezettségeik alól, illetve elkerülni a beavatkozásukat saját belső ügyeikbe. A diákok *Septvoies* és *Saint-Étienne-des-Grés* utcák sarkán álló házacskájának bérlői megerősítették: a házat valóban terhelte 5 párizsi *sou* járandóság, ennek befizetése által „mentesítették az összes többi házat”, vagyis a kollégium épületeinek összességét.

Kétségbe vonhatnánk, vajon reprezentatív-e a fenti kilenc tanú, akiket érett koruk és hosszú helyben lakásuk miatt választottak ki, hiszen nem biztos, hogy valamennyi lakos ilyen tájékozott volt. A forrásból ez nem derül ki. Az ellenben igen, hogy a tanúk számára az apátság földesurasága nyilvánvaló, mivel olyan mindennapos és kézzel fogható megnyilvánulások támasztják alá, amelyeknek ők maguk is haszonélvezői vagy elszenvetői voltak – vagy éppen ők maguk is segédkezet nyújtottak az apát poroszlóinak, amikor azok letartóztatták a csendháborító részeket. Ebből arra következtethetünk, hogy a városi földesúri birtok valóban élő keretet alkot a középkor végi Párizsban, társadalmi kapcsolatokat hoz létre, és formálja a teret. Az is látható, hogy ennek a társadalmi kapcsolatrendszernek a tere nem egyezik meg a városi térrel, mivel a szerzetesek joghatósága a *Sainte-Geneviève* hegytől egészen Vanves falujáig nyúlik. Az apátság ereje abban rejlik, hogy földesúri hatalmához csatlakozik a különféle szintű joghatóságok rendszere, mégpedig egy topográfiai szempontból meglehetősen összefüggő nagy területen. Csakis a legnagyobb földesurak, mint a király, a püspök, a templomosok, illetve *Saint-Germain-des-Prés* és *Saint-Martin-des-Champs* apátságai rendelkeznek hasonlóan kézzel fogható uralommal a területeik fölött, a többi birtokos ettől meglehetősen távol áll. Így hát a földesúri birtok a társadalmi kapcsolatokat és a teret strukturáló keret, súlya azonban a terület elaprózódásával csökken, jogait pedig felmorzsolják a hűbéri alárendelődések. Ebből az okból rendkívül egyenetlen módon nehezedik a párizsi térre.

Egy effajta tanúvallomás azért értékes, mert ritka, a földesúri forrásokban azonban bőven találhatunk ingatlanügyleteket – vételt, eladást, ingatlanok cseréjét –, amelyek más módon mutatják be a megélt teret.

AZ ESKÜDT-CSALÁDOK „HASZNOS” PÁRIZSA INGATLANVAGYONUK ALAPJÁN

Boris Bove a párizsi esküdteket adó családok „hasznos terét” igyekszik megvizsgálni az általuk birtokolt városi lakóhelyek, járadékok (*rente*) és ingatlanok elhelyezkedése alapján.

Ezen családok után nem maradtak fent saját maguk által összeállított iratgyűjtemények, ám a főváros egyházi intézményeinek levéltárai őrzik vagyonuk

nyomait: ezek az intézmények lehetnek a kegyes adományok kedvezményezettjei, de szerepelhetnek földesurakként a cserét vagy adásvételt rögzítő oklevélen, vagy éppen a földbéreket és birtokba iktatásokat tartalmazó jegyzékeken.²¹ Az 1292 és 1313 között keletkezett rovásadó (*taille*) jegyzékek jól kiegészítik ismereteinket az 1260 és 1350 között hivatalt viselő 47 esküdt lakóhelyéről. Mind lakhelyeik, mind ingatlanvagyonuk rendkívül egyenlőtlen eloszlása (1. táblázat) arra enged következtetni, hogy ez a gazdag és állandó lakosság meglehetősen differenciált módon viszonyult a párizsi térhez.

1. táblázat²²

	Az esküdtek és családjuk ingatlanvagyonona				A kézművesek eloszlása
	lakóhely	ingatlanok	járadékok	ingatlanok és járadékok átlaga	
Jobb part	85%	80%	84%	82%	82%
<i>Cité</i>	15%	7%	10%	8,5%	8%
Bal part	0%	13%	6%	9,5%	10%
százalék	100%	100%	100%	100%	100%
eset	60	115	125	–	20.553

36 esküdt 60 lakóhelyéről rendelkezünk adatokkal. Ez az eredmény nem annyira az erőteljes mobilitás jeleként értelmezhető, hanem inkább ezeknek a „plutokratáknak” a lakóhelyi szokásaira utal: az adószedők azért találják őket évről évre más laccím alatt, mert egyszerre több rezidenciával is rendelkeznek. Egyébként ez a 60 cím is elég kis területen összpontosul. Mindnyájan a 12. századi, Fülöp Ágost-féle falakon belül laktak, elsősorban a *Halles* piactól délre, a *Verrierie* utcában, illetve a *Cité* szigetén fekvő *Draperie* utcában (2. ábra). Rezidenciáik elhelyezkedése tehát azt mutatja, hogy rendkívül szorosan kötődtek plébániáik, sőt még azon belül is a rovásadó kivetésénél alkalmazott kisebb körzetek (*quete*) területi szintjéhez. Ez a helyi kötődés teszi lehetővé számukra, hogy jelenlétüket láthatóvá tegyék a térben, sőt még a helynevekben is, hiszen a 30 esküdt-család közül 14 adta a nevét annak az utcának, amelyikben lakott.²³ Mivel az utcák elnevezését az ott lakók mindennapi tapasztalata és használata határozta meg, a fenti jelenség alapján intenzív szomszédsági életre következtethetünk, amelyet a hatalmas háztartásuk, gazdagságuk, a király vagy a városvezetés szolgálatában eltöltött életútjuk miatt kiemelkedő, előkelő családok uraltak. Ezt a szomszédságon belüli elismertséget tovább erősíti a jómódú párizsiak azon szokása, hogy járadékot húznak a rezidenciájukkal szomszédos házak után. A tulajdonosok szomszédaiak feletti

²¹ A források bemutatására Bove 2004b: 25–46.

²² A táblázat az alábbi művek alapján készült: Bove 2004b; Michaëlsson (éd.) 1958; Michaëlsson (éd.) 1962; Michaëlsson (éd.) 1951.

²³ Bove 2004b: 372.

2. ábra

Az esküdt-családok hasznos Párizsa a 14. században

társadalmi dominanciáját csak erősítette a járadékok évenként négyszeri beszedése, illetve az árverésre bocsátás fenyegető lehetősége.

Az esküdt-családok vagyonának törzsét képező járadékok iratanyagának tanulmányozása rávilágít társas kapcsolataik hálózatára és annak térbeli dimenziójára is. Az így nyert adatok természetesen csupán megközelítőek, hiszen például soha nem ismerjük az egyházi iratanyagban szereplő járadék eredetét:

mindig egy ingatlan jelenti az alapját, de ettől még származhatott egy adósságot feloldó járadékalapításból, vagy hozzá lehetett jutni örökség, vásárlás, csere útján is, az azonban bizonyos, hogy mindegyik adatunk örökjáradékra vonatkozik. Bármilyen legyen az eredete, a polgár számára éves jövedelmet fialó ügylet feltehetően egy kétoldalú alkudozás eredménye. A kérdés csupán az, hogy a járadék egy társadalmi kapcsolatot is kifejez-e.

A járadékalapítás rendkívül ritkán jelenik meg a földesúri levéltárakban. Az *Hôtel-Dieu* ispotály óriási iratanyagában összesen hattal találkozunk, a *Saint-Magloire* apátságában tízzel, a kevés fennmaradt személyes iratanyagban azonban jelentős az arányuk: Geoffroy de Saint-Laurent mindössze 148 oklevélből álló anyagában 21 járadékalapítást találunk.²⁴ Ha ezeket összevetjük a *Châtelet* bíróságának polgári peres ügyeivel, mint például az 1454–1455-ös nyilvántartással, akkor kiderül, hogy a járadékalapítás nagyon hasonló formákat ölt, mint a polgárok által birtokolt járadékok esetében. Ez leggyakrabban örökös bevételt eredményez, amelynek éves átlagértéke 7 párizsi font, ám a középértéke csak 2 párizsi font.²⁵ Ezek a jellemzők rendkívül hasonlóná teszik a járadékalapítást azokhoz az egyszerű járadékokhoz, amelyekkel a polgárok iratai között találkozhatunk: ezek örökjáradékként működtek, és átlagos értékük 2,3 párizsi font volt. Emellett a *Châtelet* 1488–1489-es rablajstroma az adósságért bebörtönzöttekről azt mutatja, hogy az adósságok fele 5 párizsi fontnál kevesebbre rúg. Az is kiderül belőle, hogy a hitelezők és a kölcsönt kapók ugyanazokban az utcákban laknak, illetve, hogy a kölcsönadók 85%-ának csupán egy adósa van: a hitelezés tehát meglehetősen jól szóródik, nem uralja néhány hivatásos pénzkölcsönző.²⁶ A járadékok földrajza tehát részben tükrözi a polgárok hiteleinek terét, amely viszont kölcsönös ismeretségi kapcsolatokat tár fel – egységes bankrendszer híján ugyanis az emberek leginkább a szomszédjuktól kérnek kölcsön, hitelt pedig csakis jóra való embernek adnak. A hitelező által vállalt kockázatot ugyan némiképp mérsékli az ingatlan jelzológa, ám ennél is fontosabb, hogy – az intézményes kényszerek során túl – egy egész kulturális rendszerre támaszkodik, amely nagyra értékeli a kereskedői tisztességet, a hitel visszafizetését pedig összeköti az egyén jó hírnevével.²⁷ A tisztesség – bármennyire is széles körben elfogadott, mondhatni alapvető értéke a középkori társadalomnak – a nem nemesek számára rendkívül törekennyé válik, amint eltávolodnak saját személyes kapcsolatrendszerüktől.²⁸

Természetesen teljesen valószínűtlen, hogy a polgárok által birtokolt valamennyi járadék közvetlenül tőlük felvett hitelek maradványa lenne, ez azonban csekély jelentőséggel bír a minket foglalkoztató kérdés szempontjából, mivel a már létező járadékok megszerzése is valamilyen társadalmi kapcsolatra utal. Párizsban már a 13. századtól kezdődően rendkívül élénk ingatlanpiac működik,

²⁴ Terroine – Fossier 1992: 83–89.

²⁵ Claustre 2007: 160–161.

²⁶ Claustre 2007: 212–217.

²⁷ Claustre 2007: 21.

²⁸ Gauvard 1991: 705f.

ahogyan ez a birtokba helyezési jegyzékekből, majd a később elszaporodó közjegyzői iratokból kitűnik,²⁹ ez a piac azonban nem központosított, és az ingatlanügynöki foglalkozás a korban ismeretlen. Ilyen körülmények között vajon hogyan kerülhetett kapcsolatba egymással vevő és eladó?

Sajnálatos módon az ingatlanpiac szereplői közötti kapcsolat létrejöttének folyamata soha nem jelenik meg a birtok dokumentációjában. Kivételesen azonban betekintést nyerhetünk ebbe, amikor egy nyomozás vizsgálati anyagában vallanak róla. Ez történt Orléans-i Lajos herceg (1372–1407) 1407. november 23-i, *Vieille Temple* utcai meggyilkolását követően.³⁰ A Félelemnélküli János burgundi herceg (1371–1419) által felbérelt orgyilkosok nyomait követve a párizsi előjáró eljutott addig a házig, amelyet egy héttel azelőtt béreltek ki a tettesek, hogy onnan lessék áldozatukat, illetve a ház tulajdonosáig – Robert Fouchier, királyi építőmesterig –, valamint a feleségéig, Marie-ig, hiszen valójában ő adta bérbe teljesen jóhiszeműen a házat az általa „jóra való embereknek” tartott elkövetőknek. Az asszony részletesen elmeséli a folyamatot, melynek végeredményeként átadta a ház kulcsait a bérlőnek. A kérdéses ház veje lakóhelyének szomszédságában állt, és eredetileg nem szándékozott bérbe adni, egy napon azonban felkereste egy lombard ügynök, „akit nem ismer és a nevét sem tudja, ám a lánya fia azt állította, hogy ő jól ismeri [...] megkérdezte [tőle], hogy vajon nincs-e véletlenül egy háza a *Vieille Temple* utcában, a *Barbette* kapu közelében, amelyet szívesen bérbe adna, amire az asszony azt válaszolta, hogy dehogy nincsen, amire a mondott ügynök azt mondta, hogy lenne egy ember, aki bérbe szeretné venni, amire ő azt válaszolta, hogy semmi akadálya”. A lombard ügynök hivatása semmiképpen sem az, hogy bérlőket és tulajdonosokat hoz kapcsolatba: címe és származása inkább arra utal, hogy mindenféle behozott áruval, borral, lovakkal, fonállal, bőrárúval foglalkozott, amelyek esetében szükség van közvetítőre ahhoz, hogy vevő és eladó biztos lehessen az ügylet szabályosságában. Párizsban igen elterjedt volt ez a foglalkozás: egy ilyen ügynök feladata, hogy megolajozza a piac gépezetét és biztosítsa a főváros rendszeres ellátását a távoli területek árucikkjeivel. Nem ilyen címen mutatta hát be a leendő bérlőt, hanem azért, mert megtudta a kérdéses ház szomszédságában lakó unokától, hogy Marie Fouchier-nak van egy lakatlan háza, és azért, mert egyébként ismer valakit, aki házat keres magának. Következésképpen, bármit is mondjon a tulajdonos – aki félt attól, hogy személyét kapcsolatba hozzák a bűnözőkkel –, a bérlő nem véletlenszerűen jutott el hozzá. Az egybeesés társadalmilag nem véletlen, hiszen a bérbe adó és a bérlő is a fejedelmek szolgáinak világához tartozott, ezek a hatalmasságok pedig rendszeresen fordultak a lombard ügynökökhöz pénzkölcsönért vagy éppen luxuscikkek beszerzése végett. Ez a lombard tehát kapcsolatrendszere révén tudott szolgálatára lenni az ismeretségi körébe tartozó két embernek, az azonban valószínűtlen, hogy ez a szolgálat a későbbiekben rendszeresen megismétlődött

²⁹ Roux 1989: 8. fejj.; Claustre 2007: 113–114, 142–143.

³⁰ Raymond 1864–1865.

volna. Ez a tény mindemellett nem akadályozta őt abban, hogy valódi ingatlanügynökként lépjen fel: Marie Fouchier 20 fontért adta volna bérbe a házat Szent Iván napjáig a lombardot kísérő férfinak, az ügynök tanácsára azonban az ügyfél elutasította ezt a túlzott árat; a lombard ekkor 16 fontot ajánlott, mert „ezek jóra való emberek”; a tulajdonosnő felkiáltott, hogy ő mindig jóra való embereknek adja ki a házat, a végén azonban elfogadta az ajánlatot „mivel átgondolta, hogy még mindig jobb, ha a házat kiadják, mint ha üresen állna”, majd azt ajánlotta, hogy kérjék el a kulcsokat a vejétől.

Ez a tanúvallomás éppen annyira különleges, mint amennyire banális a benne aprólékosan leírt valóság. A házbérlés szóbeli ügylet, nem készül róla közjegyzői irat, a kapcsolatteremtés folyamata azonban hasonló menetrend szerint történik a vásárlás vagy éppen egy csere esetében is. Nagyon valószínű tehát, hogy az ügyletek jelentős része az ismeretségi hálókön keresztül alakult ki, amikor pedig valaki egy kisebb területen belül szándékozta birtokát tagosítással kikerekíteni, egyszerűen házról házra kellett járnia. Ezért lehetett szükségük a nagy ívű ingatlanügyletekbe belevágó, palotájukat a szomszédok felé kiterjeszteni vágyó hatalmasságoknak olyan alkalmi strómanra, mint amilyen például Geoffroy Cocatrix volt Enguerran de Marignynak a 14. század elején, vagy Guy de Champdivers Sylvestre La Cerveille coutances-i püspöknek, V. Károly gyóntatójának.³¹ Könnyen lehetséges, hogy a *Châtelet*-ben, az официális bíróságokon vagy éppen a hiteles pecséttel rendelkező városi földesurak mellett működő közjegyzők (a *Châtelet*-ben 60 fő) átlátták annyira a piacot, hogy kapcsolatba tudták hozni a vevőket és az eladókat. Az ingatlanpiac szereplőinek kapcsolatba kerülése tehát mindig ismeretségi hálózatokra vezethető vissza, hiszen még abban az esetben is, ha az ügyletet hivatásos közvetítő hozta össze, a piacra vonatkozó ismeretei még mindig nagyon korlátozottak voltak, tehát véletlenszerűen választottak közjegyzőt. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a bíróságok mellett működő közjegyzők már rendelkezettek kialakult ügyfélkörrel, vagy kötődhettek egy-egy területhez már azelőtt is, hogy elkezdték volna otthonukban, közjegyzői irodájukban kiállítani az okiratokat (erre a 15. század legvége előtt nincsen adatunk): ezek a tényezők lehetővé tették, hogy a piac bizonyos szeleteit tisztábban át tudják tekinteni.

Így már jobban megértjük, hogy minek köszönhető a lakóhelyek és a hasznos hajtó, járadékot fialó ingatlanok viszonylagos területi egybeesése. Az esküdtcsaládok hasznos Párizsa mindenképpen a jobb parton helyezkedik el, elsősorban a *Halles* piac, a *Verrerie* utca és a *Châtelet* környékén. De vajon miért éppen itt?

Első hipotézisünk az lenne, hogy ez a kép egész egyszerűen a népesség eloszlását tükrözi a párizsi térben. Ha ez lenne a helyzet, akkor a bal parton élő tulajdonosoknak nagy arányban kellene befektetniük a jobb parti ingatlanokba. A bal parti egyetemi negyed ingatlanpiacának vizsgálata azonban homlokegyenest

³¹ Favier (éd.) 1965: 109. sz., 112. sz., 113. sz., 114. sz.; Mirot 1919: 158f.

3. ábra

Az Haudri család hasznos Párizsa

- járadékok: ifj. Étienne Haudri (1349), Marie, Étienne Haudri özvegye (1350), magiszter Gilles Haudri (1353)
- lakóhely: Étienne és Marie Haudri (1292–1313)

ellenkező eredményre jut: a piaci szereplők 60–70%-a ugyanezen a parton él, 10–20% teljesen idegen, és csupán 10%-uk jobb parton élő párizsi lakos.³²

³² Roux 1989: 547–551. Vö. 1. táblázat (a szerk.).

Arra kellene tehát következtetnünk, hogy a folyó, amint azt a fent említett középkori városleírások sugallják, valódi akadály lett volna a két part közti közlekedésnek, tehát a kapcsolatoknak is? Étienne Haudri családjának esete inkább óvatosságra int ezzel kapcsolatban. Ez a gazdag posztókereskedő terjedelmes, járadékokra vonatkozó iratanyagot hagyott maga után, mivel ezeket adományozta az általa alapított ispotálynak. A család a *Cité* szigetén, a *Draperie* utcában lakott, ezért azt várnánk, hogy ingatlanvagyonát is a szomszédságban csoportosította. Ezzel ellentétben azt tapasztalhatjuk, hogy az *Haudriettes* ispotály alapítója az intézményt egy, a folyó másik partján álló házban telepítette le, a *Grève* tér mögött található *Mortellerie* utcában. Özvegye és fiai szintén elsősorban a jobb parton rendelkeztek járadékokkal, ám találhatunk tíz bal parti járadékot is, főként a *Garlande* utca környékén (3. ábra). Ennek alapján azt a hipotézist kell előnyben részesítenünk, mely szerint a térbeli eloszlás a tulajdonos baráti és főként üzleti kapcsolathálóját tükrözi. Ez a posztós család valószínűleg szomszédsági kapcsolatainak, valamint gazdasági tevékenységének köszönhetően rendelkezett járadékokkal a *Cité*n fekvő *Draperie* utcában. Nem meglepő azonban, hogy a család járadékainak alapját jelentő épületek nem a város észak-keleti negyedében vagy a *Saint-Honoré* utca környékén álltak, és nem takácsok, ványolók, kelmefestők laktak bennük. Ez utóbbi kézművesek ugyanis helyi szövetet állítottak elő és forgalmaztak, Étienne Haudri azonban posztókereskedő volt, aki Flandriából behozott luxusszöveteket árusított, így a közösség, amelyhez tartozott, jóval szűkebb volt, és másutt helyezkedett el: a *Halles* piactól keletre a *Tonnellerie* és *Prouvaires* utcákban, valamint a *Cité* szigetén a *Vieille Draperie* utcában.³³ Feltételezhetjük azonban, hogy üzleti partnereinél jóval szélesebb körű hiteltevékenységet folytatott, amely így átlépte a *Vieille Draperie* utca határait, a család ugyanis a nagykereskedők világához tartozott, akik mindennel üzlelteltek, ami nyereséggel kecsegtetett, a fától a lovakig. Egyébként a hitelt kereső városlakók bizonyára könnyen azonosították a gazdagokat, akikhez feltehetően minden komolyabb előkészítés nélkül fordulhattak. Ebben az esetben viszont a posztós-kereskedő család járadéktérképe legalábbis részben tükrözheti a város legdinamikusabb gazdasági tereinek földrajzát, mivel ezek azok a zónák, ahol általában a többi esküdt-család járadékai találhatóak.

Az ingatlanpiac elemzéséből tehát valóban a nagypolgári családok megélt terének erőteljes töredezettségére következtethetünk – polgáraink nyilván meg lehetőségen ritkán találkoztak a *Sainte-Geneviève* uradalom hospeseivel, legalábbis üzleti életük keretében. A térnek ebben a szétaprózódásában a topográfiai elem nem jelent áthatolhatatlan választófalat, hiszen a Szajna északi ágát nap mint nap átszelik a *Cité* szigetén lakó családok, mint például a Marcel vagy az Haudri. A Szajna tehát nem határvonal, hanem éppen ellenkezőleg, a gazdagság forrása ezeknek a kereskedő-esküdeknek, akik neki köszönhetik a vagyonukat. A párizsi kézművesek viszont feltehetően egészen más módon tekintettek a folyóra.

³³ Roux 1989: 547–551.

A SZAKMAI KAPCSOLATOK TÉRBELI ELOSZLÁSA A TEXTILIPARBAN

Caroline Bourlet a problémát a textilipari mesterségek városon belüli térbeli eloszlásán keresztül igyekezett megvizsgálni; tanulmányozta egyrészt Párizson belüli eloszlásukat, másrészt pedig az emberek és termékek áramlásának útvonalait.

Ahogy azt újabb tanulmányok bemutatták, létezik „egy dinamikája azoknak a folyamatoknak, amelyek irányítják és szabályozzák a gazdasági tevékenységek térbeli eloszlását” a városi térben.³⁴ Ahhoz, hogy megtudjuk, mekkora szerepet játszanak a szakmai kapcsolatok ebben a térbeli eloszlásban, pontosan fel kell térképeznünk magát az eloszlást, majd kibontani és értékelni az egyes meghatározó tényezőket. A tevékenységek városon belüli elhelyezésében a taxatív források elemzése alapvető fontosságú. A 20. század második felében nem csupán a foglalkozások helyét térképezték fel a kutatók, hanem emellett a forrásokon keresztül számos elemzési módszert fejlesztettek ki a foglalkozási szociotopográfia vizsgálatára. Az 1940-es évek végén Roger Gourmelon az egyes mesterségek utcánkénti – illetve utcacsoportonkénti – százalékos megoszlását számolta ki a 13. század végi párizsi posztóipar elhelyezkedésének szentelt tanulmányában. Megpróbálta megrajzolni a posztóipar koncentráldásának városnegyedeit: ezek azok a területek, ahol a mesterség képviselői jelentős százalékos arányt értek el. Ugyanez a szerző megpróbálta meghatározni a posztókészítés súlyát a posztógyártó területek gazdasági tevékenységén belül azáltal, hogy megvizsgálta ennek a tevékenységnek a „sűrűségét”, tehát azt, hogy milyen arányban szerepel a posztókészítő népesség a városnegyed adófizető népességén belül.³⁵ Hasonló megközelítést alkalmazott Antonio-Ivan Pini az 1980-as években, hogy meghatározza a kereskedői és kézműves tevékenységek összességének koncentrált vagy éppen szórt jellegét Bolognában a 13. század végén.³⁶ A taxatív források lehetővé teszik a gazdasági terek azonosítását, de értelmezésüket nem. A céhszabályzatok viszont

³⁴ Erre elsősorban: Maire-Vigueur 1989: 1–14 (bevezetés), 15–22 (a konferencia módszertani programja), illetve a kötet első részének valamennyi tanulmánya, amelyeket a szociotopográfának szenteltek annak érdekében, hogy az emberek és a tevékenységek városon belüli eloszlását bemutassák.

³⁵ Gourmelon 1950: 61–63.

³⁶ Mivel a szerző célja az volt, hogy egyrészt azonosítsa, milyen típusok szerint települnek le az egyes mesterségek, illetve milyen variációk figyelhetők meg a viselkedésükben, másrészt értelmezze az így kapott formákat, kidolgozott egy, a koncentrációra vonatkozó mutatószámot. Ez egyrészt az adott mesterség városon belüli számszerű súlyán, másrészt a mesterség legtöbb képviselőjének elhelyezkedésén, illetve az adott kézműves népességnek otthon nyújtó adóközetek számán alapult (Pini 1984: 189–224). Megállapítja, hogy általában bizonyítottnak veszik a tényt, miszerint a középkorban a kézművesek – akár kölcsönös szolidaritás, akár hatékonyabb kölcsönös ellenőrzés miatt – csoportosan telepedtek le, ám ezt csupán a helynevekkel szokás alátámasztani; ez utóbbi azonban rendkívül kevés megbízható jelzés, hacsak nincsen pontosan datálva. Ő maga a városon belüli kézműves- és kereskedelmi tevékenységek topográfiját azokra a mesterség- és helymegjelölésekre alapozva vizsgálta, amelyek egy taxatív forrásban, az 1294-es „mesterségek anyakönyvében” (*matricule des métiers*) szerepelnek. A taxatív források felhasználásáról a tevékenységek topográfijának kutatásában általában: Stella 1993.

rávilágítanak a termeléshez szükséges feladatok sorrendjére, valamint a különféle mesterségek termelésének egymásra épülésére – ha összevetjük ezeket az információkat az adott mesterségek térbeli eloszlásával, rendkívül tanulságos megállapításokat tehetünk. Ugyanígy magyarázhatja egy tevékenység térbeli eloszlását a termelés által megcélzott vásárlóközönség jellege is.

A 13. század végi és 14. század eleji Párizs esetében nem szenvedünk a források hiányától: az adóösszeírások segítségével pontosan el tudjuk helyezni a kézműveseket. A számos céhszabályzat értékes információkat tartalmaz a termelés megszervezésével, a munkamegosztással, az egyes mesterségek közti rangsorral és függéssel kapcsolatban. Az igazságszolgáltatás dokumentumai jóval ritkábban maradtak fenn, ám ezek rendkívül tanulságos érdekellentétek emlékét őrizték meg akár céhen belül, akár az egyes mesterségek között. A jó forrásadottságú és alaposan kutatott³⁷ posztóipar nagyszerű kísérleti terepet biztosít feltevéseink vizsgálatára. A tevékenység erőteljes munkamegosztása a különféle irányban specializálódott kézművesek kapcsolatain nyugszik. A kapcsolatteremtést lényegében a termelés szükségszerűségei kényszerítik ki. Ez a kölcsönös függőség mindeközben társadalmi rangsort is teremt. De vajon rendelkezik-e földrajzi lenyomattal is, és kikényszeríti-e a termelési tér korlátozását?

Amint azt Roger Gourmelon már megállapította, a párizsi posztóipar két-pólusossága a térben is megjelenik: az adóösszeírások szerint az 1300-as években az import és kikészített posztóval foglalkozók, mint például a luxusszöveteket importáló posztósok és a szöveteket a gazdag párizsi vásárlóközönség igényeihez méltón kikészítő nyírók legnagyobb részben a *Cité* szigetén,³⁸ a Nagy híd közelében (25 posztós, 11 nyíró), a *Halles* piac mellett³⁹ (20 posztós, 15 nyíró), illetve a *Saint-Martin* utca alsó végén⁴⁰ (11 posztós, 3 nyíró) éltek. Ez a három terület együttesen a posztósok és nyírók 78%-ának nyújtott otthont (4. ábra).

A helyi szövetet gyártó posztóipar (*draperie „drapante”*), amely a helyi gyártás valamennyi tevékenységét a szövéstől a kikészítésig magában foglalja,⁴¹ jóval jelentősebb számú munkást foglalkoztat: 1300-ban 360 takácsot, 84 ványolót és 33 kelmefestőt. Ezt a posztógyártást a takácsok uralják, ők rendelkeznek a posztó árusításának kvázi monopóliumával. A másik két mesterség művelői gyakran csak

³⁷ Mái alapvető munka Roger Gourmelon idézett disszertációja (Gourmelon 1950), amely azonban kiadatlan. Lásd még Belhoste 2000. Geneviève Étienne-nek az *École des Chartres*-ba benyújtott doktori disszertációja, amelybe az *Archives Nationales* kutatói központjában (CARAN) lehet betekinteni a szerző előzetes engedélye alapján, fontos adalékokat tartalmaz a posztóipar elhelyezkedéséről a *Temple* uradalmában. Étienne 1974: 83–90.

³⁸ Az 1300. évi rovásadójegyzék, amely alapján számoltunk, 37 adófizető nyírót és 72 posztóst sorol fel. Ezekhez azonban hozzá kell még adnunk a párizsi nagypolgárság számos képviselőjét, akik részt vettek ebben a kereskedelmi ágazatban, anélkül, hogy az adójegyzékekben posztósként jelölnék volna meg őket. AN, K 283.

³⁹ A Nagy hídon és közvetlen környékén, valamint a *Cité* sziget nyugati részén, a *Vieille Draperie* utcában és a környező mellékutcákban.

⁴⁰ Főleg a *Tonnellerie* utcában, a *Prouvaires* utcában, valamint a *Saint-Honoré* utca azon szakaszán, amely ehhez a két utcához csatlakozik.

⁴¹ A *Mibray* kereszteződéstől délre, az utca két oldalán.

4. ábra

A párizsi posztóipar elhelyezkedése az 1300-as rovásadólista alapján

a takácsok bérmunkásai. Ez természetesen újabb konfliktusokat szül: 1293-ban a ványolók panaszkodnak, mivel el kell fogadniuk természetben fizetett béreket is, amelyek csupán a pénzben fizetett összeg kétharmadát érik el, pedig így fennáll annak a veszélye, hogy saját munkásaikat nem tudják rendesen kifizetni.⁴²

A 12–13. században a posztógyártás városnegyede valószínűleg a *Saint-Gervais* dombtól északra és keletre helyezkedett el: a *Vieille Tisseranderie* (Régi Takács) utcában,⁴³ valamint a Szajna felé eső utcákban.⁴⁴ A 13. század végén

⁴² A párizsi adójegyzékekben a gyapjú előkészítési munkálatai – a kártolás, fonás, fésülés stb. – néhány fésülő és kártoló, illetve fonóasszony jelenléte miatt azonosíthatók, ám mivel alapvetően női munkaerőről van szó, melynek képviselői másrésztől kevés jövedelemmel rendelkeztek, rendkívül nehéz megragadni őket, így a történészeknek nem sok esélyük van számba venni az ilyen tevékenységekből élő bérmunkásokat.

⁴³ 1293. október, kiegészítések a ványolók státútumaihoz. Kiadva: Depping (éd.) 1883: 399–400.

⁴⁴ Erről a kérdéstről: Belhoste 2000: 42f.

a takácsok negyede még itt élt, ám a város növekedése, a párizsi posztóipar fejlődése, illetve a szövetek kifeszítésére szolgáló csörlős posztórámák⁴⁵ telepítése miatt szükséges nagy, beépítetlen terület igénye a legtöbbször északabbra szorította, a Fülöp Ágost-féle falak melletti, ritkábban lakott részekre. 1300-ban a takácsok 60%-a a *Vieille Temple* utcában és a környező utcácskáiban lakott, a *Blancs-Manteaux*, *Bretonnerie*, *Rosiers*, *Escouffes* utcákban. A ványolók és kelmefestők legfontosabb szempontja a víz közelsége és a használt víz elvezetésének lehetősége: így ők még a 14. század elején is a Szajna mentén helyezkedtek el, a *Mortellerie* utcában és annak szomszédságában, de nem nagyon gyűltek egymással. A csekélyebb számú kelmefestők ettől a zónától nyugatra, a *Frogier L'asnier* és a *Vieilles Poulies* (Régi Posztórámás) utcák körül tömörültek. A valamivel népesebb ványolók inkább keletre, a Fülöp Ágost-féle fal közelében oszlottak el, végig a *Mortellerie* utcában, a *Figuier* és a *Nonnains d'Yerre* utcákban.

Összességében véve tehát 1300 körül a helyi posztókészítés mindhárom alapvető tevékenysége megőrzött magának egy kiválasztott helyszínt a városban, ahol a mesterség leginkább összpontosult. Ebben a térben kifejlődhetett egyrészt a szakmai közösséghez való tartozás igazi érzése, másrészt pedig egy specializált munkaerőpiac a ványolók *Grève* téri és *Saint-Antoine* kapu melletti elszegődési helyszíneinek mintájára. Ezek a kedvelt helyszínek azonban nem szigetelődtek el az ágazat többi tevékenységétől. Így például néhány takács tűnik fel a *Nonnains d'Yerre* utcai, Szajna menti ványolók mellett, két kelmefestő pedig a takácsok közelében, a *Blancs Manteaux* utcában telepedett le – olyan messze a folyótól, hogy felmerül a gyanú: lehet, hogy ezek a kézművesek csak laktak ezekben az utcákban, munkájukat azonban a vízhez közelebb, a kelmefestők negyedében végezték?

Látható, hogy a takácsok, a ványolók és a kelmefestők munkamegosztása rákényszeríti ezeket az embereket a közös munkára. A takácsok által megszőtt posztót a kelmefestők festik meg, a ványolók pedig kallózzák, majd posztórámán kifeszítik, az eladásra való kikészítést pedig a takácsok és munkásaik vagy pedig a ványolók végzik. A posztóanyag így kering a takácsok, illetve a ványolók és kelmefestők városnegyedei között. A tevékenységek kiegészítik egymást, ez pedig hozzájárul egy érdemi térbeli közelség fenntartásához. A posztókészítőket ellátó 42 gyapjúkereskedő eloszlása azonban 1300-ban jóval nagyobb szóródást mutat: bár 80%-uk szintén a jobb parton élt, a *Saint-Martin* utcától keletre, igen nagy számú utcában oszlottak meg, és ezekben általában mindössze egy, néha kettő, ritkán három gyapjúkereskedő lakott.⁴⁶ Közülük minden második a posztókészítés központjainak számító utcákban, vagy azok közvetlen közelében élt, így kétségünk sem lehet afelől, hogy szoros üzleti kapcsolatban álltak a posztóművesekkel; a kereskedők másik fele azonban a periférián, kicsit nyugatabbra telepedett le, a *Neuve Saint-Merri* utcában és szomszédságában, vagy akár a falakon kívül a *Saint-Martin* uradalomban, a *Garnier Saint Lazare*, *Maire* vagy *Frépillon*

⁴⁵ Belhoste 2000.

⁴⁶ Két-két gyapjúkereskedőt találunk az *Écouffes*, *Jardins* és a falakon kívüli *Saint-Antoine* utcákban, hármat-hármat pedig a *Porte Baudoyer*, *Frépillon*, *Maire* és *Plâtre* utcákban.

utcákban. Kik lehettek ezeknek a kereskedőknek az ügyfelei? Előfordul, hogy ugyanezekben az utcákban találunk még egy-két takácsot, ezek azonban nem képezhetnek elégséges ügyfélkört, ha arra gondolunk, hogy csak a *Blancs-manteaux* utcában 38 takács és két kelmefestő jutott 2 gyapjúkereskedőre. Bár a gyapjú-előkészítés egyszerű munkásainak és a fonóasszonyoknak a számáról és elhelyezkedéséről nem rendelkezünk forrásokkal, így igen nehéz lenne bizonyítékot találni a következő hipotézisre, mégis feltételezhetjük, hogy a gyapjúkereskedők azért helyezkedtek el elszórtan, mert az általuk nyersgyapjúval ellátott munkaerő a posztókészítő negyedeken belül és kívül, szintén ilyen módon települt le.

Egyébként a 13. század végén számtalan konfliktus robban ki a különféle mesterségek között egyrészt a takácsoknak a ványolók és festők fölött gyakorolt dominanciája miatt, másrészt az egyes mesterségek által végzett tevékenységek közti átfedések okán: a ványolók ugyanis szőnek is, a kelmefestők szeretnék megszerezni a szövés jogát, a takácsok festhetnek. Ezek a konfliktusok alkalmat kínálnak arra, hogy felmérjük, mekkora súllyal nehezednek a térbeli kényszerek az ágazat megosztottsága miatt együttműködni kénytelen kézművesekre.

Az első vita 1271–1273-ban tört ki: oka, hogy a takácsok ellenőrizték a ványolók és kelmefestők által megszőtt posztókat. A ványolók és a takácsok emiatt nem voltak hajlandók egymással együttműködni, inkább a városon kívüli kézművesekhez fordultak: az előbbieket importált posztókat készítettek ki, míg az utóbbiak Párizson kívülre küldték kallóztatni a posztójukat.⁴⁷ A termelés terében rejlik tehát egy bizonyos mértékű rugalmasság, a konfliktusok függvényében kitágul vagy összeszűkül ez a tér, nyilvánvalóan bizonyos határokon belül, ahogy a következő összeütközés is példázza.

Az 1277 és 1292 közti években egy elhúzódó konfliktus állította szembe egymással a szőni szándékozó kelmefestőket és a takácsokat, akik megtagadták tőlük ezt a jogot. Az előbbieket azzal próbálták engedményekre bírni az utóbbiakat, hogy felemelték a festés árát; a takácsok ellenálltak, és inkább a Szajna bal partján, a falakon kívül elterülő *Saint-Marcel* külvárosban, illetve Saint-Denis városában működő kelmefestőknek adták a szöveteiket – jóval nagyobb távolságot kellett így leküzdeniük, mint az a néhány száz méter, amelyik a kelmefestők negyedétől választotta el őket. Ez a kellemetlenség azonban jóval csekélyebb mértékben viselte meg a takácsokat, mint a kelmefestőket, akik közül sokan nem jutottak munkához egy 1288-as tanúvallomás szerint.⁴⁸ 1292-ben végleges megoldást találtak: 60 takács és 20 kelmefestő tette le az esküt a megegyezésre, amely ugyan a probléma gyökerét nem érintette, pusztán azt mondta ki, hogy a takácsok nem festetnek másutt, csak Párizsban, a kelmefestők pedig nem szabnak égbekiáltóan magas árakat.⁴⁹

⁴⁷ AN, KK 1336, fol. 111. Részleges kiadása: Lespinasse (éd.) 1897: 95–96.

⁴⁸ 1288. március 14. Részleges kiadása: Lespinasse (éd.) 1897: 116. Teljes kiadása: Depping (éd.) 1883: 402.

⁴⁹ Lásd a Parlament 1277-es és 1279. júniusi határozatait. Beugnot (publ.) 1842: 95–96, 151–152. Az 1292-es parlamenti megegyezést kiadta: Lespinasse (éd.) 1897: 117; Depping (éd.) 1883: 402–404.

A mindhárom mesterség által egyaránt használt termelőeszköz, a posztórámá elhelyezése szintén alkalmat teremtett az összetűzésre. A posztórámá hosszú gerendákból állt, amelyeken kifeszítették, majd meghúzták a kallózás és festés során megázott, összegyűrt és összezsugorodott szöveteket, hogy így száradjanak meg, és főként, hogy visszanyerjék régi hosszúságuk egy részét. Ezek a hosszú gerendák nem fértek el egyetlen udvarban sem, olyan mélységű területre volt ugyanis szükség, ahol a posztóvégeket teljes hosszukban ki lehetett teríteni.⁵⁰ A posztókat egyébként a szabad ég alatt feszítették ki, fontos volt tehát, hogy megvédjék a tolvajoktól: talán éppen ezért alakítottak ki kifejezetten a feszítórámáknak fenntartott zárt területeket, amelyeket az összes tulajdonos által közösen fizetett őr gondjaira bíztak. A 13. század végi párizsi úrbéres források szerint ezek a területek a takácsok kezében voltak. Ez utóbbiak magáncímen birtokolták őket, tehát nem a céh közös tulajdonai voltak, ahogyan azt Roger Gourmelon gondolta. A tulajdonosok ugyan valóban mind takácsok, ügyfeleik pedig mind a kollégáik vagy alvállalkozóik voltak, ám a birtoklás teljesen egyéni, még akkor is, ha ennek a helyi ingatlanpiacnak a szereplői mindig a takácsok közösségéből kerültek ki, a posztórámák elhelyezkedésétől függetlenül.⁵¹ A tulajdonukban lévő rámákat arra használták, hogy kifeszítsék, vagy fizetett kézműveseikkel kifeszíttessék az általuk előállított posztót. A rámákat a ványolóknak vagy kelmefestőknek is bérbe adhatták, és ezáltal tényleges függésben tarthatták őket.

A posztórámák telepítése a 13. század folyamán átalakult: a legrégebbiek bizonyára azok, amelyek a Szajnához és a posztókészítés első központjához közel helyezkedtek el, először is a *Vieilles Poulies* zsákutca, mely a kelmefestők negyedében található, majd a *Saint-Paul* vagy „*Saint-Pou*” rámák a Fülöp Ágost-féle fal közvetlen közelében. A 13. század folyamán, párhuzamosan a párizsi helyi posztógyártás fellendülésével és a termelés egészét ellenőrzésük alá vonó takácsok – vagyis leginkább a főbb takácsmesterek⁵² – hatalomra jutásával, egyre több új

⁵⁰ Ez a telekmélység elérhette a 20 rőf (közel 40 méter) hosszúságot a *Barbette* kapu mellett, a Fülöp Ágost-féle falakon belül fekvő Posztórámás udvar (*clos des Poulies*) esetében. Mind ezt egy 1322-es oklevél alapján tudjuk, melyben Richard d’Atainville párizsi polgár és a főbb takácsmesterek képviselője egy „földdarabot” ad el egy másik takácsnak. A területet nem nevezik kifejezetten posztórámának, ám egyrészt a 20 rőf ad támpontot, másrészt pedig, hogy az egyik oldalán saját rámáik, másik oldalán több kert veszi körül. AN, MM 129, fol. 29v.

⁵¹ Legalábbis ez derül ki a (kicsit későbbi) földbérjegyzékekből és a *Temple* uradalmának 13. század végi és 14. század eleji birtokbaadási jegyzékeiből. 1300 és 1305 között egy kézirat tizenöt ügylet nyomát őrizte meg, amelyek a posztórámákra vagy a posztórámákkal szomszédos területekre vonatkoznak a *Temple* uradalmában (AN, S 5594). Ezek a rámák mindig a takácsok tulajdonában maradnak. Egy 1318–1320-as birtokbaadási jegyzék (AN, MM 129) alapján ugyanezt a megállapítást tehetjük a 14. század elejére vonatkozóan is. Számos ügylet tárgya az az újonnan kialakított telek, amelyet Új posztórámáknak (*Poulies neuves*) neveztek, és a *Barbette* kapuhoz közel, a falakon kívül helyezkedtek el, mások azonban a régebbi rámákról szóltak, például azokról, amelyek a *Barbette* kapunál, de a falakon belül, vagy éppen az *Écouffes* utcában terülnek el.

⁵² Úgy tűnik, hogy már jóval 1270 előtt néhány „párizsi főbb takácsmester” valódi iparmágnás-ként kezd viselkedni. Posztójukat a „kisebb mesterekkel” készítetik el, akik saját szövészekeiken dolgoznak. Ezek a nagy takácsmesterek a posztót, készítésének minden fázisában nyilvánvalóan

posztórámára lett szükség. Feltehetően azért a takácsok ragadták magukhoz az új zárt területek kialakításának kezdeményezését, mert az ott kifeszített szövetek legnagyobb része az ő tulajdonukat, az ő vagyonukat képezte, így felügyelniük és őrizniük kellett azokat még akkor is, ha ezekkel a szövetekkel éppen a ványolók és kelmefestők dolgoztak. Eleinte a takácsok városnegyedében állítottak fel új feszítőrámákat, a *Roi de Sicile* utcától északra: a *Vieille Temple* utca és az *Escouffes* utca sarkán, vagy éppen a *Rosiers* utca sarkán a *Barbette* kapu közelében. A 13. század legvégén létrehoznak egy utolsó zárt területet még messzebb a Szajnáttól, a *Temple* kertjeiben a *Barbette* kapun kívül.

Ez utóbbi telepítés vezetett ahhoz a konfliktushoz, amelyben a ványolók és a takácsok csaptak össze egymással a párizsi Parlament bíróságán.⁵³ Az 1300 decemberében meghozott ítélet ugyan nem túl bőbeszédű, ám annyi kiderül belőle, hogy a ványolók nem kívánták elvinni a posztót az új posztórámáig, és panaszkodtak, hogy mekkora kényelmetlenséget okoz nekik azok falakon kívüli elhelyezkedése, miközben pedig használhattak más, régebbi és közelebb fekvő rámákat is. Ezeket ugyan a Parlament ítélete nem nevezi meg, de feltehetően a *Saint-Paul* negyed vagy a *Barbette* kapu rámáiról lehet szó, amelyek még az 1320-as években is működtek. A takácsok ugyanakkor szerették volna, ha kényszeríthetik a ványolókat, bizonyos, a szövegben közelebbről nem meghatározott kártérítés fejében arra, hogy vegyék használatba az új rámákat. Az ítélet a ványolóknak kedvezett, kimondta, hogy nem lehet őket arra kényszeríteni, hogy szöveiket odaszállítsák, amíg a két közösség meg nem egyezik az ügyben. Azt nem tudjuk, hogy született-e ilyen megállapodás köztük, az azonban bizonyos, hogy az új rámákat a 14. század elején már használták, tehát a ványolóknak feltehetően engedniük kellett.

Ennek az iratanyagnak az az érdeme, hogy rámutat arra a szoros kölcsönös függőségre, amely az azonos termelési vertikum keretein belül félkész termékeket cseréberelő kézműveseket összekötötte. Ilyen feltételek mellett a fizikai közelség természetes létszükséglet, hiszen így lehet időt és energiát megtakarítani. A textillel dolgozó kézművesek sűrű letelepülése – hiszen néha kitették egy-egy utca majdnem teljes népességét –, a három mesterség földrajzi közelsége, csakúgy, mint a termékek intenzív áramlása köztük mind oda vezetett, hogy Párizs észak-keleti szejletét a Fülöp Ágost-féle falakon belül teljesen egyértelműen a posztógyártásnak szentelt városnegyedként azonosíthatjuk. Ezek a kézzel fogható kényszerítő körülmények magyarázattal szolgálnak arra is, hogy miért szerveződik a párizsi régió valamennyi posztógyártó övezete hasonlóan autonóm módon, mindegyik saját takácsaival, kelmefestőivel és ványolóival. A felmerülő

---

saját tulajdonukként kezelik, és így azt is biztosítják, hogy a posztókereskedelem monopóliuma a kezükben maradjon. Ezzel kapcsolatban lásd az egyik párizsi előljáró, Oudart de la Neuville 1285-ös, egy korábbi oklevelet megerősítő oklevelét, melyben Renaud Barbou megörökített egy, a nagyobb és a kisebb tanácsok között létrejött, az utóbbiaknak fizetendő bérek kérdésére vonatkozó megegyezést. Lespinasse (éd.) 1897: 140–142; Depping (éd.) 1883: 401–402.

⁵³ A Parlament ítélete 1300 februárjában kelt. Beugnot (publ.) 1842: 436–437.

konfliktusok és megoldásaik egyrészt megerősítik a földrajzi kötöttségek jelentős súlyát, hiszen ezek miatt nem húzódnak a végtelenségig az összetűzések; ám ezzel egy időben feltárják a termelés terének rugalmasságát is: válsághelyzetben a jobb part takácsai festethetik posztóikat akár a közeli külvárosokban is. A termelési és szállítási viszonyok azonban egy idő múlva bukásra ítélték a falakon kívüli *Saint-Paul* plébánia és a *Saint-Gervais* plébánia takácsainak, ványolóinak és kelmefestőinek közös munkálkodását egyazon városnegyed keretén belül.

Nagyon valószínű, hogy a többi városi iparág, a fentebb bemutatott okokból, szintén hozzájárult a párizsi tér feldarabolásához és az iparúzők megélt terének leszűkítéséhez. A gazdasági tevékenység azonban arra is sarkallhatta a párizsiakat, hogy látókörüket a város határain túlra is kitérjessék. Különösen igaz ez az élelmiszerellátás ágazatára, amelyet Benoît Descamps vizsgált meg a kegyelemleveleken keresztül. A húskereskedelem példája rámutat arra, milyen messzire nyúlik a főváros ellátási övezete, és milyen sok szereplője van. Sok kegyelemlevél pedig vidékieket jelenít meg, akik ugyan nem tudják az utcaneveket, ám tökéletes biztonsággal tájékozódnak a városban, és könnyen rátalálnak az ott élő ismerőseikre. Az elemzés arra az eredményre jutott, hogy sok párizsi lakos rendelkezett olyan szakmai látómezővel, amely jóval átnyúlt városnegyedük határain, vagy akár a város falain is, miközben a város ismerős közeget jelentett számos idegen számára is.⁵⁴

Ugyanakkor a fentiektől meglehetősen eltérő percepció bontakozik ki ugyanazon párizsi térről, amennyiben irodalmi szövegeket hívunk segítségül. Marie Bouhaïk-Gironès egy 15. század végi, 16. század eleji bohózat-gyűjteményt elemzett, melynek 1949-es kiadója, Gustave Cohen azt feltételezte, hogy a szövegekben található rengeteg topográfiai utalás segítséget nyújthat a szerzőség, a keletkezési helyszín és a tervezett hallgatóság azonosításában, ezzel pedig körülrajzolhatóvá válnak az érintett közeg terének határai. A Villontól Rabelais-ig terjedő paradikus irodalom szövegeiben azonban ugyanazok az utcák, hidak, könyvesboltok, kocsmák jelennek meg. Az irodalmi kánon a várost összefüggő egészként fogja fel, még akkor is, ha előtérbe helyezi a *Cité*t és a bal partot, összhangban a klerikusok retorikai hagyományaival, amelyek talán térhasználatukat is tükrözik. A topográfiai utalások a társas élet helyszíneire és a hálózatokra vonatkoznak, amelyeket mindenki ismer, ha nem is saját tapasztalatból, hanem mert olyan helyek, amelyeket mindenki elfogad a társadalmi kötelékek kialakulásának helyszíneiként. A párizsi teret így kulturális kódok mentén rekonstruálják. Cohen kérdésfelvetésével ellentétben, a bohózatokban a konvencionális tér rajzolódik ki.⁵⁵

⁵⁴ A bekezdés Benoît Descamps *Léptékváltások Párizson kívül és belül a kegyelemlevelek alapján című esettanulmányát* (36–41. oldal) foglalja össze. (A ford.)

⁵⁵ A bekezdés Marie Bouhaïk-Gironès *Párizs városa a bohózatokban: konvencionális tér vagy megélt tér című esettanulmányát* (41–44. oldal) foglalja össze. (A ford.) Cohen 1949.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálódásokat érdemes lenne folytatni, ám már a bemutatott esettanulmányok ütköztetéséből is kibontakozhat az a megállapítás, hogy a városi tér társadalmi felhasználása meglehetősen szelektív, még akkor is, ha tudjuk, hogy a forrás maga is erősíti ezt a képet, hiszen mindegyik az életnek csupán egy-egy dimenzióját helyezi előtérbe, míg az emberi lét nyilvánvalóan többel rendelkezik. Amikor a *Cité* sziget egy lakója, mint Étienne Haudri gyászmisét kér a szomszédos katedrálisról, akkor egy térbeli logika szerint jár el, ám amikor kér egy másik gyászmisét a *Saint-Jacques-aux-Pèlerins* ispotálytól, amelynek konfraternitásához a polgárság krémje tartozik, akkor már a társadalmi logika irányítja. Hasonló folyamat alapján, igen kevés lehetősége volt arra, hogy megismerkedjen a *Sainte-Genève* apátság egy hospesével vagy a *Temple* egyik takácsával, és talán soha be sem tette a lábát a *Saint-Germain-des-Prés* apátság birtokaira. Pedig Chartres városából származott, feleséget pedig Flandriából hozott magának.⁵⁶

Ezek az egyéni útvonalak többé-kevésbé lineáris zónákat hasítanak ki, amelyek végül egyfajta csillag alakzatot rajzolnak fel – ezek nehezen illeszkednek a falak által körülölelt városi térhez. A kegyelemleveleket kérők kóborlásai ebből a szempontból nagyon tanulságosak. Talán túlzás lenne egy kizárólagosan csomópont-központú, „szigettenger-szerű” térhasználatot feltételezni a középkori városban, mint a mai nagyvárosokban, ám annyi bizonyos, hogy nem szabad egyszerűen elfogadnunk a régi korokra állítólag jellemző, városi falu értelmű városnegyed megnyugtató fogalmát. Igaz, léteznek városnegyedek, de vajon tényleg ezek alkotnák a *teljes* városi tér vázát? Másként fogalmazva, vajon a párizsi tér valamennyi használója a saját közvetlen szomszédságán kívül egy városnegyedhez is tartozik? Egyáltalán nem biztos: először meg kellene bizonyosodnunk arról, hogy valamennyi zóna rendelkezik saját identitással, majd pedig arról, hogy lakosaik a határokon kívül nem kötődnek jelentős érdekekkel. Ebből a szempontból a középkor végi Párizs talán még egy mai várossal is összevethető.

Vajon mi uralja a társadalmi hálózatok terét – a fizikai korlátok vagy pedig inkább az egyén személyközi látómezője, vagyis a város emberföldrajza? A két tényező között összetett időbeli dialektika áll fenn, hiszen a kézművesek eloszlását a számukra szükséges természeti és emberi erőforrások határozzák meg, ám a különleges körülmények rávilágítanak, hogy igenis felül tudnak kerekedni az együttműködő partnereik vagy az alapanyagok fizikai távolságán. Számunkra a Szajna legyőzhető akadály, azoknak a szemében azonban, akik belőle élnek – kereskedők, vidéki szőlősgazdák vagy csónakosok – a folyó közlekedési tengely és a haszon forrása. Általánosságban elmondható, hogy valószínűleg a Szajna megítélése éppolyan vegyes a középkorban, mint az újabb korokban, amikor

⁵⁶ Bove 2001: 20–26, 33.

a folyó egyszerre határ és vonzási pont, melynek hatása messzire kihat a párizsi régióban.⁵⁷

A megélt tér tehát rendkívül töredezett, az elképzelt tér azonban annál átfogóbb és koherensebb: a Párizst dicsőítő művek és a bohózatok a folyópart lép-tékével mérik a teret vagy akár az egész város szintjét. A körmenetek útvonalainak vizsgálata szintén ezt az irányt erősítené, hiszen úgy tűnik, néhány közülük átszelte a folyót, sőt kilépett még a falakon túlra is, ezzel is hozzájárulva a város szétesett darabkáinak összekapcsolásához.⁵⁸ A király hivatalos mozgása a városban ugyanehhez a jelenségkörhöz tartozik: az uralkodó a *Saint-Denis* kapun lép be, ám a *Saint-Antoine* kapun át távozik.⁵⁹ Úgy tűnik, mintha a párizsi teret egységbe forrasztó politikai és vallási rítusok vagy éppen játékos ceremóniák a valós, megélt tér szétforgácsolódásának szükséges ellensúlyaként működnének.

fordította: *Novák Veronika*

FORRÁSOK

Archives Nationales, Paris (AN)

S 1535; K 283 (digitális formában: az Institut de recherche et d'histoire des testes-ben); KK 1336; MM 129; S 5594.

Bellaguet, Louis-François (éd.) 1839–1852: *Chronique du religieux de Saint-Denis contenant le règne de Charles VI, de 1380 à 1422*. Tome I–VI. Paris.

Beugnot, Auguste-Arthur (publ.) 1842: *Les Olim ou registres des arrêts de la Cour du Roi sous les règnes de Saint Louis, de Philippe le Hardi, de Philippe le Bel, de Louis le Hutin et de Philippe le Long*. Tome II.: 1274–1318. Paris.

Depping, Georges Bernard (éd.) 1883: *Règlements sur les arts et métiers de Paris rédigés au XIIIe siècle et connus sous le nom de livre des métiers d'Etienne Boileau*. Paris.

Favier, Jean (éd.) 1965: *Cartulaire et actes d'Enguerran de Marigny*. Paris.

Guenée, Bernard (éd.) 1994: *Chronique du Religieux de Saint-Denis, contenant le règne de Charles VI, de 1380 à 1422*. (Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques.) Tome I–III. Paris.

⁵⁷ Backouche 2000: 57–97. A rovasadójegyzékek statisztikai és térbeli elemzése megerősítheti a Szajna helyének kétértelműségét a párizsiak életében: a folyó egyszerre elválasztó határ és vonzásközpont.

⁵⁸ Lásd például 1406-ban az egyetem diákjainak körmenetét, mely a Mathurinusok templomától indult a bal partról és a jobb parti *Sainte-Catherine* templomhoz érkezett. Bellaguet (éd.) 1839–1952 alapján új kiadásban: Guenée (éd.) 1994: 3. 185–186. Minderre még: Chiffolleau 1990; Guenée 1999. Mivel a katedrálisnak előjogai voltak a város plébániatemplomai és társaskáptalanjai felett, egyházi személyzete minden évben végiglátogatta azokat, ezzel is át- meg átszelve a párizsi teret gyalogosan és hajóval is. Roux 2003: 63–65.

⁵⁹ Chapelot 2001: 20.

- Lespinasse, René de (éd.) 1897: *Les métiers et corporations de la ville de Paris, XIVe–XVIIIe siècles*. Tome III.: Tissus, étoffes, vêtements, cuirs et peaux, métiers divers. Paris.
- Michaëlsson, Karl (éd.) 1951: *Le livre de la taille de Paris, l'an de grâce 1313*. Göteborg.
- Michaëlsson, Karl (éd.) 1958: *Le livre de la taille de Paris, l'an 1296*. Göteborg.
- Michaëlsson, Karl (éd.) 1962: *Le livre de la taille de Paris, l'an 1297*. Göteborg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Backouche, Isabelle 2000: *La trace du fleuve. La Seine et Paris (1750–1850)*. Paris.
- Belhoste, Jean-François 2000: Paris, grand centre drapier au Moyen Âge. *Mémoires: Paris et Ile de France* (51.) 32–48.
- Beurrier, Louis 1634: *Histoire du monastère et convent des Pères Célestins de Paris*. Paris.
- Bourlet, Caroline 1992: Les tabletiers parisiens à la fin du Moyen Âge. In: Lalou, Elisabeth (ed.): *Les tablettes à écrire de l'antiquité à l'époque moderne*. (Brepols Bibliologia 12.) Turnhout, 323–344.
- Bourlet, Caroline 2007: Les métiers à Paris. Paris au Moyen Âge, recherches récentes. *Histoire et images médiévales* (9.) 36–43.
- Bove, Boris 2001: Vie et mort d'un couple de marchands-drapiers parisiens; d'après les testaments de Jeanne et Etienne Haudri (1309, 1313). *Mémoires: Paris et Ile-de-France* (52.) 18–81.
- Bove, Boris 2004a: Aux origines du complexe de supériorité des Parisiens: les éloges de Paris aux XIIe–XVe siècles. In: *Être parisien des origines à nos jours. Mémoires publiés par la Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France* (55.) 425–429.
- Bove, Boris 2004b: *Dominer la ville. Prévôts des marchands et échevins parisiens de 1260 à 1350*. Paris.
- Cazelles, Raymond 1972: *Paris de la fin du règne de Philippe Auguste à la mort de Charles V*. Paris.
- Chapelot, Jean 2001: *Le château de Vincennes. Une résidence royale au Moyen Âge*. Paris.
- Chevalier, Bernard 1997: Introduction. In: Bousquet-Labouérie, Christine (dir.): *Espace vécu, mesuré, imaginé: numéro en l'honneur de Christiane Deluz. Cahiers de recherches médiévales et humanistes* (3.) 13–15.
- Chiffolleau, Jacques 1990: Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant. *Revue Historique* (284.) 37–76.
- Claustre, Julie 2007: *Dans les geôles du Roi : l'emprisonnement pour dette à Paris à la fin du Moyen Âge*. Paris.
- Cohen, Gustave (ed.) 1949: *Recueil de forces françaises inédites du XVe siècle*. Ambridge.
- Delort, Robert 1978: *Le commerce des fourrures en Occident à la fin du Moyen Âge*. Roma.
- Dutour, Thierry 2003: *La ville médiévale. Origine et triomphe de l'Europe urbaine*. Paris.
- Étienne, Geneviève 1974: *Etude topographique sur les possessions de la maison du Temple à Paris (XIIe–XVe siècle)*. (Positions des thèses) École nationale des chartes, Paris.

- Fianu, Kouky 1992: Les professionnels du livre à la fin du XIIIe siècle: l'enseignement des registres fiscaux parisiens. *Bibliothèque de l'École des chartes* (2.) 187–222.
- Fianu, Kouky 2006: Métiers et espace: topographie de la fabrication du livre. In: Croenen, Godfried – Ainsworth, Peter (ed.): *Patrons, authors and workshops. Books and Book Production in Paris Around 1400*. Leuven, 21–46.
- Gauvard, Claude 1991: „De grace especial”. *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Âge*. Paris.
- Gourmelon, Roger 1950: *L'industrie et le commerce des draps à Paris du XIIIe au XVIe siècle*. (Positions des thèses) École nationale des chartes, Paris. (Elérhető az Archives Nationales-ban.)
- Guenée, Bernard 1999: Liturgie et politique. Les processions spéciales à Paris sous Charles VI. In: Autrand, Françoise – Gauvard, Claude – Moeglin, Jean-Marie (éd.): *Saint-Denis et la Royauté: Études offertes à Bernard Guenée*. Paris, 23–49.
- Imbert, Maurice 2000 [1988]: ‚Quartier’ szócikk. In: Choay, Françoise – Merlin, Pierre (dir.): *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*. Paris, 693–697.
- Le Maresquier, Yvonne-Hélène 1998: Le voisinage dans l'espace parisien à la fin du Moyen Âge: Bilan d'une enquête. *Revue Historique* (299.) 1. 47–70.
- Le Roux de Lincy, Antoine – Tisserand, Lazare Maurice (dir.) 1867: *Paris et ses historiens aux XIVe et XVe siècles*. Paris.
- Leguay, Jean-Pierre 1984: *La rue au Moyen Âge*. Rennes.
- Leguay, Jean-Pierre 2006: *Vivre en ville au Moyen Âge*. Paris.
- Leuridan, Jacqueline – Malet, Jacques-Albert (dir.) 1975: *Plan restitué de Paris en 1380*. Paris.
- Levy, Jacques – Lussault, Michel 2003: *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*. Paris.
- Lorentz, Philippe – Sandron, Dany – Lebar, Jacques 2006: *Atlas de Paris au Moyen Âge. Espace urbain, habitat, société, religion, lieux de pouvoir*. Paris.
- Maire-Vigueur, Jean-Claude 1989: *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe–XVIe siècle)*. (Collection de l'École Française de Rome 122.) Roma.
- Mirot, Léon 1919: L'hôtel de Jehan le Mercier (Hôtel de Nouvion), rue de Paradis au Marais. *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France* (46.) 157–222.
- Netchine, Ève 1988: Les artisans du métal à Paris. XIIIe-XVe siècle. In: Benoit, Paul – Caillaux, Denis (éd.): *Hommes et travail du métal dans les villes médiévales: actes*. Paris, 29–60.
- Paquot, Thierry 2006: ‚Quartier’ szócikk. In: Pumain, Denise – Paquot, Thierry – Kleinschmager, Richard (dir.): *Dictionnaire. La ville et l'urbain*. Paris, 238–239.
- Pini, Antonio-Ivan 1984: La ripartizione topografica degli artigiani a Bologna nel 1294: un esempio di demografia sociale. In: *Artigiani e salariati: Il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII–XV. Decimo Convegno internazionale: Pistoia, 9–13 ottobre 1981*. Pistoia, 189–224.
- Raymond, Paul 1864–1865: Enquête du prévôt de Paris sur l'assassinat de Louis, duc d'Orléans (1407). *Bibliothèque de l'École des chartes* (26.) 215–249.
- Rouleau, Bernard 1997: *Paris, histoire d'un espace*. Paris.

- Roux, Simone 1989: *Le quartier de l'Université à Paris du XIIIe au XVe siècle: étude urbaine*. (Nagydoktori disszertáció) Université Paris X, Paris.
- Roux, Simone 2003: *Paris au Moyen Âge*. Paris.
- Saint-Julien, Thérèse 2002: Les villes: entre réseaux et territoires. In: Charvet, Jean-Paul – Sivignon, Michel (dir.): *Géographie humaine. Questions et enjeux du monde contemporain*. Paris.
- Stella, Alessandro 1993: *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*. Paris.
- Tanon, Célestin Louis 1883: *Histoire des justices des anciennes églises et communautés monastiques de Paris*. Paris.
- Terrasse, Véronique 1991–1992: Le réseau géographique des lieux de sociabilité (auberges, tavernes, étuves) à Paris et son évolution de la fin du XIIIe siècle au milieu du XVe siècle. *Sources, travaux historiques* (28.) 19–30.
- Terroine, Anne – Fossier, Lucie 1992: *Un bourgeois parisien du XIIIe siècle: Geoffroy de Saint-Laurent (1245?–1290)*. Paris.

Karsten Igel

A társadalom-topográfiától a társadalmi térig?

*Megjegyzések a késő középkori városi társadalom szerkezetéhez
és annak térbeli leképeződéséhez**

A társadalmi tagozódás és annak topográfiai, illetve térbeli vetülete a várostörténeti kutatások kiemelt témái közé tartozik. Az elmúlt évtizedek kutatásának intenzitásában és módszereiben természetesen voltak változások, amelyek a tudósgenerációk eltérő társadalompolitikai érdekeire és a módszerek szüntelen megújulására vezethetők vissza. A német historiográfiát e téren az 1970-es és 1980-as években erős társadalomtörténeti szemlélet hatotta át, a városi társadalom szerkezetére irányuló vizsgálatokat a számok és száraz tények uralták.¹ Az újabb kutatások ezzel szemben arra a kérdésre keresik a választ, hogy az elmúlt évek módszertani változásai – s itt elsősorban a *spatial turn*-re és a kultúrtörténeti aspektusok társadalomtopográfiai kutatásba történt (ismételt) bevonására gondolunk – milyen nyomokat hagytak hátra a várostörténeti szakirodalomban.²

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy e tanulmány keretében részletesen vázoljuk a városi társadalom rétegződését vizsgáló, régebbi német kutatás főbb irányait, illetve a korábbi módszertani megközelítéseket elemző, kortárs tudományos vitát.³ Az újabb publikációk számbavételekor azonban elkerülhetetlen, hogy alapvető módszertani kérdésekkel is foglalkozzunk, és ezzel együtt a hosszú távú kutatási hagyományra és párbeszédre is reflektáljunk. Társadalomtopográfiai vizsgálatok során módszertani szempontból egyszerre két problémával is szembesülünk: lehetséges-e a késő középkori források alapján egyrészt a társadalmi rétegződésre, másrészt annak grafikusán ábrázolható, de még inkább topográfiai és térbeli megjelenésére vonatkozó következtetéseket levonni? További problémaként merül fel – legalábbis kellene, hogy felmerüljön – a kérdés, hogy az egykori városi társadalom működésének mely aspektusait szükséges még feltárni ahhoz, hogy a társadalmi szerkezet és társadalomtopográfia ne csak önmagában, mintegy kimerevített képként lógjon a levegőben.

* A tanulmányt a szerző a *Korall* számára készítette, másutt ilyen formában még nem jelent meg.

¹ Ellermeyer 2005; Kroll 2005.

² Erre módszertani szempontból Kroll 2005. Újabb, szociotopográfiai és társadalmi térbeli megközelítéssel dolgozó munkák: Fehse 2005; Meinhardt 2009; Hamelmann 2009; Igel 2010a; valamint Thomas Wozniak még nem publikált disszertációja Quedlinburghoz, Wozniak 2011.

³ Egy viszonylag új, a kérdéskört részletesen áttekintő munka: Ranft – Mainhardt (Hrsg.) 2005, egy Matthias Meinhardt által összeállított, 349 tételt felsorakoztató válogatott bibliográfiával.

A premodern városok társadalomtopográfiai szempontból történő vizsgálatának alapproblémája már a „társadalomtopográfia” fogalmában benne rejlik: a kutatás ugyanis abból a feltételezésből indul ki, hogy lehetséges társadalmi struktúrákat a térképen helyrajzi pontossággal lokalizálni. Ez az elgondolás a 19. század végi, 20. század eleji városokra alkalmazva helytálló is, hiszen itt társadalmi indikátorok sokasága áll a kutató rendelkezésére, melyek segítségével elemezhetők a különböző időszakokban érvényesülő kontinuitások és változások. A forráshiány a premodern városok esetében azonban nagyon is létező probléma, s erre már Dietrich Denecke is felhívta a figyelmet.⁴

Statisztikai anyag vagy a társadalmi összefonódások rekonstruálására alkalmas források, amelyek az általuk lefedett időszakból következően hosszú távon tennék lehetővé a városi tér társadalmi dimenzióban történő megfigyelését, a késő középkori és kora újkori városokban nem állnak rendelkezésünkre kellő mennyiségben.⁵ A fennmaradt (vagyon)adólisták, a premodern városok esetében végzett társadalomszerkezeti vizsgálatok szokásos forrásai, legfeljebb csak mankóként szolgálhatnak a kutató számára. Kéértékelésükkor ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy a városi társadalomról torz képet állítunk fel, hiszen – eltekintve az ezek alapján történő társadalmi differenciálás későbbiekben még tárgyalandó kérdésétől, amely lényegesen többet jelent a pusztá foglalkozási és vagyoni struktúrájánál valamint az ebből kikövetkeztetett topográfiánál – meggondolandó, hogy az említett adóösszeírások valóban a premodern városi társadalom valós viszonyait tükrözik-e? Vajon a pénzbeli és ingatlanvagyon (amely egyébként nem feltétlenül árul el bármit is a jövedelemről) valóban döntő kritérium volt-e a városi társadalomban való pozicionálódáshoz? Vagy sokkal inkább a nehezen definiálható társadalmi tőke, a kommunikációs struktúrákba, rokoni és bizalmi kapcsolatrendszerbe való tartozás volt meghatározó?⁶

Ráadásul a premodern városok társadalomszerkezeti és -topográfiai jellegzetességeivel foglalkozó munkák általában egyetlen vagy csupán néhány kiválasztott időszakot elemeznek, ami aligha adhat okot elégedettségre. Ily módon ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy olyan kimerevített szerkezeteket látunk, amelyek e formában talán nem is léteztek. Sőt, megtörténhet, hogy egy, a források által szerencsésen megvilágított időmetszet az adott város társadalomtopográfiai szerkezeteinek hordozójává válik, a változások azonban, amelyek a társadalmi és térbeli mobilitásban fejeződnek ki, az ezen fénysugár által megvilágított területen kívül maradnak. Így aztán túlságosan is könnyedén létrejön a premodern város és városi társadalom kimerevített képe, amely a 19. századi múlttól alkotott polgári elképzelésnek talán megfelelt, de a korabeli valós viszonyoknak – ahogy azt újabb kutatások meggyőzően bizonyították – aligha. Bár a városi téren belül kétségtelenül létrejöhetett egy rögzített társadalomtopográfiai differenci-

⁴ Denecke 1980; Denecke 2005.

⁵ Denecke 2005.

⁶ Például Rüter 2003; Poeck 2010. A társadalmi csoportok formálódásához, a patriciátus példáján: Hecht 2010.

álódás, a szereplők társadalmi hovatartozásuknak vagy állásuknak megfelelően mozogtak ebben a térben: költöztek, szükségleteiknek és lehetőségeiknek esetenként jobban megfelelő, új kommunikációs terek – szomszédságok – részeivé váltak.⁷ Így tehát nem szerencsés egy (látszólag) mereven strukturált város(tér)kép alapján automatikusan egy hasonlóan merev városi társadalomra következtetni, mintha abban mindenkinek szigorúan rögzített helye lett volna.

A fentebb megfogalmazott gondolatok ugyanakkor olyankor sem szabad, hogy eltántorítsanak bennünket a megalapozott kutatástól, amikor nem vagyunk elhalmozva forrásokkal: vagyis a késő középkori városok esetében szinte kivétel nélkül. Az elmondottaknak emlékeztetniük kell azonban látómezőnk behatároltságára, melyről nem csak gondolkodnunk és vitatkoznunk kell, de amelyet a kutatási eredmények kiértékelésénél is figyelembe kell vennünk. A premodern városok társadalomtopográfiájának problematikus volta tehát végül is kevésbé a módszerben, sokkal inkább a társadalmi indikátorok, a rendelkezésre álló források hiányában, kiértékelésük és értelmezésük nehézségeiben, valamint a forrásokból megállapított társadalmi rétegződés, illetve az ezzel összefüggő, térbeli hozzárendelés pontosságának mértékében rejlik.

TÁRSADALMI POZÍCIÓ A VÁROSBAN

Az általános bevezető gondolatok után a szociotopográfiai kutatás problémáira és lehetőségeire kell röviden kitérnünk. Elsősorban a társadalmi csoportokba sorolás és a városon belüli térbeli elhelyezkedés problémakörét vizsgáljuk, de ehhez kapcsolódóan azt is, hogy társadalmi helyzetét tekintve mennyire pontosan és milyen kritériumok alapján klasszifikálható az egyén mint a városi társadalom tagja, és mennyire pontosan határozható meg a helye a városi téren belül (utca, háztömb, vagy házhely).⁸

A városi társadalom társadalmi rétegződésének klasszikus forrásai az adójegyzékek. Ez alatt rendszerint vagyoadó-összeírást értünk, amely mind az ingatlanvagyonra, mind annak egy adott utcán belüli relatív elhelyezkedésére vonatkozóan enged következtetéseket levonni, így mindkét társadalomtopográfiai alapkérdésre választ ad. Természetesen igen kevés város esetében maradtak fenn hosszú időszakokat átfogó, folyamatos adójegyzékek; ritka kivételt jelent Rostock, ahol a 14. század vége óta rendelkezésre állnak.⁹ Az általában igencsak hiányos forrásadottságok mellett azonban további, az elemzés-értelmezést nehezítő csapdákkal is szembesül a kutató. Nem mindig egyértelmű ugyanis, hogy tulajdonképpen mi is képezi a fizetendő adó alapját, hiszen időnként a különböző vagyonformákra kivetett, más-más összegű adót a jegyzékben csak egy tételben, a fizetett végösszegként szerepeltették. Így viszont a vagyonra és annak

⁷ Igel 2008; Labahn 2006.

⁸ Rublack 1979; Denecke 1980; Ranft – Meinhardt (Hrsg.) 2005; Igel 2004.

⁹ Áttekintően Schildhauer 1961: 342; Hamelmann 2009: 41–54.

összetételére jó esetben is csak pontatlanul, rosszabb esetben pedig egyáltalán nem lehet következtetni. Még inkább így van ez abban az esetben, amikor bizonyos vagyonsrészek, mint például a hűbérjavak vagy a városon kívül fekvő birtokok adómentességet élveztek. Sőt az, ha valaki nem fizetett adót, nem jelentette feltétlenül, hogy vagyontalan is (nem tévesztendő össze a szegénnyel!), hiszen egyéb okokból – például városi tisztviselőként – szintén élvezhetett adómentességet. Az ilyen kiváltsággal bíró személyeket azonban sokszor meg sem említették az adólajstromokban.¹⁰

Amennyiben a befizetett adómennyiséget alapul véve mégis meghatározható a vagyon nagysága, fel kell tennünk a kérdést, hogy ebből milyen következtetések vonhatók le a városi népesség rétegződésére vonatkozóan?¹¹ A legtöbb esetben, különösen az 1980-as évekig publikált munkákban, a kutatás az adatokat egy egyszerű „rétegmoddellé” konvertálta, amelyet Heinrich Rüthing ironikusan, ámde igen találóan így jellemezett: „*Societas est omnis divisa in partes tres* [Minden társadalom három részre tagolódik]: a felső, a közép- és az alsó rétegre”.¹² Még akkor is, ha – amint azt Jürgen Ellermeyer sürgette – a társadalmi rétegek közti határokat a legmesszebbmenőkig korabeli kritériumok, mint például a házasságra vonatkozó városi rendszabályok (*Hochzeitsordnungen*) alapján állapítjuk meg,¹³ kérdéses, hogy egy ilyesfajta modell nem túlzottan leegyszerűsített-e, illetve, hogy nem egy modern elképzelést vetít-e vissza az adott társadalomra. Amikor csak szórványosan állnak rendelkezésünkre adójegyzékek, épp akkor jelentkezik a leginkább annak a veszélye, hogy az egyének „besorolásakor” egy túlságosan merev társadalmi sémát alkalmazunk, figyelmen kívül hagyva ezzel az esetleges társadalmi emelkedést-süllyedést, és a konkrét életutat az anyagi biztonság és társadalmi interakciós lehetőségek különböző fázisaival együtt.¹⁴ Ezt illusztrálандó a stralsundi polgármester, Bartholomäus Sastrow esetét idézhetjük a 16. század végéről.¹⁵ Apja, Nicolaus Sastrow a század elején jómódú kereskedőként élt Greifswaldban, felesége, Anna, a város egyik legelőkelőbb családjából származott, mivel nagyapja, Nicolaus Smierlow 1480 és 1485 között Greifswald, hasonló nevű nagybátyja pedig Stralsund polgármestere volt. 1528-ban Nicolaus Sastrow Stralsundban vett házat, és üzleti tevékenységét is áthelyezte a szomszédos városba. Az 1530-as években azonban egy kockázatos

¹⁰ Az adólajstromok teljességének kérdéséhez Dirlmeier 1978: 492–503. Az adóösszeírásokban rejlő nehézségeket Rudolf Biederstedt a Balti-tenger délnyugati térségéből származó regiszterek példáján már egy 1966-ban megírt cikkben szemléletesen vázolta, amely azonban az ebben a munkában bíralt Johannes Schildhauer „közbenjárásának” köszönhetően csak 1993-ban jelenhetett meg (Biederstedt 1993). Lásd különösen Biederstedt bevezetőjét a publikáció történetéhez, amely a tudománytörténet egy érdekes epizódját eleveníti fel. A kiértékelés problémájához még Fügedi 1980; Weyrauch 1976; Rüthing 1986: 26–31; Steenweg 1994: 15–173; Schoch 1997: 41–54.

¹¹ Általános áttekintés, délnémet példákkal Dirlmeier 1978: 503–531.

¹² Rüthing 1986: 15.

¹³ Ellermeyer 1977: 235–271.

¹⁴ Ehhez lásd lentebb a greifswaldi Slupwachter család példáját.

¹⁵ A következőkben leírtakhoz Brosthaus 1972: 7f., 71, 73f.

hitelügylet miatt tönkrement, és ettől kezdve a család kénytelen volt szerényebb körülmények között élni. Fia, Bartholomäus 1551-ben kötött házassága után jegyzőként Greifswaldban telepedett le; minden volt, csak jómódú nem, amikor az első években évi négy guldenért egy üres lakóingatlant bérelt. Három évvel később 350 guldenért szerezte meg az immár saját tulajdonú házát, melynek szükséges felújítása további 150 guldent emésztett fel.¹⁶ Két évre rá, 1555-ben átköltözött Stralsundba, ahol is a városi tanács első jegyzője (*erster Ratssekretär*¹⁷) lett. Amikor 1603-ban meghalt, vagyona 10.000 guldenre rúgott!

Sastrow életútja nem csak a városon belüli és városok közötti térbeli mobilitás vagy a különböző életformák – házbérlet vagy saját tulajdonú lakóingatlan, egész életen át változó vagyoni helyzet – példája, de azt is illusztrálja, hogy a társadalmi pozíció nem kizárólag a gazdasági jólét függvénye volt. Nem szabad alábecsülni az informális és társadalmi kapcsolatrendszerekbe való tartozás jelentőségét, amelyek aztán az egyén saját társadalmi és gazdasági boldogulásának alapját biztosították – Sastrow számára ezek jelentették a talajt, amelyre apja csődbe jutását követően társadalmi felemelkedését alapozhatta.

Egy másik tényezőt is figyelembe kell azonban vennünk. Amennyiben akár egy adott pillanatra vetítve, akár egy hosszabb időszak vonatkozásában meghatározható a vagyon, felmerül a kérdés, hogy milyen kapcsolatban áll ez a jövedelemmel és az életszínvonallal? Első pillantásra az összefüggés a jövedelem és az ebből származó vagyon között magától értetődőnek látszik. Ez azonban nem szükségszerűen van így, és az is teljességgel elfogadhatatlan, hogy következtetéseket vonjunk le egy adott időpillanatban létező vagyonból egy hosszabb periódus során szerzett jövedelemre! Az a városlakó (*Einwohner*), aki adóköteles vagyon híján nem fizetett adót, nem volt szükségszerűen szegény. (E helyütt nem szándékozunk kitérni arra, hogy mit értünk szegénység alatt, és ez hogyan ragadható meg a forrásokban.¹⁸) Mivel ilyen esetekben az állandó jövedelem rögtön felhasználásra került, és nem vált befektetéssé, ezek a városlakók kielégítő életszínvonalon tudtak élni; jövedelemkiesés esetén azonban gyorsan kritikus helyzetbe kerültek. Az ilyen „adómentes létminimum” – hogy némi túlzással egy modern fogalmat használjunk – a háztartás nagyságától függött: egyedülálló személy esetében természetesen alacsonyabb volt, mint egy családban. Amennyiben a jövedelem a mindennapi élethez szükséges összegnél magasabb volt, számolhatunk valamennyi, vészhelyzetekre és idős korra tartalékolt vagyonfelhalmozással is. Így tehát az adófizetők és az adót nem fizetők közötti átmenet lényegében a „létminimumként”, pontosabban a létminimum felső határaként értelmezhető. Természetesen ez alatt a határ

¹⁶ A greifswaldi „örökösödési könyvbe” (*Stadterbebuch*) – egyfajta telekkönyv, mivel az örökölhető házhelyeket, ingatlanjavakat tartalmazza [a szerk.] – 1556-os dátummal van bejegyezve Sastrow neve mellé egy *Fischstraße*-i házvásárlás (AHGr, Rep. 3., Nr. 17, fol. 118v). A bejegyzés valószínűleg késve történt meg, de még időben ahhoz, hogy egy esetleges, a stralsund-i költözéssel összefüggő házeladás létrejöhessen. Igel 2010a: 29.

¹⁷ Az úgynevezett *Ratssekretär*-nek jogi képzettsége is volt, így a helyét valahol az írnok és a jogász között kereshetjük. [A szerk.]

¹⁸ Erre vonatkozóan Schoch 1997: 71–79.

alatt sokan voltak, akik folyamatosan túl alacsony jövedelemmel rendelkeztek, koldulásból szerzett adományokra voltak utalva, és embertelen körülmények között kényszerültek élni. Ugyanakkor az alsó réteg jelentős része, a szolgák, szolgálónyok és céhlegények, akik a háztartásban nem önálló munkaerőként éltek, szinte alig jelennek meg a forrásokban. Az e tekintetben egyedüllálló 1463-as osnabrücki (fej)adóösszeírás (*Vorschossregister*) a belvárosi Butenberg nevű közigazgatási terület (*Laischaft*) 428 háztartásában 222 e csoportba tartozó egyént rögzített; egyes utcákban a háztartásonkénti átlag 1 fő felett volt. Ha ezt összevetjük az e városrészeire vonatkozó vagyoadóval, akkor további érdekes eredményre jutunk: nem kevés olyan háztartás akadt, amely több szolgálával és/vagy szolgálónnyal is bírt, mégis vagy az adóskála legalsó részére rangsorolták őket, vagy egyáltalán nem is fizettek adót.¹⁹ Vajon szegénynek, illetve a társadalom alsó rétegébe tartozónak kell-e tekinteni azt, aki semmilyen adót sem fizetett, ám háztartásában helye volt egy szolgálónyának, céhlegénynek vagy szolgának? A cselédek gazdaságilag függő helyzetben voltak, és csak alacsony jövedelemmel rendelkeztek, viszont a háztartáshoz tartoztak, így szállásuk és étkezésük anélkül is biztosított volt, hogy arra a jövedelmükből költeniük kellett volna.

A vagyoadó alapján történő elemzés a jómódú csoportokról is torz képet ad, mivel a magasabb életszínvonal érdekében hozott jelentős pénzügyi áldozatok, amelyek nem váltak a felhalmozott vagyon részévé, sehol sem kerülnek beszámításra. Kérdés az is, mely vagyonrészek maradtak adózatlanul. Az osnabrücki tanács 15. század közepéről származó rendelete értelmében a fejadó mellett a városon belül és kívül szerzett javakra minden márka után további egy pfenning (0,69%) volt fizetendő; ruhák, ékszerek, lovak, páncélzat, mindennapi használati cikkek, illetve a háztartás számára a következő aratásig szükséges gabona után azonban nem kellett fizetni.²⁰ A ló és a páncélzat tulajdonlása védelmi-biztonsági okokból a város érdeke volt, mint ahogy a kellő mennyiségű gabonataralék is; hasonló okokra vezethető vissza a szükséges háztartási javak adómentessége. Az „ékszerek” és a „mindennapi használati cikkek” mögött azonban akár nagy értékű ezüst is rejtőzhetett, s a ruházat értéke sem volt mindig azonos. Hasonló gyakorlatra az 1530-as években Stralsundból is van adatunk.²¹ Ráadásul az egyes városokban a különböző vagyonrészeket sem adóztatták egységesen: 1534–1535-ben Stralsundban az általános vagyonra 1%, a zálogügyletek (*Weddeschatt*) és a városi kölcsönök (*Renten*) nyereségére 20% volt a kivetett adó, a földbirtokból származó bevételeknek pedig az egyharmadát kellett befizetni. Noha ebben az időszakban Stralsundban a kölcsönök esetén általában 5%-os kamattal számolhatunk, voltak a 15. század végéről görgetett, még 6–12%-os kamatlábra kötött hitelügyletek is – ezekben az esetekben a kölcsöntőkét 1,2–2,4%-kal adóztatták.²²

¹⁹ StAOs, Dep. 3b. II., Nr. 539. Lásd ehhez még Igel 2002: 146f.

²⁰ Rothert 1938: 97.

²¹ Biederstedt 1993: 10.

²² Biederstedt 1993: 9f.

Különbségekhez vezetett a bevétel forrása is, mivel a kölcsön és az ingatlan-tulajdon mögött ténylegesen az adókörbe bevont vagyoni érték állt,²³ a kereskedelmi és kézműipari tevékenységből származó jövedelemnek viszont csak a vagyongyarapításra fordított részét adóztatták. Mindebből következően az a személy, aki az általa nyújtott hitelek révén biztos bevételi forrással rendelkezett, sokkal több adót fizetett, mint az ugyanakkora jövedelemmel rendelkező kézműves vagy kereskedő, aki ellenben jobban ki volt téve a kockázatoknak és a piaci változásoknak. Természetesen az önálló ipari vagy kereskedelmi tevékenység végzéséhez is szükség volt tőkére, amelyet értelemszerűen vagyonként adóztattak; összehasonlításakor tehát az elérendő nyereség és a kölcsönkamat viszonyát kell figyelembe vennünk. A nyereség megint csak sok tényezőtől függött, aszerint, hogy a tevékenység súlypontja a nagy- vagy a kiskereskedelmen volt-e, vagy esetleg e kettő egy kézben összpontosult. Mindenesetre mindaddig, amíg az egy összegben megváltható kölcsönök a kereskedelem számára tőkeinjekcióként is szolgáltak, az átlagos nyereségnek az átlagos kamatláb felett kellett lennie. Más volt a helyzet a kézművesek esetében, akiknek saját képességeikben és teljesítő-képességükben rejtett a tőkéje.²⁴

Erre példa az osnabrücker Johann Francke esete, aki az 1477 és 1480 között fennmaradt bérelszámolások szerint napi bérért városi építkezéseken napszámosságként dolgozott,²⁵ és ott évi 162–166 napi munkával 1.300 osnabrücker pfenninget keresett. Emellett más munkaadók is alkalmazhatták, hiszen Osnabrückben a vásár- és szabadnapok levonása után évi 260–265 munkanappal számolhatunk;²⁶ Johann Francke tehát a fennmaradó körülbelül 100 nap alatt ugyanazon napibérrel számolva további 800 pfenninget kereshetett, így éves bevétele 2.100 pfenningre tehető.²⁷ Ahhoz, hogy kölcsönügyletekből hasonló bevételre teheszünk szert, 5–8%-os kamat esetén 182–292 márka tőkét kell befektetnünk.²⁸ Az egyetlen fennmaradt 15. századi osnabrücker adórendelkezés értelmében minden márka vagyon után egy pfenninget, így tehát egy ekkora kölcsönként nyújtott tőke után 182–292 pfenninget kellett fizetni. Amennyiben Johann Francke a keze munkájával megkeresett bevételének minden centjét felélte, csak a szokásos 12 pfenning fejadót (*Vörschoß*) kellett megfizesse. A napi bérért dolgozó Johann Francke azonban korántsem volt vagyontalan: rendkívüli vagyonadóként (*Gütliche Kontribution*) 1487-ben 72 pfenninget fizetett.²⁹ Mivel ez esetben az adó mértéke valószínűleg nem érte el a szokásos márkánkénti egy

²³ Jelen esetben a kölcsön alatt az ingatlanvásárlásra nyújtott kölcsön értendő. [A ford.]

²⁴ A bevételekre nézve lásd Dirlmeier 1978: 99–129.

²⁵ Eberhardt 1998: 36; Eberhardt 1996: 92–98. A napszámosságok bevételeire Dirlmeier 1978: 129–223; a bér munkásokéra és céhlegényekére Schulz 1985: 325–400.

²⁶ Eberhardt 1998: 23.

²⁷ Az egyházi munkaadók magasabb bért fizettek. Eberhardt 1996: 97.

²⁸ A kölcsönből származó nyereségre Eberhardt 1996: 51.

²⁹ Rothert 1938: 356. Az Ilse Eberhardtnál olvasható 2 schillingnyi összeg téves (Eberhardt 1998: 36).

pfenninget,³⁰ Johann Francke vagyona legalább 72 márkára rúgott – a mindennapi háztartási felszerelések és egyebek nélkül. Ezen felül már 1480-ban háza volt a *Große Straße*-n a *Nikolaiort* nevű kereszttutca és a Szent György-kápolna között, mely után a Szent Gertrúdnak szentelt (bencés apáca)kolostornak évi egy rajnai gulden,³¹ 1487-es árfolyamon 1,5 márka³² kölcsöntörlesztést fizetett. A szokásos kamatok figyelembevétele nélkül, a házat 18,75–30 márka adósság terhelte, amellyel már meg is határoztuk annak legalacsonyabb értékét.³³ Alacsony kamatok esetén a hitelre történő vásárlás gazdaságilag megfontolt lépés volt, és sokaknak talán az egyetlen lehetőség, hogy házat szerezzenek. Ezen kívül Johann Franckénak volt még egy kertje is, amelyért a tanácsnak 1479-ben 10 schillinggel tartozott.³⁴ Mindezek után felmerül a kérdés, hogyan illeszthető be Johann Francke bármilyen társadalmi szerkezeti modellbe? Napszámos volt, de egyben háztulajdonos is, aki vagyongyarapítási céllal tudott pénzt félretenni. Egyéb bevételi forrásairól vagy az életszínvonaláról sajnos nincs információnk; az utóbbi attól is függött, egyedül élt-e, vagy volt családja, amelyről gondoskodnia kellett.³⁵ Ha házas volt, felesége révén esetleg egyéb bevétellel is rendelkezett. Mindenesetre kizárólag napszámos volta miatt a társadalom alsó peremére helyezni őt bizonyosan hiba volna, hiszen jövedelme mindenképpen magasabb volt annál, mint amennyi a pusztá létfenntartáshoz szükséges. Az osnabrücki nagytanácsban ülő huszonkét, a politikailag aktív kézművescéheket képviselő céhmesterekből három 1487-ben nem fizetett több adót, mint Johann Francke.³⁶

A *Vorschöß* (fejadó) tulajdonképpen azok bevételeinek megadóztatását célozta, akik nem rendelkeztek elegendő vagyonnal, de nem jövedelemadó volt, ahogyan azt Jürgen Ellermeyer közvetve feltételezte,³⁷ hiszen nem a jövedelem nagyságától függött. Mint fejadó anyagi helyzetre való tekintet nélkül mindenkit terhel – igaz, hogy annak, aki semmilyen vagyonnal sem rendelkezett, a *Vorschöß*-t az aktuális bevételeiből kellett kiegyenlítenie.³⁸ Ha eme adó összegét, mint például

³⁰ Igel 2001: 284f.

³¹ StAOs, Rep. 2., Nr. 164., fol. 1r.

³² Eberhardt 1996: 21.

³³ A tanácsháza (*Rathaus*) építése miatt az 1487–1488-ban megvásárolt házak értéke 33 rajnai gulden (44 márka) és 144 márka között volt. Eberhardt 1996: 98.

³⁴ Eberhardt 1996: 316.

³⁵ A mindennapi élet költségeire és a téma kutatásának lehetőségeire Dirlmeier 1978: 427–490; Schulz 1985: 400–442; Eberhardt 1998: 34–42.

³⁶ Rothert 1938: 345f. A nagytanács összetételére lásd alább a 48. jegyzetet. [A szerk.]

³⁷ Ellermeyer 1980b: 294.

³⁸ Az adózáskor figyelembe vett jövedelemre délnémet példák alapján Dirlmeier 1978: 511–519. Zürichben 1417-ben a kézműipari tevékenységből származó, jövedelemtől függő (*ze nemmen nach gelegenheit des gewerbes*) vagyonadó kivételét rendelték el azon személyekre, akik „elegendő adóztatható vagyonnal ugyan nem, de drága ruhákkal és sikeres üzlettel (*gewerb*) rendelkeztek” (Dirlmeier 1978: 512). Hasonlóan intézkedtek Frankfurtban a 14–15. században, ahol az előírások szerint a házak után a kiadásból származó nyereség arányában kellett adót fizetni (Dirlmeier 1978: 514). Szintén Frankfurtban a nem kézműves vagyonbirtokosok 1382-ben 50 gulden vagyon felett kötelesek voltak páncélzattal rendelkezni; kézművesek esetén ez a határ 30 gulden volt (Dirlmeier 1978: 511).

Höxterben, háztartásonként évi 5 schillingben állapították volna meg,³⁹ akkor az a legalsóbb társadalmi csoport bevételeinek folyamatos kimerítését jelentette volna. Ha nem abból indulunk ki, hogy a fejadó kivetése rejtett elszegényedéshez vezetett, akkor azt kell feltételeznünk, hogy azoknak az aktuális jövedelme, akik csak a *Vorstoß*-t fizették, a puszta létfenntartásnál többre kellett, hogy elegendő legyen. A Höxterben 1500 körül szokásos márkánkénti egy pfenninggel számolva a *Vorstoß* összege a vagyoadóként (*Hauptschatzung*) 5 márkányi vagyon után fizetett adónak felelt meg.⁴⁰ Társadalmi szempontból ez akkor válik érdekessé, amikor egyes személyek csökkentett *Vorstoß*-t fizettek, vagy – például „*pauper*” megjegyzéssel – teljesen adómentesek lettek.⁴¹

A jövedelem, vagyon és társadalmi helyzet kapcsolata ráadásul rendszerint az életutat is követte. A munkavállalás első éveiben a vagyon gyarapszik, ezt követően hosszabb ideig – amíg az összes gyerek a háztartásban él, különösen miután azok részt tudnak venni a munkában – a csúcsponton stagnál, majd a családból kiváló gyermekek kifizetésével csökkenni kezd;⁴² a keresőképeség megszűnése pedig akár a vagyon nagymértékű felélésével is járhat.⁴³ A vázolt görbeingadozások lefolyása és azok erőssége nagyban függ a kereset és bevétel jellegétől (kézműves vagy kereskedelmi tevékenység, illetve ingatlanbirtok vagy kölcsönből származó jövedelem) és a társadalmi kapcsolatrendszerben elfoglalt helyzettől. A gazdaságilag gyengébb csoportok és azok esetében, akik a kenyérkeresésben saját munkaerejükre voltak utalva, a görbe jóval hamarabb elérhette a mélypontot.⁴⁴

A vagyon forrásadottságoktól és az adózás módjától függően egy, szerencsés esetben néha több időpillanatban is többé-kevésbé pontosan meghatározható. A látszólag konkrét számok mögött azonban számos bizonytalansági tényező rejtőzik. A jövedelem és a tényleges életszínvonal közötti, nem éppen problémamentes összefüggésre fentebb már utaltunk, mint ahogy Sastrow példáján az életút különböző szakaszait is nyomon követtük. A városi társadalmon belüli helyzet tehát különösen összetett kérdés. Amint az a bemutatott életutakból kitűnt, mindenképpen szükséges volna a vagyongyarapodást és -vesztést hosszabb időszakon át figyelemmel kísérni, ez azonban sok esetben a forrásadottságok miatt lehetetlen; ráadásul egy nagyobb társadalmi csoport vizsgálata hatalmas munkával jár.⁴⁵ Pedig éppen ez az adóösszeírások alapján lefolytatott, a városi társadalom szerkezetére irányuló kutatások *conditio sine qua non*-ja, amennyiben ezek célja, hogy az egyéneket vagyonuknak megfelelően valamilyen rendszersémában helyezze el. Hasonlóan fontos a társadalmi kapcsolatok, a társadalmi csoportba tartozás és az ezekből az egyén, illetve a társadalmi csoportok

³⁹ Rüthing 1986: 29.

⁴⁰ Rüthing 1986: 28.

⁴¹ StAOs, Dep. 3b. II., Nr. 541.

⁴² A család szerepére Maschke 1980; Mitterauer 1992: 256–300.

⁴³ Hammel 1987: 126.

⁴⁴ A példákat hozzá lásd Igel 2010a: 180–231.

⁴⁵ Például Rüthing 1986.

számára adódó lehetőségek számításba vétele. A társadalmi csoportnak azonban semmi köze sincs valamiféle rétegmodellhez, hiszen a csoport már önmagában is mind társadalmi, mind gazdasági szempontból differenciált, de mint tanács, kézművescéh vagy kereskedelmi testület zárt kört alkot, amelynek egyébként más társadalmi csoportokkal nem csak összeköttetései, de átfedései is vannak.⁴⁶

Az egyes kézműves- és kereskedőcsoportok közötti, részben már tárgyalt nagy vagyoni különbségeket Heinrich Rüthing a hoxteri 1482–1517-es adójegyzékek (*Schoßregister*) alapján szemléletesen bemutatta. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk, ha ezen társadalmi csoportok egyes tagjainak vagyongyarapodását vizsgáljuk.⁴⁷ Bár az 1487-es osnabrücker rendkívüli vagyonadó (*Gütliche Kontribution*) csak egy rövid időszakra értelmezhető, mégis hasonló szóródásra utal. Az összesen 1529 nyilvántartásba vett adófizető átlagos adója (*Schoß*) 145,9 pfenning volt. A nagytanácsban ülő huszonkét – a tizenegy politikailag aktív kézművescéhet (*Elf-Ämter*) képviselő – céhmester a 441,8 pfenninges átlaggal ennek csaknem a háromszorosát fizette, ám ez még mindig jóval elmaradt az ülésező tanács (*sitzender Rat*) és az öregek tanácsának (*alter Rat*) huszonöt képviselője által fizetett, átlagos 1.931 pfenningtől.⁴⁸ Amíg utóbbi csoportból a „legszegényebb” adója 576 pfenningre rúgott, addig a céhmesterek között jóval nagyobb szórás mutatkozott. Közöttük a legtöbbet 1.440 pfenninggel Sweder Nolleke fizette, aki feltehetően a kovácsok egyik céhmestere volt, hiszen a városnak ólmot és vasláncot szállított.⁴⁹ Öt nagy különbséggel követte a 864 pfenninggel adózó, vélhetően mészáros Helmich Knochenhouwer, majd Roleff Honeborch pék⁵⁰ és Bernd von Selxen kiskereskedő következett 720–720 pfenninggel.⁵¹ Három céhmester, Ludeke von Horsten, Gerd Redeker és Lambert Wolteking azonban 72 pfenninggel épp a felét fizették annak, amit egy átlagos adófizető, a Sweder Nolleke által befizetett összegnek pedig mindössze a huszadát. Ugyanakkor a nagytanács tagjaként mind a 22 céhmester részt vett a politikai döntéshozatalban – legalábbis azon igen nagy horderejű kérdések megvitatásában, amikor nem lehetett a kisebb tanács kizárólagos felelőssége alapján döntést hozni.⁵² A céhmesterek tehát (politikai) kommunikációs terek és hálózatok részei voltak, kapcsolatok-

⁴⁶ A társadalmi csoportokra Igel 2010a: 167–169.

⁴⁷ Rüthing 1986: 151–239.

⁴⁸ Rothert 1938: 345f. Az ülésező tanácsba (*sitzender Rat*) 16 tanácsos, 22 céhmester és 16 kerületi képviselő (úgynevezett *Wehrgeschorenen*) volt delegálva (12 az Óvárosból – *Altstadt* – és 4 az Újvárosból – *Neustadt*). A 22 céhmester a 11 politikailag aktív céh képviselője volt, azaz egyes céhek, például az Újvárosban székelő gyapjúszövők, akik mellel a városban a legnagyobb céhet alkották, nem rendelkeztek képvisellel. A nagytanács az ülésező tanácsból és az öregek tanácsából állt. Az öregek – avagy bölcsök – tanácsának (*alter Rat*) nem volt meghatározott taglétszáma, e testület tagjai a korábbi tanácsosok voltak, akik ebből a pozícióból már nem kerülhettek vissza az aktív tanácsba. [A szerk.]

⁴⁹ Eberhardt 1996: 362, 491.

⁵⁰ Fink (Hrsg.) 1927: 121f.

⁵¹ StAOs, Dep. 3a. 1. XII., Nr. 407 – 1494. április 26.

⁵² Az osnabrücker tanács összetételéhez Poeck 2006: 104–126.

kal és befolyással rendelkeztek, amelyek segítségével erősíteni tudták gazdasági és társadalmi helyzetüket.

Ilyen különbségek az egyes mesterségek képviselői között is előfordultak, ahogy azt a *Gütliche Kontribution* összeírásában azonosítható 39 pék példája is jól illusztrálja.⁵³ A két céhmester, Roleff Honeborch és Detmar Leffardinck a befizetett 720 illetve 576 pfenninggel a 22 céhmester között is a gazdagabbak közé számított, s ez igaz a szintén 720 pfenninggel adózó Bernd Yossinckhus-ra is. A 39 pék által fizetett adó 179,4 pfenninges átlaga szintén az összes adófizető átlaga felett van, ám 19 pék ennek a felét vagy még kevesebbet fizetett. Sőt, hárman csak a 12 pfenninges minimummal adóztak, mely az Osnabrückben szokásos fejadó (*Vorschofß*) összegének felelt meg. Egyikük a jegyzékben kimondottan *pauper*-ként szerepelt.⁵⁴

Jürgen Ellermeyer nemrégiben a városi zavargások vizsgálatának lehetőségeiről értekezve ismételten a rétegre, mint eszközre hívta fel a figyelmet.⁵⁵ Ez a megközelítés azonban egy már meghaladott réteg- és társadalomfelfogást tükröz, hiszen ilyen esetekben általában a városvezetésben való részvétel vagy egy, a közjót szolgáló uralom visszaállítása volt a tét, de semmi esetre sem az irányító csoportok álltak szemben a hatalomból kizártakkal, még kevésbé az alsó rétegek a felsőkkel. A „réteg” melletti érvelés a társadalmi forrongások egy modern modelljét húzza rá egy olyan társadalomra, amely azt ebben a formában bizonyosan nem ismerte. Talán még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a „szegények vagyunk, bár szívesen lennénk gazdagok” csatakiáltás nem az anyagi értelemben vett szegénységre utal, hanem a városi politikában való – közvetlen vagy a családi, gazdasági kapcsolatrendszer, klientéla-kapcsolatok hozadékaként közvetett – részvétel lehetőségének hiányára.⁵⁶

TÉRBELI POZÍCIÓ A VÁROSBAN

A társadalmi helyzet problematikájával szorosan összefügg a térbeli pozíció kérdése. Az ideális természetesen az lenne, ha egy adott személyhez pontosan meghatározható és körülhatárolható házhelyeket tudnánk rendelni; ez azonban csupán az adóösszeírások adatai alapján aligha lehetséges. Az első, ámde megoldható problémát az adóösszeírás városon és utcákon belüli útvonalának meghatározása, vagyis az adóbeszedés sorrendje jelenti.⁵⁷ Azt a kérdést már nehezebb megválaszolni, hogy az adómentességet élvező lakosok és polgárok megjelentek-e az

⁵³ A 43 Jürgen Bohmbach által említett pékről (Bohmbach 1972: 48) az alapos kutatások ellenére sem tudunk semmit. Pékekről listát a cég 1483-as statútumában találunk (Fink (Hrsg.) 1927: 121f).

⁵⁴ Igel 2002: 142, 1. táblázat.

⁵⁵ Ellermeyer 2005: 24f.

⁵⁶ Ehhez osnabrücki példaként Igel 2010b: 161–176.

⁵⁷ Lásd még Schoch 1997: 19–30; Igel 2004: 30f.

adott összeírásban.⁵⁸ Ez utóbbi esetben az utcán belüli „lyukak” nehezen érzékelhetők, s az üresen álló házak is gyakran észrevétlenül maradnak. Noha adóslevelek (*Rentenbrief*) és adás-vételi szerződések segítségével (hatalmas munkával) rekonstruálható a tulajdoni helyzet, bérbeadott házak tekintetében – és ilyenek nagy számban voltak – az azonosítás meglehetősen nehéz, mivel az oklevelek a tulajdonost, az adóösszeírások viszont természetesen a lakót nevezik meg.⁵⁹ Ehhez jönnek még azok a bérlők, akik a bérbeadóval közös házhelyen éltek, de mint önálló háztartás adót fizettek.⁶⁰

Egész várost lefedő, pontos házhelymeghatározás – talán a kisvárosok kivételével – aligha lehetséges, mint ahogy az eredmények sem lennének arányban a szükséges munkabefektetéssel. Amennyiben eltekintünk a régészeti és építészettörténeti adatokkal való összevetéstől, megelégedhetünk egy relatív topográfiaiával, amely a vizsgált szereplőket egy adott utcarészen megközelíthető pontossággal lokalizálja.⁶¹ A szociátopográfiai kutatások szempontjából ugyanis nem az a döntő, hogy az egyes házhelyek miben különböznek egymástól, hanem az, hogy a város egyes utcái és területei – vagyis a különböző részterek – hogyan viszonyulnak egymáshoz.

EGY MÁSIK ÚT: A LÜBECKI VÁROSKÖNYVEK ÉS A VÁROS MINT TÁRSADALMI TÉR

A fentiekben az adóösszeírásokra fókuszáltunk, vessünk most egy pillantást a telekkönyvekként értelmezhető lübecki városkönyvekre mint a város társadalmi térszerkezetének forrásaira.⁶² Az adójegyzékektől eltérően ezekben ugyan kizárólag a telekbirtokos lakosok szerepelnek – pénzben általában nem nevesített – (belvárosi) ingatlanvagyonukkal, ám ez esetben lehetőség van az ingatlan- és vagyoni helyzet hosszú távú, folyamatos megfigyelésére. A telektulajdonosok nem saját maguk által lakott birtokai alapján meghatározhatók azok a területek, amelyeket tipikusan bérlők laktak; a bérlők jövedelmére, vagyonára, foglalkozására és ezek alapján társadalmi csoportba történő besorolására vonatkozó következtetéseket azonban egyéb források bevonása nélkül nem tudunk levonni.⁶³ A lübecki városkönyvek alapján első lépésként néhány lübecki utca és társadalmi

⁵⁸ Érdekes módon az osnabrücker Óvárosra vonatkozó 1463-as, igen részletes adóösszeírásban a Szent Katalin templom közelében fekvő néhány beginaház adómentességet élvező lakóját fel tüntették, a templom ugyanezen utcában lakó klerikusait ellenben nem. StAOs, Dep. 3b. II., Nr. 539.

⁵⁹ A bérlőkre Igel 2010a: 253–260; Igel 2002: 153–156.

⁶⁰ A 19. – szerencsésebb esetben 17. vagy 18. – századi viszonyokból való visszakövetkeztetés problémájára terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nem térünk ki. Igel 2004: 30f.

⁶¹ Rütting 1986: 16–19.

⁶² Ehhez alapvetően Hammel 1987; Igel 2010a; Igel 2006a.

⁶³ A bérlőkre és arányukra a teljes lakossághoz képest: Fehse 2005: 265–308; Igel 2010a: 253–260, további irodalommal; Igel 2002: 153–156.

1. ábra

Greifswald építészeti struktúrái 1400 körül

csoport társadalomtopográfiai elemzése történt meg,⁶⁴ amíg Greifswald esetében ezt „a telektulajdon társadalomtörténete a városban” megközelítést némileg módosított formában az egész városra alkalmazták.⁶⁵ A rostocki óváros vonatkozásában a városkönyv bejegyzései szerencsésen kombinálhatók a már igen korai időszaktól kezdve folyamatosan ránk maradt adóösszeírások adataival.⁶⁶

Noha a bérlők kizárása az elemzésből hátrányt jelent, a városi könyvek olyan információkat rejtenek, amelyek hosszú távon alapos betekintést engednek a városi térbe, és lehetővé teszik e tér szereplőinek megismerését. Nem csak a telekügyletben részt vevő személyekről és az érintett tulajdonok fekvéséről szolgálnak információkkal, de ezeket a pontos azonosítás érdekében gyakran részletesen be is mutatják. A szokásos *domus* vagy *hereditas* kifejezésekkel szemben olyan kategóriák szerepelnek bennük, amelyek az adott épületet ereszesként (*Traufenhau*), fa- vagy kőházként, netán bódéként (*Bude*) jellemzik, de említésre kerülnek egyéb építmények is, mint kovácsműhelyek, sütődék (amelyek felvételénél a tűzveszély játszott szerepet), gabonaraktárak, csürök, istállók és hasonlók.⁶⁷ Az ilyen épületleírások előfordulása a forrásokban természetesen esetleges: nem csak azért, mert említésük egy adott jogügyletbe kapcsolódott, hanem azért is, mert az írnok számára valami oknál fogva ésszerű kellett, hogy legyen az ügylet tárgyának pontos leírása. A városkönyvek azonban még e megszorítások mellett

⁶⁴ Hammel 1987; Hammel-Kiesow 1993; Hammel-Kiesow 2005.

⁶⁵ Igel 2010a; az idézetre: Ellermeyer 1980a: 71.

⁶⁶ Hamelmann 2009.

⁶⁷ Hammel 1987: 101f; Igel 2010a: 83–96, illetve 124–133.

is betekintést engednek a városi tér építészeti struktúrájába és annak fejlődésébe, s az adóösszeírásoktól eltérően háromdimenziós képet adnak a városról (1. ábra). És bár a leírásokban rejlő „életlenségekkel” számolnunk kell, régészeti és építészettörténeti eredmények felhasználásával a kép élesíthető, miközben az általános régészeti és építészettörténeti jellemzőket az egész városra kivetíthetjük.⁶⁸

A városi tér építészeti struktúrájára vonatkozó adatok, különösen a különböző építészeti formák városon belüli eloszlása a városi tér társadalom- és foglalkozás-szerkezeti felépítését tükrözik. Így tehát ezek rekonstruálása nagyban hozzájárul a városra vonatkozó társadalomtopográfiai kutatásokhoz, különösen, ha a vizsgálatok eredményeképpen a tér változásai is megragadhatók. Ezen a ponton azonban felmerül a probléma, hogy mit értsünk a város esetében a „tér” fogalma alatt? Indulatokat korbácsoló és vitatható „városfelfogásában” már a várostervező Ernst Schirmacher is foglalkozott a térrel, ő azonban egy alárendelt, kiszolgáló funkciót tulajdonított neki, s azt a várost felosztó és rendező, annak területeit és részeit összekötő elemként értelmezte.⁶⁹ A *spatial turn* azonban a tér fogalmát Schirmachernél jóval tágabban fogja fel, és azt a háromdimenziós város fontos kategóriájaként, valamint kommunikációs térként határozza meg.⁷⁰ A tér egybefoglalja a városi elemeket és területeket, ennek segítségével válik a város egyáltalán megfogható entitássá; összeköti a város pusztán építészeti és funkcionális struktúráit a lakossággal, annak társadalmi rétegződésével, szövetségi vagy épp ellenségi rendszereivel. Ebből kiindulva és Pierre Bourdieu gondolatmenetét követve a fizikai tér (maga a város) és a társadalmi tér (a városi lakosság szerkezete) között kölcsönhatás figyelhető meg: a társadalmi tér a fizikai tér tulajdonbavétele révén jön létre.⁷¹ E rendszerben a társadalmi tér nem más, mint „társadalmi csoportoknak a gazdasági, társadalmi és kulturális tőke feletti ugyanolyan vagy eltérő rendelkezése alapján történő meghatározása, amely a hasonló vagy az eltérő szokásokban mutatkozik meg”.⁷² A városképre vetítve mindez a társadalmi kapcsolatok rendszerét (és azok hiányát) jelenti, amely a lakóhely megválasztásában és megválasztásának lehetőségében jut kifejezésre – így válik a kapcsolatrendszer városképfőmáló tényezővé. A szokások meghatározzák a lakóhelyet,⁷³ s mivel ez utóbbi a városrészek építészeti struktúrájának szerves részévé válik, szinte megváltoztathatatlanul állandósul a térbeli felosztás.⁷⁴ Alapvető változások csak a városi társadalomban, s ezáltal a városi térben bekövetkezett változásokkal együtt állhatnak be, így nem csak a városi társadalom vonatkozásában rendelkezésre álló információkból lehet arra következtetni, hogy a város alaprajzához (*Stadtplan*) milyen társadalmi viszonyok társultak, de e viszonyok építészeti

⁶⁸ Noha csak néhány greifswaldi háztömb és telek vonatkozásában, de ilyen közös munka példája: Ansoorge – Igel – Schäfer – Wiethold 2002; illetve Samariter – Igel – Schäfer 2002.

⁶⁹ Schirmacher 1988.

⁷⁰ Igel 2010a: 19–22, illetve 157f.

⁷¹ Bourdieu 1991: 29.

⁷² Löw 2001: 181.

⁷³ Bourdieu 1991: 32.

⁷⁴ Löw 2001: 180–183.

emlékei, illetve a városkép kialakításának történetileg hagyományozott módja is alapvető forrásértékkel bír. Természetesen a városkép alakulása szempontjából nem csak adott csoportok lakóhelyválasztása meghatározó, de mindez fordítva is igaz: a topográfiai adottságok és a megszilárdult (vagy éppen változó) építészeti struktúrák hasonlóképpen befolyásolják az egyes társadalmi csoportok választását. Így jön létre tehát a fizikai és társadalmi tér közötti kölcsönhatás, mely viszonyrendszerben a tér a város társadalmi kategóriája.

A társadalmi kategóriaként felfogott városi tér szomszédságok, városrészek, általános kommunikációs terek rendszereként, a város társadalmi hálózatának talajaként írható le. Ide tartoznak még további, kevésbé a tényleges épített térhez kötődő szintek is, mint például a rokonság, illetve egyéb kapcsolatok révén a kézműves céhekbe és kereskedelmi társaságokba, a tanácsba vagy valamely meghatározott egyházi közösségbe való tartozás. Plébániák esetén természetesen a topográfiai dimenzió is egyértelmű, de – amint azt a temetkezési helyekre vonatkozó kutatások kimutatták – a plébániatemplom és a lakóhely elhelyezkedése között nem volt szükségszerű a kapcsolat. A plébániatemplom igazodhatott a tágabb értelemben vett család legfontosabb rezidenciájához is, ez által pedig egy szélesebb térbeli kapcsolat jött létre.⁷⁵

Az itt röviden felvázolt elméleti alapokon nyugszanak azok az elemzési lehetőségek, amelyek a városi lakosság és az építészeti elemek társadalmi jegyeinek feltérképezését célozzák, s amelyek által betekintést nyerhetünk a cselekvés különféle tereibe. A városi élet szereplői nem csak gazdaságilag, az ingatlanpiacon, hanem a város terében is aktívan jelen voltak, lakóhelyük kiválasztásával a városi – s ezzel együtt a társadalmi – térben is pozícionálták magukat. Ezt a fajta, egyértelműen kultúrtörténeti megközelítést a következőkben greifswaldi források felhasználásával a városi térbeli és társadalmi mobilitás példáján mutatjuk be. A kettő egymással szorosan összefüggött, mivel a költözések, amennyiben az egyén a várost nem véglegesen hagyta el, egy adott társadalmi téren belül vagy különböző terek között történtek.⁷⁶ Utóbbi esetben a költözés egy új, másik kommunikációs térbe való bekapcsolódással is járt. Olyan lépés ez, amely tudatos döntésként és a város társadalomtopográfiai szerkezetében való tudatos pozícionálódásként fogható fel, legalábbis abban az esetben, ha nem egy megromlott gazdasági helyzetből adódó, társadalmilag szegényebb környezetbe való, alapvetően csak korlátozottan irányítható lecsúszást jelentett. A belvárosi mobilitás lehetett a társadalmi felemelkedés és a lesüllyedés kifejeződése is – akárcsak ma –, és jelenthetett arra irányuló kísérletet is, hogy valaki bizonyos kommunikációs terekbe és hálózatokba bejusson, tekintet nélkül arra, sikerrel járt-e.

A városi társadalmon belüli felemelkedés vagy lecsúszás problémája visszavezet a bérlőként élő háztartások kérdéséhez. Noha a városkönyvek néhány ritka kivételtől eltekintve hallgatnak a bérlőkről, a greifswaldi „kamarakönyv”

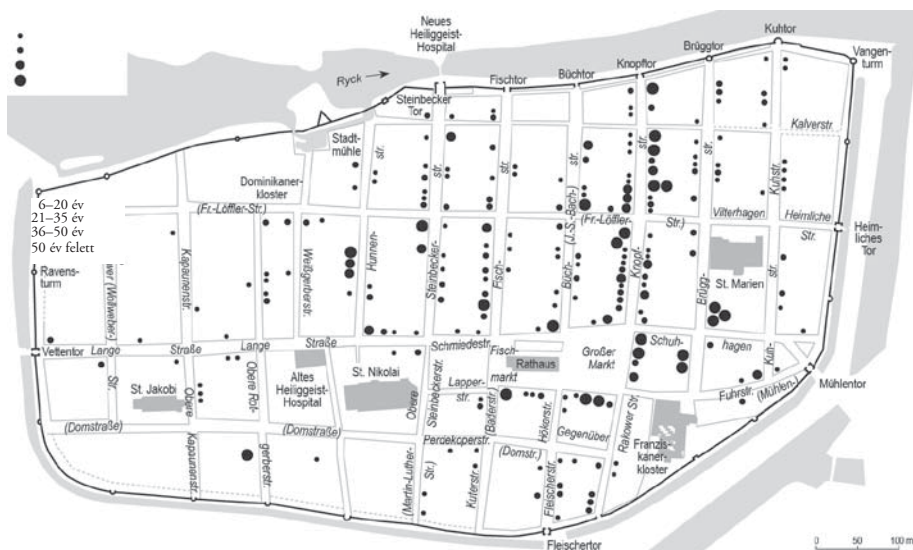
⁷⁵ Igel 2006b: 75–77.

⁷⁶ Labahn 2006: 112–134.

(*Kämmereibuch*) bejegyzései némi betekintést engednek e csoport életébe. A forrásban név szerint említésre kerültek azon bérlők, akik 1361 és 1411 között a város tulajdonát képező épületekben laktak.⁷⁷ Mindezzel együtt a forrás csak a bérlők időleges lakóházára vonatkozóan nyújt információt, költözés esetén, amennyiben az saját ház megszerzésével állt kapcsolatban, a mobilitás irányára, a „hova?” kérdésre nem kapunk választ. Saját házból bérleménybe költözés esetét mutatja be Wichard Vredeland városi tanácsos példája: ő, miután valamikor 1356 és 1358 között eladta a *Knopffstraße*-n lévő, egyetlen saját tulajdonú kőházát, 1361-től egészen 1386-ban bekövetkezett haláláig egy, a *Fischtor*-nál fekvő városi ház bérlőjeként szerepel a kamarakönyvben.⁷⁸ A megváltozott lakáshelyzet valószínűleg már önmagában presztízsvesztéssel járt; a költözéssel pedig Vredeland térben is a város perifériájára szorult, noha még mindig annak a tanácsos családok által lakott részén maradt.⁷⁹ (2. ábra).

2. ábra

*A greifswaldi tanácsosok telektulajdonlása 1351 és 1450 között
(a tulajdonlás időtartama szerint)*

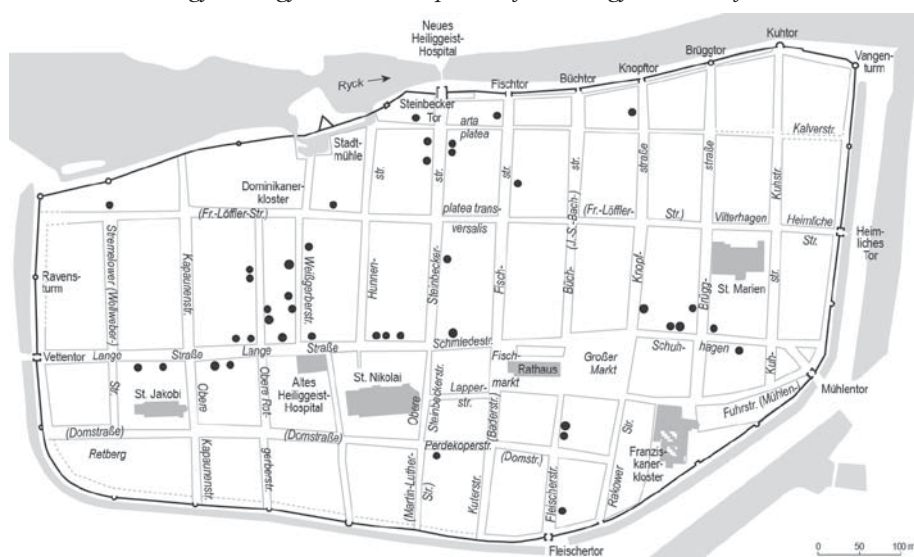
⁷⁷ AHGr, Rep. 3., Nr. 33. Igel 2010a: 257–260. Lásd még Fengler 1936.

⁷⁸ Igel 2010a: 164.

⁷⁹ Feltűnő ugyanakkor, hogy Wichard Vredeland városi telektulajdonának – a tanácstagság alapvető feltételének – bizonyíthatóan teljes elvesztése ellenére még negyedszázadon át, egészen haláláig tanácsos maradt. Lübeckben a telektulajdon elvesztése automatikusan vont maga után a tagság elvesztését. Lutterbeck 2002: 143f.

3. ábra

*A greifswaldi cipészek telektulajdonlása 1351 és 1450 között
(két vagy több egymást követő cipésztulajdonos nagyobb körrel jelölve)*

Azt, hogy a bérlők és a telektulajdonosok csoportja közötti „átjárás” mennyire problémamentesen zajlott, a lókereskedő Wessel Santkoger példája illusztrálja: 1380-ban Santkoger eladott egy, addig bizonyára általa lakott házhelyet a *Steinbeckerstraße*-n, majd még ugyanebben az évben egy, a *Brüggasse* felső részén fekvő ház bérlőjeként említi, végül 1381-ben a *Rakower Straße*-n szerzett házat, ahol aztán haláláig lakott.⁸⁰ Egy éven belül tehát kétszer is költözött, a rövid bérleti idő a két hosszabb ideig tartó háztulajdonlás közti átmeneti időszaknak tekinthető; a *Steinbeckerstraße*-ről *Rakowerstraße*-ra való költözés oka nem világos.

Többet tudunk a Kogeler kézműves család greifswaldi ingatlanpiacon való aktivitásáról, házeladásairól és -vásárlásairól. Az először 1376-ban cipészként említett Nikolaus Kogeler⁸¹ ekkor még bérlő, 1380-ban a *Lange Straße*-n a *Rot-* és a *Weißgerberstraße* betorkollásánál vett egy ereszes házat, valamint a *Rotgerberstraße*-n még egyet, amely a háztömbön belül határos volt az előbbivel. 1392-ben egy további ház jutott a tulajdonába a *Schmiederstraße*-n, a piactól nem messze, s ettől fogva minden jel szerint itt lakott. Halála után, 1412-ben három fia felosztotta egymás között az ingatlanvagyonát: az apjával azonos nevű és szintén cipész Nikolaus a *Lange Straße*-n lévő ereszes házat örökölte, az ismeretlen foglalkozású és 1412 után Greifswaldban már nem kimutatható Martin

⁸⁰ Igel 2010a: 230.

⁸¹ Igel 2010a: 211–214, 303–308, 308f.

anyjával közösen kapta meg a *Rotgerberstraße*-i, a kenyérét szabóként kereső Johann pedig a *Schmiedestraße*-i épületet. Legkésőbb 1428-ban már Martin házhelye is Nikolausé volt, amelynek egy részét Nikolaus 1437-ben elidegenítette, majd három évvel később az időközben elhalálozott Johann fivérének gyermekeitől a *Schmiedestraße*-i ingatlant is megszerezte. Mivel 1443-ban eladta az addigi lakóházát a *Lange Straße*-n, úgy tűnik, apjához hasonlóan ő is átköltözött a tímárnegyedből a piac közelébe.

Ha vetünk egy pillantást a greifswaldi cipész telektulajdonainak felosztására (3. ábra), láthatjuk, hogy az apa, majd fia is mind a tímárnegyedben, mind a piacnál céhtársai közelében telepedett le. Mégis volt különbség a két helyszín között: a cipészek tulajdonában lévő házhelyek a tímárnegyedben gyakran „mellékrezidenciaként” szolgáltak, vagyis a tulajdonosok nem ott laktak, azt csak műhelyként használták.⁸² Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a greifswaldi cipészek számára engedélyezték, hogy saját telken, saját használatra bőrt készíthessenek ki, mely jog korábban csak a tímárokat illette meg.⁸³ Ugyanez áll a városkönyvekben megfigyelhető jelenség mögött is, hogy tudniillik a cipészek fokozottan igyekeztek a tímárnegyedben házhelyet szerezni. A Kogeler család e „trenddel” épp ellentétes irányba mozgott, hiszen az alapvetően műhelyekkel övezett területről költöztek el oda, ahol a jómódú cipészek éltek.⁸⁴

Már a cipészek példáján is felfedezhető a tímárnegyedre és a piac környéke orientálódás, a gyapjúszővők esetében pedig még egyértelműbb koncentrációval van dolgunk a *Kapaunenstraße* vonatkozásában (4. ábra). Ennek bizonyítéka egyrészt a gyapjúszővők telektulajdonlása, másrészt egy 1445-ös rájuk vonatkozó városi tanácsi határozat, amely megtiltotta, hogy „a *Kapaunenstraße*-ről a piacra vagy a piacról a *Kapaunenstraße*-ra [ute der kappunstrate bi den market edder van den markede in de Kappunstrate]” szöveget vigyenek. Az intézkedés azt célozta, hogy az áru ne kerülhessen ki a tanács ellenőrzése alól, de egyszerűs mind a gyapjúszővők kiskereskedelemtől való távoltartására is szolgált.⁸⁵

Figyelembe véve a szövetségésítés eme egy utcára való korlátozódását, még szembeötlőbb a Slupwachter gyapjúszővő család példája, mely igencsak eltért a szokásos modelltől.⁸⁶ Albert Slupwachter negyedévente fizetett adójával először 1377-ben fordul elő a kamarakönyvben mint gyapjúszővő; két évvel később házat vett a *Kapaunenstraße*-n, 1381-ben pedig fia, Hermann követte a mester-ségben. Hermann a kamarakönyvben az apja által fizetett összeg háromszoro-

⁸² Igel 2010a: 286–296.

⁸³ Krause – Kunze 1900: 130f. Ehhez lásd még Igel 2010a: 216; Becker – Bulach – Müller 2004: 107f.

⁸⁴ A szőrmekészítők, a kovácsok és a szabók mellett a cipészek tartoztak az úgynevezett „négy céh” (*Vier-Gewerken*), azaz a vezető greifswaldi céhek közé. Igel 2010a: 253.

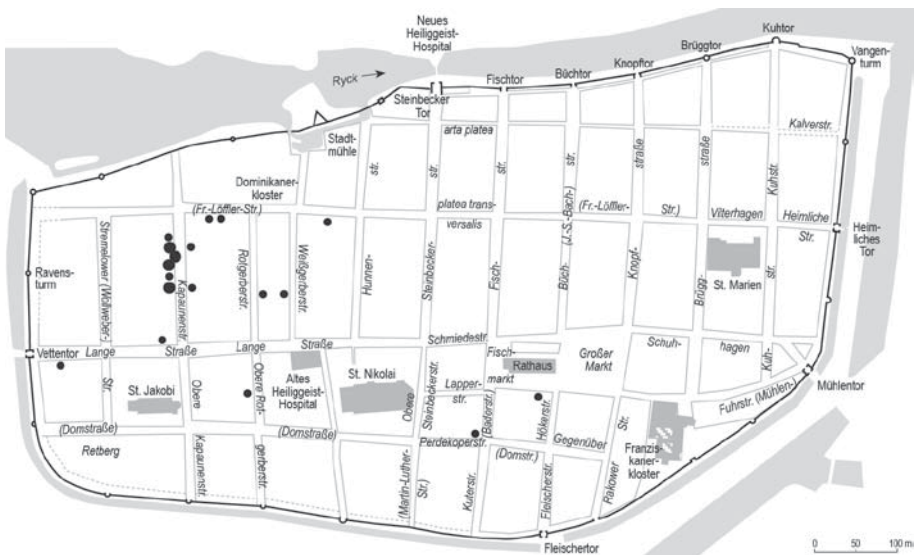
⁸⁵ Krause – Kunze 1901: 151–155; Igel 2006a: 292–294.

⁸⁶ A következőkhöz Igel 2004: 21–24; Igel 2006a: 295f.

sával szerepel, vagyis jelentősen kiépítette a vállalkozást. Ennek bizonyítéka az is, hogy 1392-ben újabb házhelyet vásárolt a *Kapaunenstraße*-n, öt évvel később pedig egy gabonataróval rendelkező, kőből épült sarokházhoz jutott a *Kuterstraße*-n, azaz a piac közelében. 1399-ben eladta apja házáat, és még 1403-ban megvette utolsó ingatlanát a piacnál, amelyben haláláig lakott. A *Kapaunenstraße*-ról a piac közeli *Kuterstraße*-ra költözéssel Slupwachter „titulusa” is megváltozott: a városi könyvekben a korábbi *lanifex* 1407-ben, amikor az örökségét felosztották, már *dominus* Hermann Slupwachterként szerepel. A megváltozott lakóhely és titulus a társadalmi felemelkedés jele, amely lehetővé tette Hermann Slupwachter számára, hogy kilépjen korábbi térbeli környezetéből, és új kapcsolatrendszerre tegyen szert. Az, hogy e felemelkedés minek köszönhető, a forrásokból nem derül ki. Hermann fia, Johann, aki minden jel szerint az atyái házában, a piacnál lakott, apjától „örökölt” városbeli pozícióját tovább erősítette: amikor az 1420-as években másodszor is házasságra lépett, (I.) Hinrich Rubenow polgármester lányát vette feleségül és ezzel rokoni kapcsolatba került a greifswaldi vezető körökkel. Nem tudjuk, hogy a házasság még Johann greifswaldi tanácsba történt megválasztása (1426) előtt vagy csak az után köttetett-e; mindenestre a Rubenow családdal való kapcsolatok a következő generációk alatt is meghatározóak maradtak. Johann fia, Hermann az unokatestvére, (III.) Hinrich Rubenow által 1456-ban alapított egyetem professzora és a Szent Miklós káptalan (*Nikolaistift*) dékánja lett.

4. ábra

*A greifswaldi gyapjuszövök teletulajdonlása 1351 és 1450 között
(két vagy több egymást követő gyapjuszöv-tulajdonos nagyobb körrel jelölve)*

A TÁRSADALMI TÉR KUTATÁSÁBAN REJLŐ LEHETŐSÉGEK

Utolsó példánk kifejezetten a városon belüli térbeli és társadalmi pozicionálódás közötti kapcsolatot illusztrálja, és ezzel pontosan a társadalomtopográfia klasszikus kérdésselvetésére válaszol – igaz, ez esetben a társadalmi és térbeli dimenzió mellett erőteljesen jelen van az időbeliség is. A módszerek egymás mellé állításával és a hagyományos, adóösszeírásokon alapuló kutatások kritikai diszkussziójával nem az volt a célunk, hogy a Lübecki városkönyveken alkalmazott kutatási módszert, mint a város társadalomtopográfiai értékelésének kizárólagos útját prezentáljuk. Sokkal inkább azt tartjuk fontosnak, hogy a kutatás lazítson a „szigorú” számokhoz való ragaszkodáson, egy szélesebb perspektívát magába foglaló megközelítés felé nyisson, nagyobb figyelmet szentelve a városi társadalmi struktúrák folyamat jellegének, amelyek sem a városi társadalomhoz, sem a városi térhez nem kötődtek mozdíthatatlanul. A forrásbázis kiszélesítése lehetővé teszi, hogy a különböző szereplők tevékenysége, mint a városi társadalmi tér társadalmi csoportjainak aktivitása kerüljön a középpontba, s így a szociotopográfia első pillantásra kimerevítettnek tűnő térképe is megmozduljon.

Fordította: *Kondor Márta*

FORRÁSOK

Archiv der Hansestadt Greifswald (AHGr)

Rep. 3., Nr. 17; Nr. 33.

Niedersächsisches Landesarchiv, Staatsarchiv Osnabrück (StAOs)

Dep. 3a. 1. XII., Nr. 407.

Dep. 3b. II., Nr. 539; Nr. 541.

Rep. 2., Nr. 164.

Fink, Erich (Hrsg.) 1927: *Das älteste Stadtbuch von Osnabrück*. (Osnabrücker Geschichtsquellen 4.) Osnabrück.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ansorge, Jörg – Igel, Karsten – Schäfer, Heiko – Wiethold, Julian 2002: Ein Holzschnitt aus der Baderstraße 1 in Greifswald. Aus der materiellen Alltagskultur der sozialen Oberschicht einer Hansestadt in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* (50.) 119–157.

Becker, Joern-Martin – Bulach, Doris – Müller, Ulrich 2004: Skora, corium ledder – Innovation und Professionalisierung im Lederhandwerk des südlichen Ostseeraumes. *Hansische Geschichtsblätter* (122.) 87–116.

- Biederstedt, Rudolf 1993: Frühneuzeitliche Steuerregister als sozialstatistische Quelle. *Baltische Studien* (79.) 7–24.
- Bohmbach, Jürgen 1972: Die „Gütliche Kontribution“ von 1487. *Osnabrücker Mitteilungen* (79.) 37–54.
- Bourdieu, Pierre 1991: Physischer, sozialer und angelegener physischer Raum. In: Wentz, Martin (Hrsg.): *Stadt-Räume. Die Zukunft des Städtischen*. (Frankfurter Beiträge 2.) Frankfurt am Main – New York, 25–34.
- Brosthaus, Ursula 1972: *Bürgerleben im 16. Jahrhundert. Die Autobiographie des Stralsunder Bürgermeisters Bartholomäus Sastrow als kulturgeschichtliche Quelle*. (Forschungen und Quellen zur Kirchen und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 11.) Köln – Wien.
- Denecke, Dietrich 1980: Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellungen, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie. In: Fleckenstein, Josef – Stackman, Karl (Hrsg.): *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*. Göttingen, 161–202.
- Denecke, Dietrich 2005: Soziale Strukturen im städtischen Raum: Entwicklungen und Stand der sozialtopographischen Stadtgeschichtsforschung. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 123–137.
- Dirlmeier, Ulf 1978: *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters (Mitte 14. bis Anfang 16. Jahrhundert)*. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Jg. 1978, Abh. 1.) Heidelberg, 492–503.
- Eberhardt, Ilse 1996: „Van des stades wegene utgegeven unde betalt.“ *Städtischer Alltag im Spiegel der Stadtrechnungen von Osnabrück 1459–1519*. (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen 37.) Osnabrück.
- Eberhardt, Ilse 1998: Arbeit, Lohn und Lebenshaltungskosten von Bauhandwerkern im spätmittelalterlichen Osnabrück. *Osnabrücker Mitteilungen* (103.) 11–42.
- Ellermeyer, Jürgen 1977: Sozialgruppen, Selbstverständnis, Vermögen und städtische Verordnungen. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* (113.) 203–275.
- Ellermeyer, Jürgen 1980a: Grundeigentum, Arbeits- und Wohnverhältnisse. Bemerkungen zur Sozialgeschichte spätmittelalterlicher Städte. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* (4.) 71–95.
- Ellermeyer, Jürgen 1980b: Vorindustrielle Städte als Forschungsaufgabe. *Die alte Stadt* (7.) 276–296.
- Ellermeyer, Jürgen 2005: Zur Sozialstruktur spätmittelalterlicher Städte. Ein Rückblick auf Ansätze, Erfolge und Probleme der Forschung in Deutschland. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 17–34.
- Fehse, Monika 2005: *Dortmund um 1400. Hausbesitz, Wohnverhältnisse und Arbeitsstätten in der spätmittelalterlichen Stadt*. (Dortmunder Mittelalter-Forschungen 4.) Bielefeld.
- Fengler, Georg 1936: *Untersuchungen zu den Einnahmen und Ausgaben der Stadt Greifswald im 14. und beginnenden 15. Jahrhundert. Besonders nach dem Kämmererbuch von 1361–1411*. (Greifswalder Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters 7.) Greifswald.

- Fügedi, Erik 1980: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Batori, Ingrid (Hrsg.): *Städtische Gesellschaft und Reformation*. (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung 12.) Stuttgart, 58–96.
- Hamelmann, Julia 2009: *Nikolai arm, Petri – Gott erbarm? Sozialräumliche Strukturen der Rostocker Altstadt im Spätmittelalter*. (Rostocker Schriften zur Regionalgeschichte 3.) Berlin.
- Hammel, Rolf 1987: Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* (10.) 85–300.
- Hammel-Kiesow, Rolf (Hrsg.) 1993: *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe*. (Häuser und Höfe in Lübeck 1.) Neumünster.
- Hammel-Kiesow, Rolf 2005: Die Entstehung des sozialräumlichen Gefüges der mittelalterlichen Großstadt Lübeck. Grund und Boden, Baubestand und gesellschaftliche Struktur. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 139–203.
- Hecht, Michael 2010: *Patriziatsbildung als kommunikativer Prozess. Die Salzstädte Lüneburg, Halle und Werl in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Städteforschung A/79.) Köln – Weimar – Wien.
- Igel, Karsten 2001: Quellen zur Einwohnerzahl und Sozialstruktur des spätmittelalterlichen Osnabrücks. *Osnabrücker Mitteilungen* (106.) 281–287.
- Igel, Karsten 2002: Auf der Spur des Stadt-Raums. Osnabrücker Quellen zur Raumsoziologie der mittelalterlichen Stadt. In: Friederichs, Axel – Igel, Karsten – Zehm, Bodo (Hrsg.): *Vom Grosssteingrab zur Domburg. Forschungsorientierte Denkmalpflege im Osnabrücker Land. Festschrift für Wolfgang Schlüter zum 65. Geburtstag*. (Internationale Archäologie: Studia honoraria 19.) Rahden (Westf.), 139–160.
- Igel, Karsten 2004: Stadt-Raum und Sozialstruktur. Überlegungen zu Quellen, Methoden und Problemen an den Beispielen Greifswald und Osnabrück. *Hansische Geschichtsblätter* (122.) 1–53.
- Igel, Karsten 2006a: Der Raum als soziale Kategorie. Methoden sozialtopographischer Forschung am Beispiel Greifswalds um 1400. In: Kroll, Stefan – Krüger, Kersten (Hrsg.): *Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Neuzeit. Urbane Lebensräume und Historische Informationssysteme. Beiträge des wissenschaftlichen Kolloquiums in Rostock vom 15. und 16. November 2004*. (Geschichte, Forschung und Wissenschaft 12.) Berlin, 265–300.
- Igel, Karsten 2006b: Kirchen im Greifswalder Stadt-Raum. In: Biermann, Felix – Schneider, Manfred – Terberger, Thomas (Hrsg.): *Pfarrkirchen in Städten des Hanseraumes. Ergebnisse eines Kolloquiums vom 10.–13. September 2004 in der Hansestadt Stralsund*. (Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 1.) Rahden (Westf.), 71–87.
- Igel, Karsten 2008: Wohin in der Stadt? Sozialräumliche Strukturen und innerstädtische Mobilität im spätmittelalterlichen Greifswald. In: Oberste, Jörg (Hrsg.): *Repräsentationen der mittelalterlichen Stadt*. (Forum Mittelalter 4.) Regensburg, 179–192.
- Igel, Karsten 2010a: *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus. Stadtgestalt, Grundbesitz und Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Greifswald*. (Städteforschung A/71.) Köln – Weimar – Wien.

- Igel, Karsten 2010b: Rats Herrschaft und Öffentlichkeit im spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Osnabrück. In: Albrecht, Stephan (Hrsg.): *Stadtgestalt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne*. Köln – Weimar – Wien, 161–176.
- Krause, Oscar – Kunze, Karl 1900: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Greifswald. Teil 1. *Pommersches Jahrbuch* (1.) 97–169.
- Krause, Oscar – Kunze, Karl 1901: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Greifswald. Teil 2. *Pommersches Jahrbuch* (2.) 109–159.
- Kroll, Stefan 2005: Aufgaben und Perspektiven der Forschung zur Sozialstruktur frühneuzeitlicher Städte. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 35–48.
- Labahn, Karsten 2006: *Räumliche Mobilität in der vorindustriellen Stadt. Wohnungswechsel in Stralsund um 1700*. (Kleine Stadtgeschichte 1.) Berlin.
- Löw, Martina 2001: *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main.
- Lutterbeck, Michael 2002: *Der Rat der Stadt Lübeck im 13. und 14. Jahrhundert. Politische, personale und wirtschaftliche Zusammenarbeit in einer städtischen Führungsgruppe*. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck B/35.) Lübeck.
- Maschke, Erich 1980: *Die Familie in der deutschen Stadt des späten Mittelalters*. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jg. 1980, Abh. 4.) Heidelberg.
- Meinhardt, Matthias 2009: *Dresden im Wandel. Raum und Bevölkerung der Stadt im Residenzbildungsprozess des 15. und 16. Jahrhunderts*. (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 4.) Berlin.
- Mitterauer, Michael 1992: *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*. Wien – Köln – Weimar.
- Poeck, Dietrich W. 2006: Osnabrück im späten Mittelalter. In: Steinwascher, Gerd (Hrsg.): *Geschichte der Stadt Osnabrück*. Belm, 87–160.
- Poeck, Dietrich W. 2010: *Die Herren der Hanse. Delegierte und Netzwerke*. (Kieler Werkstücke E/8.) Frankfurt am Main.
- Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines interdisziplinären Workshops am Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*. (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 1.) Berlin.
- Rother, Hermann 1938: Geschichte der Stadt Osnabrück im Mittelalter. Zweiter Teil. *Osnabrücker Mitteilungen* (58.) 1–435.
- Rublack, Hans-Christoph 1979: Probleme der Sozialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Ehbrecht, Wilfried (Hrsg.): *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*. (Städteforschung A/7.) Köln – Wien, 177–193.
- Rüther, Stefanie 2003: *Prestige und Herrschaft. Zur Repräsentation der Lübecker Ratsherren in Mittelalter und Früher Neuzeit*. (Norm und Struktur 16.) Köln – Weimar – Wien.
- Rüthing, Heinrich 1986: *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*. (Studien und Quellen zur westfälischen Geschichte 22.) Paderborn.

- Samariter, Renate – Igel, Karsten – Schäfer, Heiko 2002: Ein cuir-bouilli-Becher und die Patrizierfamilie Lowe. Archäologische und historische Forschungen zu einem Quartier am Greifswalder Hafen. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* (50.) 173–206.
- Schildhauer, Johannes 1961: Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378–1569. *Hansische Studien* (4.) 342–353.
- Schirmacher, Ernst 1988: *Stadtvorstellungen*. Zürich – München.
- Schoch, Willi 1997: *Die Bevölkerung der Stadt St. Gallen im Jahre 1411. Eine sozialgeschichtliche und sozialtopographische Untersuchung*. Sankt Gallen.
- Schulz, Knut 1985: *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter. Untersuchungen zur oberrheinischen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14. bis 17. Jahrhunderts*. Sigmaringen.
- Steenweg, Helga 1994: *Göttingen um 1400. Sozialstruktur und Sozialtopographie einer mittelalterlichen Stadt*. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 33.) Göttingen.
- Weyrauch, Erdmann 1976: Zur Auswertung von Steuerbüchern mit quantifizierenden Methoden. In: Rabe, Horst – Molitor, Hansgeorg – Rublack, Hans-Christoph (Hrsg.): *Festgabe für Ernst Walter Zeeden zum 60. Geburtstag*. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Supplementband 2.) Münster, 97–127.
- Wozniak, Thomas 2011: Quedlinburgs Sozialtopographie im Spätmittelalter. *Forum Stadt* (38.) 181–194.

Novák Veronika

Az erőszak topográfiája

*Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben**

Ha magunk elé képzelünk egy középkor végi várost, akkor bizonyára megtöltjük az utcáit emberekkel – alkudozó kereskedőkkel, büszkén lépdelő nemes urakkal, tereferelő asszonyokkal, utcai muzikusokkal és koldusokkal. Ahhoz azonban, hogy ezt a képet történelmi eszközökkel elemeire bontsuk és tanulmányozzuk, az élénk fantázia mellett másra is szükségünk lenne, hiszen éppen ez a kérdés-kör, a hétköznapi szokások, mindennapi, banális cselekedetek logikájának feltárása az egyik legnehezebben megközelíthető területe a történetírásnak. Ha az előbb elképzelt városi utca képénél maradunk, találhatunk forrásokat arról, hogy hogyan helyezkedtek el a házak az utca két oldalán, kik laktak bennük, mi volt a foglalkozásuk, még családi kapcsolataikra is fény derülhet. Ám ha arra lennénk kíváncsiak, hogy mit csináltak az utcán nap mint nap, merre indultak reggelente, hol álltak meg beszélgetni, meddig érezték magukat biztonságban, ismerős terepen mozogva, mit ítélték közelinek vagy távolinak, akkor ezt már nehéz lenne megválaszolni. Sőt, nem csak a választ nehéz megtalálni, például a megfelelő források hiányában, hanem magának a kérdésnek a felvetése is problémás, amikor a megélt tapasztalatok, az egyéni élmények, szokások komplex, állandóan változó, szigorú szabályoknak nem engedelmeskedő világáról szeretnénk képet alkotni. Ebben a tanulmányban mégis ennek egy vetületét, a megélt, megtapasztalt városi tér mindennapi használatát kívánom vizsgálat alá venni.

A hétköznapi világának tanulmányozásában a kutatók paradox módon igen gyakran használják a mindennapokat megtörő, felforgató bűntények forrásait. A tanúvallomások, inkvizíciós perek, boszorkányvádaskodások, vádiratok és királyi megkegyelmezések ugyanis történeteket beszélnek el, és ezek a többé-kevésbé különleges narratívák remek alapanyagot szolgáltatnak szereplőik és közönségük mindennapi szokásainak, útvonalainak, mobilitásának és térbeli választásainak feltárásához.

---

* Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Első változata a 2011-es leeds-i *International Medieval Congress* keretében a Majorossy Judit és Karsten Igel által szervezett, *Urban Space and Society* című tematikus szekciósorozatban hangzott el. Részvételemet a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-003 (az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával) ösztöndíj tette lehetővé.

FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

A késő középkori francia királyságban az egyre részletesebbé váló peranyagok mellett a kegyelemlevelek (*lettres de rémission*) képeznek olyan tömeges elbeszélő forrásanyagot, amelyek hétköznapi emberek kalandjait mesélik el.¹ Az *Archives Nationales* a királyi kancellária anyagában őrzi ezeket az iratokat; használatuk a 14. század közepén terjedt el, és egészen a 16. század közepéig nagy számban keletkeztek. A kegyelemlevelek alapanyaga egy kérelem, amelyet a bűnelkövető (vagy rokonsága) és egy királyi jegyző fogalmaznak meg. Ha a kérelmet a királyi tanács figyelembe veszi és teljesíti, a kancellária kiállítja magát a kegyelemlevelet, amely tartalmazza a kérelmet, valamint a királyi kegyelemadás tényét és feltételeit is. Ennek a levélnek a kancelláriai fennmaradt másolata vizsgálható ma. Az irat legérdekesebb eleme természetesen a bűnelkövető kérelme, amelynek igazságtartalmát nyilván óvatosan kell kezelnünk. A műfaj sajátosságai miatt a kérelemben olvasható narratíva (meg)szépiíti a történeteket, hangsúlyozza az áldozat rossz tulajdonságait, támadó fellépését, a bűnelkövető tetteit viszont úgy mutatja be, mint amelyek véletlenül következtek be, jogos önvédelem, hirtelen felindulás vagy épp ördögi kísértés eredményeként. Ezt a torzítási szándékot némiképp ellensúlyozza az a tény, hogy egyrészt a kegyelmezési folyamat végén, a kancellárián kiállított kegyelemlevelet el kellett fogadtatni a helyi illetőségű királyi bírósággal, mégpedig az áldozat vagy rokonsága jelenlétében, másrészt pedig az irat csak akkor volt érvényes, ha az események lehető legteljesebb és leghűbb leírását adta – a csalárd módon szerzett, hiányos kegyelemlevelek automatikusan érvényüket veszítették, ha az elhallgatott részek napvilágra kerültek.² Az igazságtartalom mérlegelése helyett úgy fogalmazhatunk, hogy a kegyelemlevél a bűntettnek és körülményeinek gondosan megalkotott, konstruált megjelenítése, amely hihetőnek és valószínűnek tűnt mind a központi hatalom, mind az érdekelt felek számára.³

A kegyelemlevelek valóban hasznos forrásai a bűnözés kutatásának; a királyi kegyelemadás logikája miatt azonban a középkori és kora újkori kriminalitásnak egy rendkívül speciális oldalára vetnek csak fényt. Elméletben a király által megbocsátható bűnök listája meglehetősen rövid volt: a véletlen emberölés vagy az önvédelemből elkövetett gyilkosság tartozott ide. A 14–15. század kegyelmezési gyakorlatában azonban bűnök széles skáláját találhatjuk a lopástól az öngyilkosságon át a csalásig és a nemi erőszakig, még akkor is, ha az esetek többségét mégiscsak az emberölések és sebesítések tették ki. A helyzet a 16. századra tisztult le, amikor a kegyelemadás szinte kizárólag ez utóbbi bűnök elkövetőit érintette.⁴

A forrás specifikus jellegéhez adódik még, hogy vizsgált korszakunkban az erőszakos viselkedés jóval elfogadottabb és szélesebb körű volt, mint a későbbi

¹ Gauvard 1991; Zemon Davis 1987.

² Gauvard 1991: I. 67–68.

³ Zemon Davis munkájában alapvetően a történetek megkonstruált jellegét emeli ki, a francia szakirodalom viszont annak valószínű elemeit hasznosítja.

⁴ Gauvard 1991: I. 75–76.

századokban, amikor az államhatalom megerősödése, a társadalmi kontroll szorosabb válása, a fegyelmezett viselkedés belső kényszerré lényegülése egyre civilizáltabb, visszafogottabb viselkedést várt el az emberektől.⁵ Ez viszont azt jelenti, hogy a késő középkorban és a 16. században az erőszakos cselekedetek a mindennapok konfliktusainak, rivalizálásoknak, sértéseknek bevett, szokásszerű megoldásai, vagyis az emberölések elkövetői általában a közösségbe jól beilleszkedő, hétköznapi életet élő emberek voltak.⁶

A forrásanyagnak ez a kriminalitást torzító hatása azonban rendkívül jól használhatóvá teszi a kegyelemlevelet más kérdésfelvetések számára: mivel nem marginálisok antiszociális cselekedeteit mutatja be, alkalmas arra, hogy rávilágítson a mindennapi élet banális cselekedeteire, struktúráira, ezért gyakran használják a népi kultúra, a társadalom vagy éppen a középkori játékok kutatói.⁷

Fontos előnye még a kegyelemleveleknek, hogy a szöveg logikájából fakadóan – hiszen alapvető célja a bírák, a kancellária, a király meggyőzése a bűnelkövető jó szándékáról, készségességéről, együttműködéséről – a narratívában fontos szerepet kapnak a kis valóságselemek, körülmények, nevek, helyszínek. Ez a valóságéffektus erősen a megélt mikro-közegbe ágyazza a történeteket, így még akkor is alkalmas forrásai lehetnek a hétköznapi térhasználat kutatásának, ha a konkrét ügyek leírásának valóságtartalma esetleg torzulást szenved.

Az *Archives Nationales*-ban őrzött több tízezernyi kegyelemlevélből (ezeknek átlagosan 4%-a vonatkozik párizsi elkövetőkre) körülbelül kilencvenet dolgoztam fel. Ezek közül egy időbeli metszetet alkotnak az 1498–1502 között keletkezett kegyelemlevelek, illetve a 16. század közepéről származók – ezekben az időszakokban a mutatókönyvek lehetővé tették, hogy valamennyi Párizsról szóló szöveget kiszűrjem. A levelek másik fele a 15. század elejéről származik, válogatásuk itt esetlegesebb volt, és idevettem az ebből a korszakból származó, a 19. századi nagy forrásgyűjteményekben kiadott kegyelemleveleket is.⁸

A narratívák feldolgozásának első lépéseként kiszűrtem, majd azonosítottam a topográfiára vonatkozó említéseket. Vizsgált korszakunk Párizsában nem történtek nagy átalakulások, a fontos királyi építkezések vagy ezt megelőzően, vagy később, a 16. század második felétől formálták át a városi teret. A népességszám ugyan hullámozott – a 15. század elején nagyot zuhant, majd utána fokozatosan emelkedett –, a város fizikai keretei azonban nem sokat változtak. Háború esetén a városkapukat befalazták egy időre, a válságos időkben megnőtt az üresen álló, esetleg romba dőlő házak aránya, a térszerkezet azonban állandó maradt.⁹

A térmeghatározás legalapvetőbb eleme az utca megnevezése volt. Ezt helyettesítheti vagy éppen kiegészítheti a templomokra, kapukra, hidakra való utalás,

⁵ Első megközelítésként lásd Elias 1987; Foucault 1990. Újabb: Muchembled 1987, 2008.

⁶ Gonthier 1992.

⁷ Mehl 1990, 2010; Vaultier 1965; Gauvard 1991.

⁸ A vizsgált kegyelemlevelek lelőhelyei: AN JJ 100, 122, 156–158, 160–161, 163–165, 167, 217, 230–235, 246, 256–257, 264–266. Douët-d’Arcq 1863–1864; Longnon 1878.

⁹ A korszak Párizsáról: Favier 1974; Babelon 1986; Roux 2003; Lorentz – Sandron 2006.

amely így a város egy meghatározott részébe helyezi a történeteket. Gyakran találkozunk az utcaalapú helymeghatározás pontosításával: esetenként templomok, keresztutcák említésével szűkítik a kereteket, igen gyakran pedig egy ház megnevezésével érik el ugyanezt az eredményt. Korszakunkban még nem használtak házszámokat, viszont szinte minden egyes ház azonosítható egy cégérrel, szoborral, homlokzati díszítéssel, amelyek gyakran festői jelleget kölcsönöznek a helymeghatározásnak (Szirén, Három félhold, Vágódeszka, Három szűz, Szent Lajos házak stb.).¹⁰ Egy mikroközösségen belül viszont a cégérek helyét átveszik a személynevek, egyszerű szomszédok vagy éppen jelentős személyiségek, nemesek, poroszlok lakóhelyéhez viszonyítva is szokás lokalizálni az egyes helyszíneket.¹¹ Sajnálatos módon a cégérek időről időre megváltoztak, így az utcanévnél jóval bizonytalanabb támpontot nyújtanak a kutatóknak.

A házak és utcák azonosításához Adolphe Berty rendkívül részletes, a lehető legtöbb utcanév változatot és a házak elnevezéseit is feltüntető régészeti térképét, illetve topográfiai kézikönyveket használtam.¹² Ahol az elbeszélésben több helynevet is említenek, ott az egyes utcák közti légvonalbeli távolságot mértem meg, hogy a bejárt útvonalak arányairól képet kapjunk.

Az esetek számából adódóan nem lehetséges valódi kvantitatív vizsgálat, bizonyos témáknál esetleg az arányok megjelölhetővé váltak, ám alapvetően lehetőségekről, a térhasználat létező formáiról tudtam csak megállapításokat tenni. Bár statisztikailag nem értelmezhető számú esetről van szó, mégis érdemes őket vizsgálat alá venni: nem állunk bővében ugyanis azoknak a középkori forrásoknak, amelyek beszámolnának arról, hogy ki melyik kocsmába járt, ki hogyan ment a munkahelyére, ki hol és hogyan szórakozott a barátaival, és az egyes, nagyon hétköznapiak bemutatott esetek rávilágítanak a bevett, megszokott viselkedés kereteire, lehetőségeire.¹³

Elemzésemben nagyon jól tudtam támaszkodni Claude Gauvard átfogó munkájára, aki az általa vizsgált 14–15. századi kegyelemlevelek alapján statisztikai elemzésre is vállalkozott a bűnözés, társadalmi rétegződés, helyváltoztatás, társas élet kapcsán, ám művében a vidéki, falusi, kisvárosi esetek mellett eltörpül a párizsi, nagyvárosi történetek száma. Az általa alkalmazott léptékek és elemzési kategóriák is erre a paraszti világra vonatkoznak: az elkövetők helyváltoztatásainak elemzésénél elkülöníti azokat, akik saját településükön belül maradnak, illetve akik 1–5, 5–15, 15–30 kilométert vagy ennél nagyobb távolságot tesznek meg.¹⁴ Az öt kilométeres körön belüli területet „családiás, ismerős térként” (*espace familial*) jellemzi. Ez talán igaz lehet egy 200 lelkes kis falu és a hasonló

¹⁰ Lorentz – Sandron 2006; Roux 2003.

¹¹ Novák 2008.

¹² Berty – Lenoir 1850–1867.

¹³ Szekeres 2000.

¹⁴ Gauvard 1991: II. 499, 503. Az általános adatok szerint az elkövetők 5%-a saját lakásában, 40%-a saját településén belül, 15%-uk egy 5 kilométeres sugarú körön belül vitte véghez a bűntettet.

méretű egy-két szomszédos település esetében, ám nyilvánvalóan mást jelent a 200 ezres lélekszámú, és mégis bőven az öt kilométeres körön belül maradó Párizsra vonatkozóan. Mivel Gauvard munkájában a falusi kegyelemlevelek jelentik az esetek többségét, nem merül fel olyan elemzési kategóriák használata, amelyek a városi tér kisebb egységeire vonatkoznának. Az általam vizsgált nagyvárosi esetek erre a homályban maradó, az általános statisztikában feloldódó területre világítanak rá.

A vizsgált kegyelemlevelek történeteiből két jól megragadható problémakört vonok vizsgálat alá: egyrészt tanulmányozni tudom a mindennapi tevékenységek során bejárt terek kiterjedtségét, a városlakók hasznos terét, ismerős terepét; másrészt kiemeltem néhány olyan esetet a szövegek közül, amelyek egy speciális csoport tetteit mutatják be, és ezek segítségével rávilágíthatunk a városi fiatalság térhasználatának sajátos kereteire és formáira.

MINDENNAPI TEREK: A VÁROSNEGYED PROBLEMATIKÁJA

A bűnesetek elbeszélésénél általában szerepelnek térbeli részletek, hiszen azáltal, hogy az elkövető elmondja a gyilkosság előzményeit, arra tesz kísérletet, hogy beillesse azt a hétköznapi tevékenységek unalmas folyamatába, és ezzel is hangsúlyozza annak véletlenszerűségét. Az elbeszélés kezdődhet közvetlenül a büntett előtt, ám esetenként az elkövető egész napja feltárul, vagy bizonyos szempontok mentén a történet hosszabb időszak eseményeire is visszanyúlhat. A vizsgált kegyelemlevelekben tehát gyakran találkozunk kocsmák (*taverne*), labdaházak (*jeu de paume*) vagy utcák megnevezésével (a bűnesetek nagy részét kitevő gyilkosságok jelentős hányada az utcán vagy a kocsmában történt),¹⁵ emellett pedig sok esetben szerepel az elkövető lakóhelye, illetve munkahelye is. Amikor egy elbeszélés több azonosítható helyszínt tartalmaz, konkrét útvonalakat ragadhatunk meg, illetve megrajzolhatjuk azt a távolságot, amelyen belül az egyes szereplők munkába vagy szórakozni mentek az adott, általában szokványosnak bemutatott napon.

Ennek a hétköznapi térhasználatnak, a szokásszerűen bejárt tereknek a vizsgálata valójában a városnegyed és a szomszédság, mint elemzési kategóriák problémája köré szerveződik. A modern városi kutatások elveszett paradicsomként, esetleg elérendő utópiaként tárgyalják a városnegyed jelenségét, mely a lakóhely és a nagyváros szintjei között elhelyezkedő léptéket jelent, és olyan területi egységet jelöl, amelyen belül az ott élők közti társadalmi kapcsolatok rendkívül erősek, a terület és a közösség összekapcsolódik. Ez a városi falu, az *urban village* vagy, speciális, etnikai kisebbségeket tömörítő formájában a *quartier ethnique* fogalma, amely az átláthatatlan, bejárhatatlan nagyvároson belül élhető, ismerős

¹⁵ Claude Gauvard adatai szerint a kegyelemekben részesült büntettek 39%-a az utcán, 10%-a kocsmában, 21%-a otthon történt. Gauvard 1991: II. 516. A gyilkosság előtt az elkövetők 11%-a ment kocsmába és másik 20%-uk általában szórakozni. Gauvard 1991: I. 311. Muchembled adatai szerint a gyilkosságok 46%-a kocsmában történt. Muchembled 1987: 42.

közegként veszi körül az egyént, aki ezen a közegen belül lakik, dolgozik, vásárol, vagy éppen társas életet él. A szociológiai elemzések a mobilitás és a helyben maradás, a kötődés, a reprezentációk, az identitás és a használat kulcsszavai köré szerveződnek.¹⁶ Az 1930-as évek óta folyó vita a modern nagyvárosi városnegyed haláláról és esetleges újjáéledéséről szól, és alapvető tényként kezeli, hogy korábban valóban a városnegyed jelentette a mindennapi élet legfontosabb keretét.

Ez a kép azonban, bármennyire is egyértelműnek tűnhet a középkori, illetve kora újkori városi életre vonatkoztatva, mindenképpen pontosításra szorul. Egyrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül általánosságban véve az ezekben a századokban élő emberek jelentős mobilitását, valamint a várost és vidékét összekötő rendkívül szoros, mindennapi kapcsolatrendszert, ezért nem helytálló a szinte kizárólag a saját szűk városi szomszédságában mozgó egyén képzete: a városnegyed, a szomszédság tehát mindenképpen beleilleszkedik nagyobb léptékek szerves rendszerébe, és nem jelent kizárólagos kötődést. Másrészt a lehetséges megélt tereket feltérképezni vágyó történésznek rá kell ébrednie, hogy a közösségként megélt szomszédság, városnegyed nem esik egybe egyik ismert hivatalos vagy fizikai területi egységgel sem, legyen az városnegyed, plébánia, utca vagy háztömb, így körülhatárolása sem eleve adott keret, hanem maga is kutatási feladat.¹⁷ Harmadrészt a képet még összetettebbé teszi, hogy az egyes tevékenységek (akár a különféle társadalmi csoportok szereplése, akár maguknak a tevékenységeknek a logikája miatt) más és más terekbe íródnak. Mindez a történész gyakorlati szempontjai szerint úgy is kifejeződhet, hogy minden vizsgálatba vont forrástípus más és más aspektusát tárja fel a városnegyed, mint közösség jelenségének.¹⁸ A kérdésfelvetés problematikáját igen érzékenyen mutatja be a kora újkori városok városnegyedei kapcsán Alain Cabantous, aki áttekinti a rendőrségi iratok, a gyámsági ügyekben eljáró rokon tanácsok, a magánszerződések és a városi naplók, emlékiratok forrásértékét, és rámutat, hogy egészen eltérő hálózatok és területek rajzolódnak ki elemzésük során: a történész felelőssége tehát, hogy a vizsgált problémát adekvát módon konstruálja meg.¹⁹

Ennek a komplex térhasználatnak a részleges feltárását kísérelhetjük meg a párizsi bűnesetek dolgukra igyekvő, városban kószáló, szórakozni vágyó szereplőinek példáján, az általuk megfogalmazott narratívák szűrőjén keresztül. Mivel láthatóan eltérő logika szerint szerveződnek, különválasztva kezeltem a hétköznapi ügyintézés, munkavégzés során bejárt teret és a társas élet speciális tereinek elérését.

¹⁶ A témát tárgyalja Boris Bove jelen számban található írása is. Az 1920-as években a chicagói városzociológiai iskola képviselői vetették fel először a problémát az *urban village* fogalmával együtt. Az 1990-es években megélenkülő francia szakirodalom Jean-Yves Authier és François Ascher egymással vitázó nézeteire épül. Még újabban: *Espaces modes d'emploi* 2002; Topalov (ed.) 2002.

¹⁷ Roux 1995; Descimon – Nagle 1979.

¹⁸ Roux 2003: 40–41.

¹⁹ Cabantous 1994: 432–435.

Munka és lopás: a „hasznos” tér

A párizsi mesterségek szociotopográfiája meglehetősen jól feldolgozott problémakör, általában az egyes mesterségek vagy mesterségcsoportok által elfoglalt, többé-kevésbé zárt területek, zónák fejlődését vizsgálja.²⁰ Most azonban nem az általános kép, a mesterségek utcái, a zónák érdekelnek minket, hanem az egyes emberek térbeli mozgása. Az esetleges várakozásokkal szemben megállapítható, hogy a lakóhelyek és a mindennapi tevékenységek, munka helyszíneinek térképre vitele nem mutat egységes képet.

A vizsgált kilencven kegyelemlevélben a kérvényezők jelentős része kézműves és kézműves legény (40 eset), mellettük még a katonák (5), királyi poroszlók (3), kiskereskedők (4), parasztok (3) csoportjait lehet elkülöníteni. Eseteink közül további hétben nő az elkövető, akiknél nem vagy nagyon ritkán szoktak foglalkozást megadni, és szövegeinkben találkozunk még előkelőbb, párizsi polgárjoggal bíró vagy éppen nemesként megjelölt kegyelemkérőkkel, illetve néhány szolgálával is. Húsz esetben nem jelöltek meg foglalkozást vagy státuszt.

Mint várható volt, a kegyelemlevelekben szereplő, hirtelen haragú mesterlegények, inasok gyakran mesterük házában éltek, és ott is dolgoztak a műhelyben. Egy kártyakészítő mesterlegény történetéből kiderül, hogy két mester házában is lakott a bűntényt megelőző időszakban, akik mindketten a *Saint-Denis* utcában, a kereskedelmi központnak számító jobb parti városrész főutcáján rendelkeztek műhellyel és lakással.²¹ A lakóhely és a munkahely egybeesése azonban nem törvényszerű. Két esetben is találkozunk olyan leírással, ahol egy házaspár üzlethelyiséget bérelt valahol a városban, mindkét esetben meglehetősen távol a lakóhelyüktől, az egyik esetben 6–700, a másik esetben 1600 méterre.²² Ez utóbbi történetben a túlságosan nagy távolság heves vitát váltott ki a házastársak között, és ez a feleség halálával végződött. Egy gyermekeit egyedül eltartó asszony, egy pék özvegye lakhelyétől egy kilométerre, a királyi palotában keresett munkát.²³ Egy kötélverő a *Halles* piac közelében fekvő lakásából a kötélverők szokásos helyéhez, a városfalhoz ment dolgozni, amikor felesége öngyilkos lett.²⁴ A munka jellege is közlekedéssel járhatott: hétköznapiként lefestett napján egy mészáros két munkaterület között ingázott, a központi fekvésű *Écorcherie* mészárszék és az onnan nagyjából 500 méterre fekvő *Saint-Jean* temető mészárszéke között, időnként kocsmái pihenéseket beiktatva.²⁵

Ez a változatos mobilitás figyelhető meg a tolvajlásokat elkövetők mozgásában is. A kegyelemlevelekben a lopás leginkább alkalmi, kisebb nyereséggel járó

²⁰ Erről lásd Caroline Bourlet jelen számban található esettanulmányát, illetve az ott szereplő bibliográfiát a 15. lábjegyzetben.

²¹ AN JJ 230 n. 312, Gillet Baudoin kegyelemlevele 1498–1499.

²² AN JJ 266 n. 102, Louis Frembourg 1568; AN JJ 173. n. 303, Guillaume Bouyn 1425 (kiadta Longnon 1878: 198–200).

²³ AN JJ 175 n. 7, Jehanette, Jean Thevenin felesége 1430 (kiadta Longnon 1878: 317–318).

²⁴ AN JJ 175 n. 392, Michelet Maillard 1426 (kiadta Longnon 1878: 208–209).

²⁵ AN JJ 238 fol. 245, Louis Paisant 1525 (kiadta Zemon Davis 1987: 126–128).

jelenség, amelyről klasszikus művében Bronisław Geremek is beszél a szervezett, profi bűnbandák vagy épp a zsákmány reményében összeálló, az akciót megtervező társaságok színes tevékenysége mellett.²⁶ A kegyelemlevelekben megjelenő lopás gyakran ötletszerű, a saját ismerős közegben felkínálkozó lehetőségeket megragadó művelet, ezért vizsgálata illeszkedhet a hétköznapi mozgások elemzésébe. Bár néhányan saját háztartásukon belül vagy a szomszédságban lopnak,²⁷ sokan távolabbra néznek alkalmas fogás reményében. Egy 1400-ban zajló történetben két kamasz fiú templomi gyertyalopásból próbált pénzt szerezni, egyikük korábban már lebukott lopás miatt. A két elkövető ugyan meglehetősen közel lakott egymáshoz, szinte ugyanabban az utcában, de az általuk kiválasztott öt templom megoszlik a városi térben – egy a Szajna másik partján található, egy kicsit közelebb, a folyó melletti mozgalmas téren, három viszont a város legnagyobb piaca, az *Halles* vásártér körüli utcákban (*I. ábra*).²⁸

A megélhetés érdekében használatba vett tér tehát rugalmasnak tűnik: egybeeshet lakóhely és munkahely, ahol mester és inasai együtt laknak, találkozunk az inasok és mesterlegények költözködésével egymástól nem messze lakó mesterek házai között, ám megjelennek olyan esetek is, amelyek a város szélesebb körű kihasználását, szabadabb bejárását példázzák.

Szomszédok és tanúvallomások: az ismerős tér

A templomi gyertyákat eltulajdonító kamaszok esete azonban felveti a használatba vett tér egy másik dimenzióját is. Amikor ugyanis a lopott gyertyák eladására került a sor, először a három közeli templom körül próbálkoztak, egy fűszerasszony boltjában. A név szerint említett asszony visszautasította a gyertyákat, mivel gyanította, hogy esetleg lopottak lehetnek. A két tolvaj egy következő lopás után már okosabban járt el: az eddig bejárt területükön teljesen kívül eső boltot kerestek, így végül a városkapu mellett lakó és számukra ismeretlen asszonnak adták el a lopott holmit (*I. ábra*). A használatba vett tér dimenzióján belül ezáltal kirajzolódnak az ismert, ismerős tér halvány határvonalai is. Ez a tér a kutatásokban a szomszédság (*voisinage, neighbourhood*) elnevezéssel szokott megjelenni, és egy személyes kötelékekkel összefűzött, egymást ellenőrző szoros közösséget szokás hozzá kapcsolni.²⁹

De vajon mekkora területet fed le ez a szűkebb közösség? Yvonne Le Maresquier az ingatlanokkal kapcsolatos panaszokat, apró-cseprő vitás ügyeket vizsgálta a 14–15. századi Párizsban, és ezek kapcsán olyan „az utca két oldalán

²⁶ Geremek 1990 [1976]: 120–131 (alkalmi lopások), 131–152 (szervezett csoportos tolvajlás-rablás).

²⁷ AN JJ 173 n. 599, Jean Rossignol 1427 (kiadta Longnon 1878: 245–247); AN JJ 164 n. 264, Aubert Robillart 1409–1410.

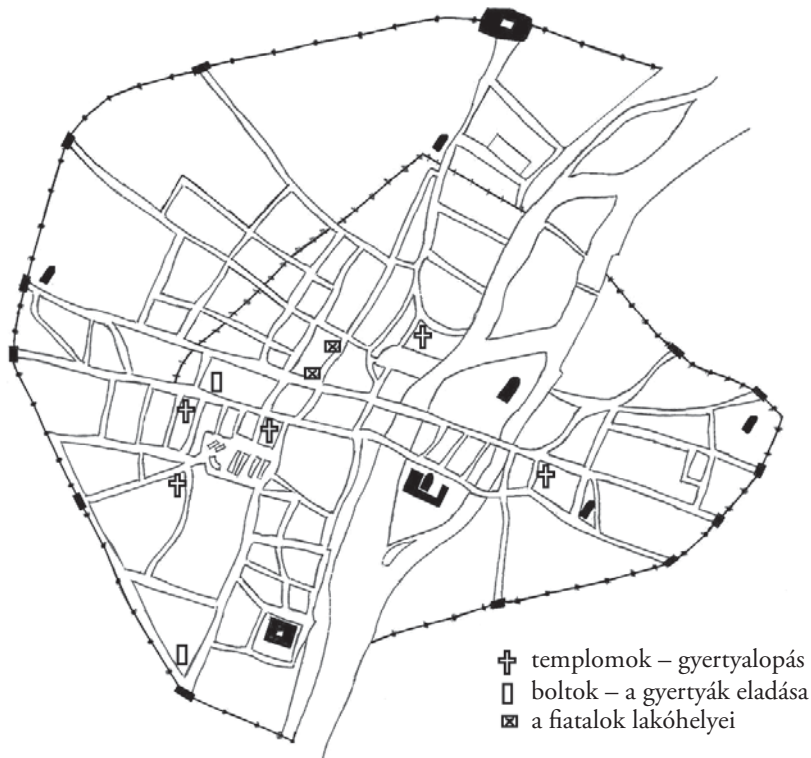
²⁸ AN JJ 156 n. 45, Jehan Riconnier 1400.

²⁹ Le Maresquier-Kesteloot 1998; Gauvard 2001.

elhelyezkedő, korlátozott terjedelmű háztömbökről” beszél, amelyeknek a lakóit konfliktusok és szolidaritás egymásba fonódó hálózata kapcsolta össze.³⁰

1. ábra

*Jehan Riconnier lopásai Párizsban 1400-ban
(Novák Veronika térképe)*

Bár nyomait a kegyelemlevelekben is felleltük, ennek a személyesebb, intímebb térnek az alaposabb vizsgálata más források alapján válhat megvalósíthatóvá. Különösen alkalmasak azok a források, amelyekben egy történetet több szereplő többféle szempont alapján mesél el: ilyenek a peranyagokban megőrződött tanúvallomások.³¹ Egy korábbi tanulmányomban egy híres, 15. század eleji gyilkosság tanúvallomásait elemeztem, és a vizsgálat eredményeként kiderült, hogy csak a közvetlen szomszédok és ott lakó rokonok ismerték egy kérdéses ház tulajdonosának a nevét, a többi tanú, akik pedig ugyancsak abban az utcában és a szomszédos kis utcákban laktak, csak a mindenki által látható cégér, vagy csak a szemben lévő nemesi palota elnevezése alapján tudták azonosítani az épületet.³²

³⁰ Le Maresquier-Kesteloot 1998: 68.

³¹ Smail 2006.

³² Novák 2008.

Részletes elemzés lehetőségét kínálja egy erőszakot elszenvedett nő pere is 1393-ból. A fiatal özvegyet alkonyattájt, a piacról hazafelé jövet támadta meg négy férfi, végighurcolták a környező utcákon, kocsmákba zörgettek be, végül egy üresen álló bordélyházba vitték, és megerőszkolták. A szokásos eljárással szemben a fiatal nő nem hagyta az igazát, panaszt tett, majd néhány nap múlva egy másik kocsmában felismerte és elfogatta a bűnösöket. A perben tucatnyi tanú tett vallomást, a két elfogott bűnös három év múlva jutott ki a börtönből, annak ellenére, hogy kegyelmet is kaptak.³³ A gazdag anyagból kibontakozik egyrészt az áldozat élettörténetének néhány mozgalmas éve: három egymást követő házasságában az előkelőbb *Cité* szigeten lakott, özvegysegeinek idején viszont az egyetemi negyed kis utcáiban élt az édesanyjával. Másrészt pillanatfelvételt nyerünk egy párizsi téli este utcákon mozgó szereplőiről, vásárolni igyekvő fiatal lányokról, küszöbükön állogáló szolgálókról, a zajra házukból kisiető kereskedőkről. A különféleképpen reagáló tanúk lakóhelye alapján kirajzolódik az áldozat ismertségének térképe is: az aktuális lakóhelyének utcájában élő gyerekek értesítették a családját a történetekről, egy korábbi lakóhelyének, a szűk kis *Sacalie* utcának a lakói, korábbi közvetlen szomszédai pedig felismerték a hangját, amikor segítségért kiabált, akár a *Sacalie* utcai otthonaikban, akár a szomszédos, szélesebb utcában tartózkodtak, gyengeségük miatt azonban nem mertek közbelépni. Egy szomszédos utca kocsmái szolgálója már nem ismerte őt személyesen, de állítása szerint régebben gyakran látta, ahogy tisztességes asszonyként templomba menet elhaladt a kocsmá előtt. A kicsivel szélesebb szomszédságban, ugyanabban az utcában vagy a szomszédos utcában lakók már nem ismerték név szerint a veszélybe került asszonyt.

A tanúvallomásokban nyilvánvalóan egy kielezett helyzetre emlékeznek vissza a szereplők, és cselekedeteiket (vagy éppen tétlenségüket) egyéni motivációk irányítják, ráadásul az igazságszolgáltatás előtt saját szerepüket is szépíteni igyekeznek³⁴ – nem lehet tehát a hétköznapi attitűdök egyszerű leképeződéseinek tekinteni őket. Mégis észrevehető, hogy kirajzolódik belőlük egy választóvonal, és ezen belül egy rendkívül szűk területre, ugyanannak az utcának a csupán néhány házára korlátozódó ismerős, közvetlen szomszédság képe.

Kocsmá és labdaház: a társas élet tere

A munka, a mindennapi megélhetés rugalmas tere és a szomszédság szűkre szabott területe mellett a kegyelemlevelek a szórakozás helyszíneiről is árulkodnak. Egy tipikus történetben egy mészárossal találkozunk, aki a hasonló mesterséget űző ismerőseivel együtt a labdaházba ment. A játékban vesztes fél a megbeszélés

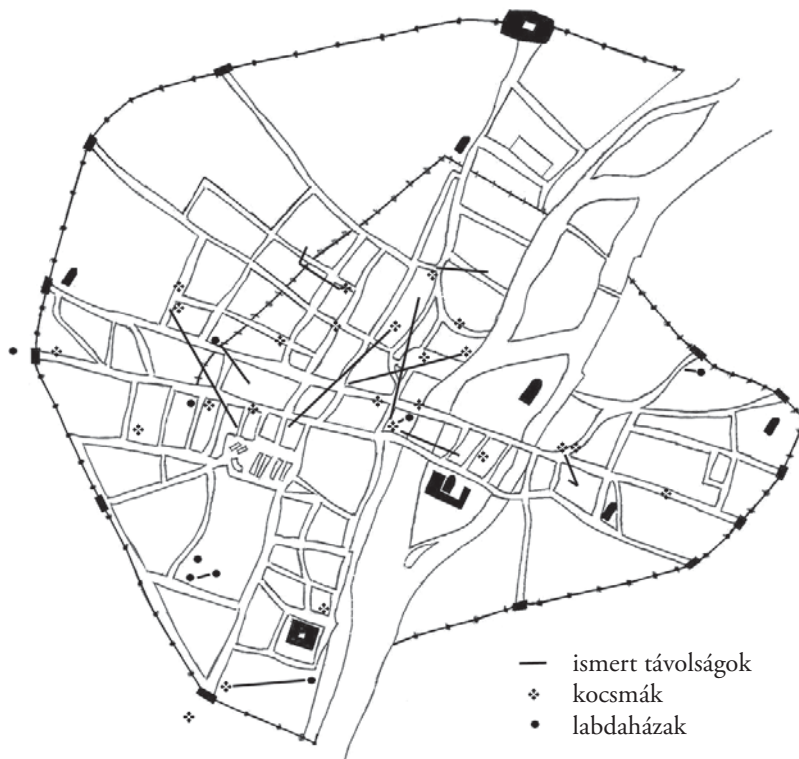
³³ Az esetről Walter Prevenier is írt tanulmányt (Prevenier 1990), az eljárás teljes szövegét azonban Florence Berland kutatta fel és írta át, segítségét ezúton köszönöm. A peranyag a következő jelzeteken található: ADdN B 1276 n. 12884, B 655 n. 14662; AN X2a 12.

³⁴ A peranyag, mint forrás értékeléséhez: Erdélyi 2005; Goodich (ed.) 2006.

szerint meghívta a többieket a közeli kocsmába. Ahogy közeledett a fizetés ideje, néhányan a társaságból elkezdtek látványosan sokat fogyasztani. Mikor a történet elbeszélője, a játék vesztese ezt felrótta nekik, vita kerekedett, sértéseket vágtak egymás fejéhez, majd edények is röpültek, végül előkerültek a kések, és az ezt követő dulakodásban a társaság egyik tagja halálos sebet szerzett.³⁵

2. ábra

*Párizsi kocsmák és labdaházak a 14–15. századi kegyelemlevelekben
(Novák Veronika térképe)*

Ha a városi szociabilitás általános képét nézzük, megállapíthatjuk, hogy Párizs hírnevét szokás volt az itt található rengeteg szórakozási lehetőség számba vételével öregbíteni. Egy 1596-os utazó 250 párizsi labdaházról tud, a késő középkori városdicsőítések szerint pedig 4000 kocsmát működött itt, ami jelentős szám lenne egy 100–200 ezer lakosú város számára.³⁶ A 13–15. századi adójegyzékekben már jóval mérsékeltebb számokat találunk (egy helyen 60, másutt 500 kocsmát), talán azért, mert sok italmérés csak ideiglenes jelleggel működött, a bizonyos időszakokban bort árusító tulajdonos valójában más foglalkozást

³⁵ AN JJ 256C n. 109, Antoine Guilon 1544.

³⁶ Raynaud (ed.) 1885: 166; Metz 1867: 232.

űzött – ezeket a kocsmákat a kegyelemlevelekben nem is feltétlenül saját cégérrel (Liliom, Toboz stb.), hanem a polgári foglalkozással is bíró tulajdonos nevével azonosítják.³⁷ Rendkívül sok párizsi kocsmát a nevét és elhelyezkedését ismerjük az adójegyzékek, vagy az egyetemi jegyzőkönyvek alapján.³⁸ Általánosan megállapítható róluk, hogy a széles, várost átszelő utak mentén helyezkedtek el, sok közülük a *Cité* szigetén vagy éppen az egyetemi negyedben található.³⁹

A kegyelemlevelekben megjelenő, huszonnégy helyhez köthető kocsmát és tíz labdaház alapján természetesen nem tudunk statisztikai megállapításokat tenni, az azonban kiderül, hogy a szórakozóhelyek és a lakhelyek, munkahelyek közti ismert távolságok legfeljebb 500 métert tesznek ki, leggyakrabban 200–300 méter távolságra, egymástól néhány utcányira helyezkedtek el (2. ábra). Ez azt jelenti, hogy ezekben a történetekben szereplőink a város területének csupán kis hányadát szeltek át a társas élet céljából. Másrészt, ha a kegyelemlevelekben szereplő konkrét kocsmaválasztásokat összevetjük a szeriális forrásokból kibontott képpel, megállapíthatjuk, hogy a nagy főutak szerepelnek ugyan a kocsmák helyszínéeként, de ezek több esetben utazáshoz, a kapukon való belépéshez kötődnek. A történetek alapján Párizsba hazatérő szereplőink először egy széles utcán álltak meg inni, útitársaiktól búcsút venni, majd továbbálltak, és vacsorájukat már egy félreesőbb intézményben költötték el.⁴⁰ Gyakoribb, hogy kisebb utcák adtak otthont a választott kocsmának vagy játékháznak, és a centrum mellett a periférikusabb városnegyedek szerepét figyelhetjük meg. Bár nem köthetünk minden egyes kocsmalátogatáshoz lakóhelyet és bejárt távolságot is, a kisebb utcákban, elsősorban elhelyezkedő szórakozóhelyek látogatása a kisebb vonzáskörzeteket, szűkebb mobilitást jelezheti, nem pedig a város teljes területéről vendégeket váró, központi kocsmák látogatásának gyakorlatát.

ÉJSZAKA AZ UTCÁN: AZ IFJÚSÁG ÉS A VÁROSI TÉR

A viszonylag szűk teret lefedő városi szociabilitás háttéréből kiemelkedik egy speciálisnak tűnő modell, a fiatalok társas életének térhasználata. Huszonkét történet szól fiatalként (*jeune homme, jeune compagnon*) megjelölt elkövetőről, ami a kegyelemlevelekben nem csupán egy életkort jelent, hiszen a zsenge korra való hivatkozás elősegíthette a kegyelem elnyerését. Történeteinkben a fiatal jelzőt olyan elkövetőkre alkalmazzák, akik tizen-huszonéves korúak, gyakran szüleik vagy mesterük házában laknak, ám lehetnek házások vagy nőtlenek is.⁴¹

³⁷ Itt például AN JJ 164 n. 225, Jehan Corbarant 1409–1410. Thibault Cressart mester, parlamenti bíró házában tartanak kocsmát.

³⁸ Champion 1912; Chatelain 1898.

³⁹ Terrasse 1991–1992; Vincent-Cassy 2004.

⁴⁰ AN JJ 161 n. 58, Thiron Nargent 1406–1407; AN JJ 156 n. 132, Henry Delamet 1401–1402.

⁴¹ A fiatalok, mint kategória használatáról, illetve a fiatalok bűnözéséről a középkor végén: Crouzet-Pavan 1997b; Musin – Mertens de Wilmars 2007; Muchembled 1982; Gonthier 1992: 46–53; Gauvard 1991: I. 347–382.

Ha a fiatalkori bűnözés jellegzetes mintázatát keressük, megállapíthatjuk, hogy az esetek háromnegyedében (16 eset) utcai verekedés és emberölés a vád, a történetek felében találkozunk 3–5 fős vagy nagyobb csoportokkal. Minden negyedik esetben prostituáltak is előfordulnak a történetben. Ez nem jelent mindenben eltérést a kegyelemlevelekben megjelenő általános képtől, az erőszak általában 50–60%-át teszi ki az összes esetnek a 14–15. században, míg a 16–17. században már 90% körül van az arányuk,⁴² a csoportosan elkövetett bűnök viszont csak minden harmadik esetet jellemeznek.⁴³ Jellegzetesen ifjúkori bűnként jelenik meg a nemi erőszak, különösen a csoportosan elkövetett erőszak, ilyen esettel azonban a mi történeteinkben nem találkozunk.⁴⁴

Az elkövetett bűnök tehát, a csoport vonzerején kívül, nem nagyon tűnnek speciálisnak. Van azonban néhány olyan elem, amely a mi mintánkban kizárólag a fiatalokkal kapcsolatos történetekben merül fel, mégpedig elsősorban a 15. század végi esetekben.

Az egyik tipikusnak mondható történetben egy fiatal borbélyinas éppen a *Saint-Jacques* utcán sétálgatott, „semmi rosszat nem forgatva a fejében”, amikor egy barátja (öt másik fiatal kíséretében) találkozott vele, és meghívta az apja házába vacsorázni, aki ugyanabban az utcában, a *Saint-Benoît* templom mellett lakott. Evés közben valaki figyelmeztette a társaságot, hogy egy csoport diák meg akarja őket ölni. A vacsora után egymás között elhatározták, hogy megkeresik a diákokat, és ezért elmentek fegyvereket szerezni. Ezután a dárdákkal, kardokkal, pikákkal felszerelkezett csoport végigmasírozott a *Saint-Jacques* utcán (ebben az utcában lakott hősünk barátja, ám egyúttal ez az egyetemi negyed legfontosabb útvonala is), egészen a városfalig.

„Miután elmentek egészen a ferencesekig (*Jacobins*) és nem találtak senkit, visszafordultak ugyanazon az útvonalon, és egyszer csak a *Porées* utca magasságában, a Szent Lajos kép háza mellett talákoztak egy csoport poroszlóval, akiket azonban nem ismertek fel a sötétség miatt. Megkérdezték őket: Kik vagytok, mivel azt gondolták, hogy ezek azok a diákok, és akkor a poroszlók, akiknek szintén fegyvereik voltak, elkezdték őket ütni, miközben azt kiabálták, hogy öljétek meg, öljétek meg. Néhány ütés után azonban ráismertek egymásra [...], majd a poroszlók azt mondták: Menjünk együtt a *Maubert* térre, és ott majd megtaláljuk a diákokat, akik valami verekedésre készülve összegyülekeztek. Ebbe ők beleegyeztek, és a poroszlókkal együtt elmentek egészen a *Clos Bruneau*-ig [az egyetemi negyed egyik központi utcája – N. V.], ahol is rátaláltak a lándzsákkal és egyéb fegyverekkel teljesen fel-fegyverzett diákokra, akiket megfutamítottak, majd egészen a *Maubert* térig, egy fegyverkovács házáig kergettek, innen szereztek ugyanis a diákok a fegyvereket.”

⁴² Gauvard 1991: I. 241–242; Muchembled 1987: 40. (A szerző adata egy 3500 esetet magába foglaló mintán alapul, amelyben körülbelül 200 darab 1500 előtti eset is szerepel.)

⁴³ Gauvard 1991: I. 315.

⁴⁴ Gauvard 1991: I. 364–365; Rossiaud 1999.

Az utcai csata végén a diákokat a poroszlók letartóztatták, a borbélylegény barátai pedig együtt elvonultak az említett apai házba, ahol mind nyugovóra tértek. A kegyelmet azért kérték, mert az egyik poroszló a verekedésekben megsebesült, majd meghalt.⁴⁵

A történet egyrészt képet adhat az elbeszélés részletességéről, a térbeli adatok szerepéről, a történetészövés jellegéről. Másrészt felvonultatja azokat a jellegzetes motívumokat, amelyek több, fiatalokkal kapcsolatos történetben is visszatérnek: ilyen motívum az éjszakai szervezett, kollektív mozgás a város utcáin, illetve ennek a mozgásnak a viszonylagos hosszúsága. A borbélylegény történetében a fiatalok végigjárták a városfalig a széles utcát, majd végighaladtak a városnegyed egyetemi kollégiumokkal szegélyezett szűk utcácskáin. Egy másik csoport a központból indulva, több szórakozóhely érintésével a külvárosban kötött ki,⁴⁶ egy háza előtt megtámadott fiú több barátját összehívva végigjárta az utcáját, hogy megtalálja támadóit.⁴⁷ Egy fiatal fegyverkovács pedig labdajáték után, vacsora-időben járta az utcákat, „amint azt a fiatalemberek szokták” (*comme jeunes gens souloient fere*) barátaival és 3–4 ismeretlennel, majd elindultak vacsorázni egy onnan alig 400 méterre lévő kocsmába, és ott menet közben kötött beléjük egy másik kis csoport (*3. ábra*).⁴⁸

Ez az éjszakai séta lehetett egyszerű testmozgás, időtöltés (*esbat*), séta két helyszín között, lehetett azonban konkrétabb célja is. Ifjú borbélyunk és barátai tudatosan indultak el az ellenséges diákok megkeresésére. Az is elképzelhető, hogy a főhősünket vacsorázni hívó barát és öt társa már eleve ezzel a céllal gyűlt össze, ellentétben a kegyelemlevél által sugallt véletlen összeverődés képével. Ez ugyanis összecsengene több más esettel: egy fiatal kelmefestő legényt a munka mellől hívtak el barátai, hogy együtt keressenek meg a város utcáin egy zsoldos-csapatot, melynek tagjai elraboltak egy általuk látogatott helyi prostituáltat: az egyik utcán rájuk is akadtak, és verekedés tört ki köztük.⁴⁹ Egy másik esetben, akárcsak a fiatal borbélynál, összekapcsolódik a vacsora és a verekedés. Úrnapiján, dél után egy sapkakészítő legény és két barátja éppen a *Notre-Dame* híd végénél álldogáltak és nézték a járókelőket, amikor megszólította őket egy ismerősük, a Mata gúnynevű Guillaume Marceau. Megígérte, hogy vacsorát ad nekik, elviszi őket mulatni, majd megkeresnek egy csapat lakájt, akik korábban megverték egy barátját, és „kérdőre vonják őket”. Mata egy egész csapatot gyűjtött így össze, először vacsoráztak és labdajátékot játszottak az egyik helyszínen, egy következő kocsmában ittak, majd elindultak, hogy egy városfal melletti labdaházban játsszanak tovább. Az időközben felfegyverkezett csapat aztán innen is továbbállt, a fiatalok átmásztak a falon, és egy külvárosi kocsmában folytatták az ivást. A lakájokkal való verekedés elmaradt, viszont közben kiraboltak néhány embert

⁴⁵ AN JJ 230 n. 291, Dominique 1498–1499.

⁴⁶ AN JJ 230 n. 455, Jacques Courant 1498–1499.

⁴⁷ AN JJ 233 n. 170, Etienne Grantgirard 1499–1500.

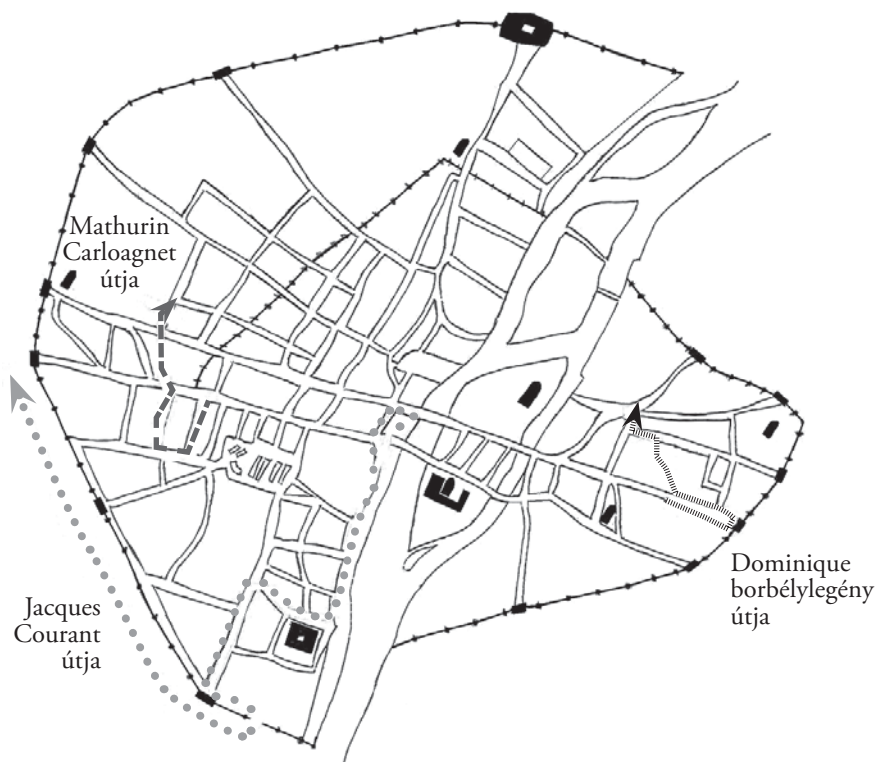
⁴⁸ AN JJ 230 n. 375, Mathurin Carloagnet 1498–1499.

⁴⁹ AN JJ 235 n. 204, Jehan Le Denoys 1500–1502.

mind a város utcáin, mind a falakon kívül a mezőkön. A végén a szervező, Mata lelépett a rablott javakkal, az összehívott, hoppon maradt csapat pedig a szabad ég alatt éjszakázott.⁵⁰

3. ábra

*A párizsi fiatalok térhasználata a 14–15. században
(Novák Veronika térképe)*

A fiatalok történeteiben összekapcsolódik az éjszakai utcák bejárása, az idegen csoportokkal való rivalizálás, az erőszak alkalmazása. Hasonló jelenségek megjelennek más, peranyagon és kegyelemleveleken alapuló kutatásokban is, ám a motívumok esetenként eltérő hangsúlyt kapnak.⁵¹ A késő középkori falusi fiatalok történeteiben például, amelyeket Claude Gauvard egész Franciaország területén, Robert Muchembled pedig Artois vidékén vizsgált, nagyobb szerepet kap a területiség: a szomszéd falu fiataljaival szemben védik meg a határokat vagy éppen a helybeli lányokat.⁵² A mi párizsi narratíváinkban inkább a társadalmi

⁵⁰ AN JJ 230 n. 455, Jacques Courant 1498–1499.

⁵¹ Muchembled 1987; Corley 2009; Pitou 2000; Crouzet-Pavan 1997a; Laitinen 2007.

⁵² Gauvard 1991: I. 360–367; Muchembled 1987: 44–46.

csoportok csapnak össze (lakájok, diákok, katonák és a városi kézművesek), és a területi vonatkozás nem annyira hangsúlyos.

Eltérő lehet az általánosan alkalmazott erőszak célpontja is: az Elisabeth Crouzet-Pavan által vizsgált 15. századi velencei, és a Frédérique Pitou cikkében elemzett 18. századi forrásokban visszatérő elemként jelenik meg a céltalan („*sine nulla causa*”) zavarkeltés, vandalizmus, idegenek heccelésének a jelensége, míg az általunk vizsgált 15–16. századi párizsi kegyelemlevelekben megjelenő csoportos akciók inkább jól körülhatárolt célpontok ellen irányultak, és az alkalmazott erőszakot rivalizálás vagy éppen haszonszerzés motiválta.⁵³ Hasonló következtetésekre jutott Christopher R. Corley a 17–18. századi Dijon kapcsán: az ő értelmezésében a fiatalok agresszív fellépése, az általuk alkalmazott verbális erőszak és tettlegesség kiegészítették, folytatták a felnőttek világában kialakuló konfliktusokat, így rendbontó fellépésükkel a fiatalok saját és családjuk becsületét védtek, a kívánt rendet állították helyre.⁵⁴

Visszatérő motívum a párizsi fiatalok történeteiben a városon kívüli szórakozás („*aller esbatre hors ceste ville*”),⁵⁵ mely hosszú időtartamba is jól beilleszthető jelenség. Hiszen már a középkorban megjelennek a városfalakon kívüli kocsmák, játékházak, külvárosi ivók, például a 13. századi *Rózsaregényben* is említik a *Saint-Marcel* külváros teherhordók által szívesen látogatott szórakozóhelyeit.⁵⁶ A 18–19. században ez a jelenség a város közigazgatási határain (*barrières*) túl adómentes, olcsóbb alkoholt kínáló köznépi szórakozóhelyek (*guinguettes, cabarets*) gyakorlatában köszön vissza.⁵⁷ Így a különös csak az, hogy kegyelemleveleinkben kizárólag a fiatalok történeteiben találkozunk ezzel a szokással.

A város éjszakai szervezett bejárásával, a falakon túli szórakozás keresésével éles kontrasztot alkot a legutolsó motívum szűk mozgásterét. A történetekben vissza-visszatér az a kép, amelyben a vádlott épp a szülői ház küszöbén áll, amikor valami váratlan történik. Az utca és a ház közti határon tartózkodás tipikus, korszakunkra jellemző szokásnak is felfogható, gyakori eleme például a már elemzett tanúvallomások nők által elmondott történeteinek, ahol a műhely vagy a lakás mindig nyitva álló ajtaja átjárást biztosít a magán és a köztér között, rálátást enged a kívül zajló eseményekre, mégis valamiféle védettséget kínál.⁵⁸ Több kegyelemlevélben is megjelenik a műhely ajtajában beszélgető férficsoporth képe. A 17–18. századi, dijoni bűnesetekben a fiatalok nem csak a szülői ház ajtajában tartózkodnak gyakran, hanem előszeretettel töltik az idejüket a város határában, a falakon és a kapuk mellett is, ami a szerző szerint a korcsoport liminális, átmeneti helyzetét hangsúlyozza, mivel a felnőtt világ teljes értékű helyszíneinek, a városi utcáknak és tereknek, a háznak a határvidékeit foglalják le így

⁵³ Crouzet-Pavan 1997a: 168–175; Pitou 2000: 73–74.

⁵⁴ Corley 2009.

⁵⁵ AN JJ 234 n. 284, Jehan Couraige 1500–1502; AN JJ 230 n. 455.

⁵⁶ Walter 1997; Loris – Meun 2008: 130–131 (5050–5054. sor).

⁵⁷ Brennan 1988.

⁵⁸ Roussel 2005; Novák 2008.

maguknak.⁵⁹ A fiatalok kegyelemleveleiben az apai ház küszöbén való álldogálás új elemmel gazdagodik, a csoportos szórakozás képe mellett ennek a térbeli körülménynek a hangsúlyozása, éppen úgy, mint a vétkes ifjúságának, függőségének említése más funkcióval is bírhat: a gyilkos ártatlanságát, tisztességét, szociális integráltságát bizonyítja a kegyelemkérés olvasói előtt.⁶⁰

A fiatalok tehát más módon használták fel a városi teret, mint a megállapodott, felnőtt korosztályok: történeteink alapján a párizsi éjszaka sötét utcái megteltek csoportokban kószáló, szórakozást, kalandokat vagy éppen összetűzést kereső mesterlegényekkel, diákokkal. Ez a viselkedés már toposz-szerűen hozzákapcsolódott ehhez a korosztályhoz, beleilleszkedett a szertelen, majd egyre inkább veszélyes ifjúságról kialakított képbe. A velencei és az Artois-beli eseteket feldolgozó szerzők elemzésüket szélesebb kontextusba helyezve úgy vélik, hogy ennek a toposznak a megerősödése belesimul az erőszakot, a fiatalság közös rítusait kriminalizáló, rendteremtő, alattvalóit ellenőrző királyi vagy városi hatalom kiteljesedésének folyamatába.⁶¹

ÖSSZEZÉS

Az általunk nagyító alá helyezett elbeszélések nem eredményeztek egyértelmű és tiszta képet, de elemzésük rámutatott a városi megélt tér rugalmas kereteire, az egyes tevékenységekhez kötődő mobilitás specifikusságára. Láthatóvá vált, ahogy egymásba épül a személyesen ismert, néhány házra kiterjedő szomszédság, a társas élet néhány utcát felölelő, ismerősökkel és konfliktusokkal teli közege, a kézműves műhelyek és foglalkozási zónák szűk világa a nagyvároson belüli szabadabb mozgás, a hasznos tér kiterjesztésének gyakorlatával.

A középkor végi nagyváros hétköznapi történetei, ahogyan azt a kegyelemlevelek narratíváin keresztül megpillanthatjuk, egyrészt valóban rámutatnak a megtapasztalt, szokásszerűen bejárt terek szűkösségére. Az a tény, hogy pár száz méteres területen belül egy párizsi lakos megtalálhatta az ismerős kocsmát, a kofát, a szomszédasszonyt, a rivális mesterembert, a céhtársakat, emellett azt is jelenti, hogy a városi megélt tér nem csupán szűkös, hanem rendkívül sűrű is volt: a keskeny utcák, a hatalmas forgalom, az emeletes házak, a nagy népsűrűség különlegesnek tűntek a korabeli szemlélő számára, így nem csoda, hogy a párizsi tolongás (*encombrements de Paris*) már ebben a korban közmondásossá vált, és irodalmi toposzként is megjelent.⁶²

Kiderül azonban az is, hogy a használatba vett tér kibővíthető, a város területe bejárható. Kegyelmet kérő párizsi mesterembereink kocsin szállították az

⁵⁹ Corley 2009.

⁶⁰ AN JJ 230 n. 31, Denis le Gras 1498–1499; AN JJ 233 n. 170, Etienne Grantgirard 1499–1500.

⁶¹ Muchembled 1987: 52–54; Crouzet-Pavan 1997a: 173–175.

⁶² Erről lásd Boris Bove jelen számban található írását.

árujukat a város másik felébe, időről időre felkerekedtek, hogy teljesítsék a rájuk kirótt őrszolgálatot a távolabb fekvő kapuknál, és adott esetben üzletet béreltek messzebb eső utcákban, még akkor is, ha a feleségük elégedetlenkedett emiatt. Forrásainkból nem derül ki, hogy a másfél kilométeres távolság csak a zsémbes asszonyoknak tűnt fázasztóan hosszúnak, vagy többen is hasonlóképpen vélekedtek a város mindennapos átszeléséről ebben a gyalogjáró korban. A százéves háború végén egy összeesküvésbe keveredett gazdag polgár és kézműves társai több helyszínt is felvetettek tervük kidolgozása közben: láthatólag jól ismerték az egymástól messze fekvő kapukon való ki- és bejutás fortélyait, az oda vezető széles utcákon található kocsmák és magánházak által kínált lehetőségeket a résztvevők elhelyezésében, cselszövés közben pedig a jobb part és a központi *Cité* sziget kocsmáiban és terein találkoztak egymással.⁶³

A szűkebb körű szociabilitás háttere előtt a városi fiatalok viselkedése is éppen az általuk használt terek és időszakok különlegessége miatt válik egyedivé: a középkor végi Párizsban, csakúgy mint a 15. század végi Velencében vagy a kora újkori Dijon és Laval városában az éjszakai utca a fiatalság veszedelmes játékterületévé válik, ahol a város bejárása, a hosszabb távú séták megtétele a csoportokba verődéssel és az agresszív fellépéssel együtt részét képezik a korcsoportról alkotott képnek.

A kegyelemlevelek azonban, bármilyen széles vagy éppen szűk körű mobilitásról szólnak, történeteikben csak részleteiben, töredékesen, földhöz ragadtan mutatják be a várost: ez műfaji sajátosságuk, hiszen feladatuk az egyedi, a konkrét cselekedetek bevallása. A várost egységben kezelő forrásokat máshol kell keresnünk: például a várost védőn körbejáró körmeneteket, a győzelmeket ünneplő, mindent betöltő egész napos harangzúgást, az egész közösségen végigsöprő pánikokat leíró városi krónikákban, az összes utcát, templomot, palotát és nevezetességet felsoroló városdicsőítésekben,⁶⁴ vagy éppen a konvenciók által kijelölt emblematikus terekkel dolgozó irodalmi művekben.

A kegyelemlevelek elemzése végül arra mutat rá, hogy a ház ajtajától a városfalon való átkelésig a városlakók használatba vették metropoliszukat, és nemcsak a tér bejárásával, hanem útvonalalaik elmesélésével is a javukra tudták fordítani azt.

FORRÁSOK

Archives Nationales, Párizs (AN)

JJ = Registres du Trésor des Chartes

Archives Départementales du Nord, Lille (ADdN)

Douët-d'Arcq, Louis 1863–1864: *Choix de pièces inédites relatives au règne de Charles VI*. Paris.

⁶³ AN JJ 174 n. 353, Jean de Calais 1430 (kiadta Longnon 1878: 301–308).

⁶⁴ Novák 2007, 2011.

- Metz, Guillebert de 1867: *La description de la ville de Paris*. In: Le Roux de Lincy – Tisserand, L. M. (ed.): *Paris et ses historiens aux XIVe et XVe siècles, documents et écrits originaux*. Paris, 131–236.
- Longnon, Auguste 1878: *Paris pendant la domination anglaise (1420–1436)*. Paris.
- Lorris, Guillaume de – Mean, Jean de 2008: *Rózsaregény* (ford. Rajnavölgyi Géza). Budapest.
- Raynaud, Gaston (ed.) 1885: *Paris en 1596 vu par un italien*. (Description de Paris par Francesco Gregory d'Ierni). *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France* (12.) 164–170.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babelon, Jean-Pierre 1986: *La nouvelle histoire de Paris: Paris au XVIe siècle*. Paris.
- Berty, Adolphe – Lenoir, Albert 1850–1867: *Topographie historique du vieux Paris: Plan archéologique depuis l'époque romaine jusqu'au XVIIe siècle*. Paris.
- Brennan, Thomas 1988: *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-Century Paris*. Princeton.
- Cabantous, Alain 1994: Le quartier, espace vécu à l'époque moderne: ambiguïté et perspectives d'une histoire. *Histoire, économie et société* (13.) 3. 427–439.
- Champion, Pierre 1912: Liste des tavernes de Paris d'après les documents du XVe siècle. *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France*. (39.) 259–267.
- Chatelain, Emile 1898: Notes sur quelques tavernes fréquentées par l'Université de Paris du XIVe au XVe siècle. *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France*. (25.) 87–109.
- Corley, Christopher R. 2009: On the Threshold: Youth As Arbiters of Urban Space in Early Modern France. *Journal of Social History* (43.) 1. 139–156.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth 1997a : *Venise: une invention de la ville 13e–15e siècle*. Paris.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth 1997b: A Flower of Evil: Young Men in Medieval Italy. In: Levi, Giovanni – Schmitt, Jean-Claude (ed.): *History of Young People 1. Ancient and Medieval Rites of Passage*. Cambridge – London, 173–221.
- Descimon, Robert – Nagle, Jean 1979: Les quartiers de Paris du Moyen Age au XVIIIe siècle: Évolution d'un espace plurifonctionnel. *Annales ESC* (34.) 5. 956–983.
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata*. Budapest.
- Espaces modes d'emploi 2002. *Espaces et sociétés* (108–109.) Tematikus szám. <http://www.cairn.info/revue-espaces-et-societes-2002-1.htm> (Letöltés: 2011. október 25.)
- Erdélyi Gabriella 2005: *Egy kolostorper története: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és a kora újkor határán*. Budapest.
- Favier, Jean 1974: *La nouvelle histoire de Paris: Paris au XVe siècle*. Paris.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Budapest.
- Gauvard, Claude 1991: „De grace especial”: *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age*. I–II. Paris.

- Gauvard, Claude 2001: Rue et contrôle social en France du Nord à la fin du Moyen Age. In: Jaritz, Gerhard (Hrsg.): *Die Strasse: Zur Funktion und Perzeption öffentlichen Raums im späten Mittelalter*. Wien, 119–147.
- Geremek, Bronisław 1990 [1976]: *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*. Paris.
- Gonthier, Nicole 1992: *Cris de haine et rites d'unité: La violence dans les villes, XIIIe–XVIe siècle*. Turnhout.
- Goodich, Michael (ed.) 2006: *Voices from the Bench: The Narratives of Lesser Folk in Medieval Trials*. New York.
- Laitinen, Riitta 2007: Nighttime Street Fighting and the Meaning of Place: A Homicide in a Seventeenth-Century Swedish Provincial Town. *Journal of Urban History* (33.) 602–619.
- Le Maresquier-Kesteloot, Yvonne-Hélène 1998: Le voisinage dans l'espace parisien: bilan d'un enquête. *Revue Historique* (122.) 1. 47–70.
- Lorentz, Philippe – Sandron, Dany 2006: *Atlas de Paris au Moyen Age*. Paris.
- Mehl, Jean-Michel 1990: *Les jeux au Royaume de France : du XIIIe au début du XVe siècle*. Paris.
- Mehl, Jean-Michel 2010: *Des jeux et des hommes dans la société médiévale*. Paris.
- Muchembled, Robert 1982: Les jeunes, le jeu et la violence en Artois au XVIe siècle. In: Ariès, Philippe – Margolin, Jean-Claude (ed.): *Jeux à la Renaissance*. Paris, 563–579.
- Muchembled, Robert 1987: Anthropologie de la violence dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècle). *Revue de synthèse*. (108.) 1. 31–55.
- Muchembled, Robert 2008: *Une histoire de la violence*. Paris.
- Musin, Aude – Mertens de Wilmars, Élise 2007: „Consideré son joesne eaige...” Jeunesse, violence et précarité sociale dans les Pays-Bas bourguignons et habsbourgeois (XIVe–XVIe siècles). *Revue d'histoire de l'enfance „irrégulière”* (9.) 25–46.
- Novák Veronika 2007: *Hírek – hatalom – társadalom: Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Budapest.
- Novák Veronika 2008: Térbeli történetek: térhasználat és tér-képzetek egy középkor végi kihallgatási jegyzőkönyvben. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest, 101–122.
- Novák Veronika 2011: Parcours urbains – représentation de l'espace aux 13e–17e siècles à travers les « Rues de Paris ». *Historia Urbana* (19.) 85–103.
- Prevenier, Walter 1990: Violence Against Women in a Medieval Metropolis: Paris Around 1400. In: Bachrach, Bernard S. – Nicholas, David (ed.): *Law, Custom and Social Fabric in Medieval Europe*. Kalamazoo, 262–284.
- Pitou, Frédérique 2000: Jeunesse et désordre social: les coureurs de nuit à Laval au XVIIIe siècle. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (47.) 1. 69–92.
- Rossiaud, Jacques 1999: Prostitúció, ifjúság és társadalom a XV. században. In: Lederer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők: Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest, 49–83.
- Roussel, Diane 2005: Effets de seuils: Espace public et espace privé à Saint-Germain-des-Prés au XVIe siècle. *Travaux de l'Institut de Géographie de Reims* (121–122.) 119–131.

- Roux, Simone 1995: Bornes et limites dans Paris à la fin du Moyen Age. *Médiévales* (28.) 1. 129–137.
- Roux, Simone 2003: *Paris au Moyen Age*. Paris.
- Smail, Daniel Lord 2006: Witness Programs in Late Medieval Marseille. In: Goodich, Michael (ed.): *Voices from the Bench. The Narratives of Lesser Folk in Medieval Trials*. New York, 227–250.
- Szekeres András 2000: Natalie Zemon Davis: Martin Guerre visszatérése. *BUKSZ* (12.) 161–164.
- Terrasse, Véronique 1991–1992: Le réseau géographique des lieux de sociabilité (auberges, tavernes, étuves) à Paris et son évolution de la fin du XIIIe siècle au milieu du XVe siècle. *Sources: Travaux historiques* (28.) 19–29.
- Topalov, Christian (ed.) 2002: *Les divisions de la ville*. Paris.
- Vaultier, Roger 1965: *Le folklore pendant la guerre de Cent Ans d'après les lettres de rémission du Trésor des Chartes*. Paris.
- Vincent-Cassy, Mireille 2004: Les habitués des tavernes parisiennes à la fin du Moyen Âge ou les plaisirs partagés. *Paris et Île-de-France. Mémoires. Etre Parisien*. (55.) 231–250.
- Walter, Philippe 1997: Les „tripes” de saint-Marcel, détails sur la vie traditionnelle au Moyen Âge. *Romanische Forschungen* (109.) 427–435.
- Zemon Davis, Natalie 1987: *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford.

Benda Judit

A kereskedelem topográfiája

A kereskedők térhasználata a késő középkori Budán

A középkori Buda topográfiai képének, azaz térképének sikeres összeállításához és az ott zajló élet töredékes rekonstrukciójához sokféle típusú adattal kell dolgoznunk. Elsőrangú forrásanyag a város életéről a 15. századból fennmaradt *Budai Jogkönyv*, amelyben a városvezetés szabályozása, a kereskedelmi és a büntetőjog részletes leírása olvasható. Szintén hasznos adatokkal szolgálnak a céhek és céhtagok munkáját, a céh felépítését és működését precízen meghatározó szabályzatok. A képet színesítik a többnyire peres ügyek miatt fennmaradt oklevelek, melyekben sokszor – az adatok nagyfokú hiányossága miatt – egy-egy szinte lényegtelennek látszó helyszín említése is jelentőséget kap. Budán az a szerencsés helyzet állt elő, hogy az 1684–1686 között zajló, törökökkel szembeni visszafoglaló hadműveletek során több hadmérnök is meglátogatta a várost, és felméréseik, térképeik ma is jól hasznosíthatók. A három városról (Buda, Pest, Óbuda) ekkoriban készült térképeken és metszeteken látható városszerkezet és utcahálózat lényegében máig a késő középkorban, illetve a törökkorban kialakult viszonyokat őrzi.¹ Jelentős segítséget nyújt számunkra a ma is álló épületek építészettörténeti elemzése, az építési periódusok és a műformák vizsgálata. A világháború utáni újjáépítéseket megelőző falkutatások során rendkívül sok értékes késő középkori maradvány került elő; az ezekről készült dokumentációk és publikációk más szempontok szerinti újraolvasása azonban elengedhetetlen, ami többek között a külföldi középkori város-, kereskedelem- és építészettörténeti szakirodalom megismerése során kialakult kép hasznosításával érhető el. A kereskedelem „nemzetközisége” miatt a középkorban Európa-szerte használt épülettípusok jól elkülöníthetők, és a hazai házakban is felismerhetők.

A módszerek kombinálásával sikerült részlegesen rekonstruálni a város késő középkori képét és életét. Az oklevelekben említett helyszínek lokalizálása, a térképekből és városfelmérésekből kiolvasható összefüggések és a fennmaradt házak építészettörténeti kutatásainak használata, valamint a szakirodalom által nyújtott háttértudás együtt eredményre vezetett. Ugyanakkor a rendelkezésre álló források csoportok sajnos igen töredékesek, így a felvázolt kép sem képes a kívánt részletességgel életre kelteni a középkori várost. Az épületek alapvetően a 14. század második felétől a 16. század közepéig átépített formájukban maradtak fent, és

¹ Sajnos Óbuda történelmi városmagjának az 1970-es években történt szanálása miatt ma már csak nagyon töredékesen található meg a középkori utcaszerkezet, melynek nagy részét még a barokk időkben is használták.

az említett írott források is elsősorban ebből a korszakból maradtak ránk, ezért tanulmányunkban ezt az időszakot vizsgáljuk.

Általánosságban elmondható, hogy a középkori városok központi helyszíneit a kiemelt épületek (templom, városháza, vár) és az előttük, mellettük elterülő szélesebb útszakaszok, terek, piacterek jelentették.² Természetes teresedések általában utak találkozásánál, révnél, kikötőnél jöttek létre. A mesterséges tereket ellenben vagy egy régebben kialakult tér átépítésével, vagy nagyobb szabású városrendezési koncepció nyomán, tervezetten hoztak létre. A rendezett tér mindenkor követte a korabeli városkép „divatját”; megjelenésükben a funkcionalitás mellett az esztétikum is jelentős szerepet játszott. Az adott kor építészeti követelményeinek megfelelni próbáló városi közösségek anyagi helyzetéről egyértelműen árulkodik a főterek, főutcák képe. A gazdag korszakok modernizálódási, míg a szűkös időszakok konzerválódási tendenciákat mutatnak. Így alakult ki a századok során a középkori városmagok eklektikus jellege. Ennek a típusú városképi fejlődésnek alapvető hajtóerejét a kereskedelem jelentette. Az egyre nagyobb szabású üzletekből meggazdagodott és a városvezetésben is szerepet játszó kereskedő polgárok mindig a legelőkelőbb és egyben legforgalmasabb helyen kerestek maguknak lakhelyet illetve munkahelyet. A városi polgárok egyéni vagyoni helyzetét a lakóházaikon, a közösségét pedig a plébániatemplom és a városháza épületén mérhetjük le.

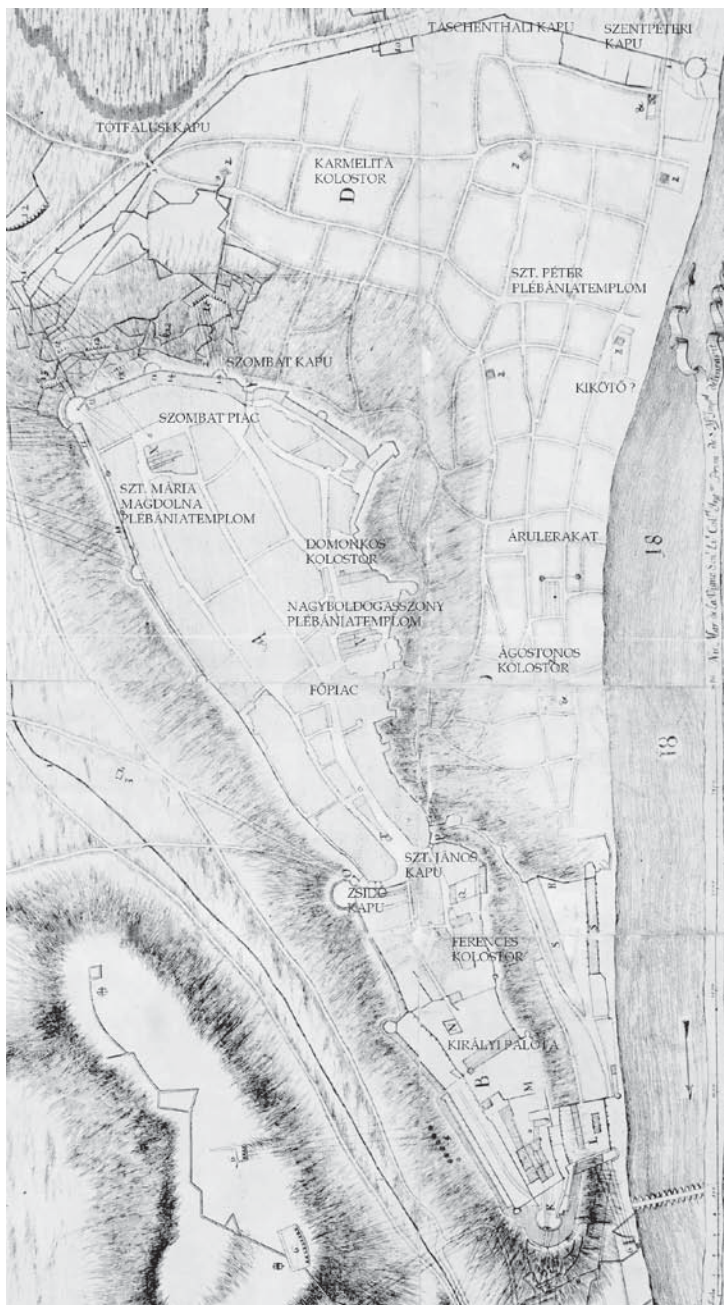
A külső terek különböző méretűek: lehetnek nagy, négyszögletes reneszánsz terek, de keskeny sikátorok is. A nagyobb, újonnan kialakított terek az évszázadok során beszűkültek; használatuk egyrészt a különböző funkciók szerint megszűnt, másrészt azonban egy-egy tér többféle szerepet is betölthetett. Budán ezekről a városi terekről egy-egy említés nyomán a legtöbbször tudomásunk van. A belső térre vonatkozó források azonban jóval szűkösebbek, mivel sem a városi oklevelek, sem pedig a polgárok magánlevelezései nem maradtak fent. Maguk az épületek pedig a középkori Budát ért törökkori pusztítások és a „rég, romos” állapotokat mindig nagy lelkesedéssel felszámoló újjáépítések, fejlesztések miatt csupán töredékesen maradtak fenn. E téren tehát szinte kizárólag a műemléki kutatások eredményeire támaszkodhatunk.

A külső és a belső terek használata természetesen a középkori budaiak életében is szorosan összekapcsolódott. Jellegük alapján a használt városi terek különböző csoportba sorolhatók, így az alábbiakban e kategóriák szerint igyekszünk bemutatni őket. Ugyanakkor a városi kereskedők életük és munkájuk során számos térben megfordultak, így e társadalmi csoport kiválasztása lehetőséget nyújt a késő középkori főváros topográfiájának széles keresztmetszetű bemutatására. Figyelemre méltó jelenség Budán a koncentrálódás, vagyis a plébániatemplom és városháza körzetének kereskedelmi épületekkel való, sűrű beépülése. A németek piaca, a kalmárboltok, a mészárszékek és zsemlyeszékek a mindennapi ellátást szolgálták, míg a patikák és a posztónyírók boltjai az így megnövekedett

² Krompecher 1940: 41–99.

1. ábra

*A középkori Buda jelentősebb középületeinek elhelyezkedése
Háttér: Nicolas Marcel de La Vigne 1686 körül készített városfelmérésének részlete
(Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár)*

forgalom hatására telepedtek ugyanerre a területre. Az úgynevezett Főpiac mellett másodlagos szerepre kárhozott Szombatpiac így már csak alközpontként működhetett. Ugyanez a jelenség figyelhető meg egyébként – a várnegyed alatti – Alsóvárosban és Pesten is. A növekvő városok differenciálódása, a „city” és a másodlagos központok kialakulása természetesen számos más középkori városban is lezajlott. Ám ez esetben abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a nagyszabású késő reneszánsz városrendezések – a török kézre kerülés miatt – elkerülték Budát, így a 16. század közepi állapotok konzerválódtak a városszerkezetben, és ennek nyomán az említett jelenség régészetileg/építészetiileg megragadható és feltárható. (1. ábra.)

A BUDAI KERESKEDŐK ÁLTAL HASZNÁLT HIVATALOS TEREK (EGYHÁZI ÉS HIVATALI TÉR)

Az *egyházi tér* alatt a plébániákat és a kolostorok templomait, valamint az ezek előtt és a körülöttük lévő területeket értjük, ahol a polgárok az egyházi élet különböző jelentősebb eseményei során megfordultak. A vasárnapi misehallgatás és az egyházi ünnepeken, körmeneteken való részvétel társadalmi elvárás;³ a céhek ünnepein, gyűlésein való részvétel pedig a céhtagok számára egyenesen kötelező volt. A céhek a templomokban a közösségük által összegyűjtött pénzből oltárt állítottak, és oltáralapítványt tettek. Az oltár általában a céh védőszentjét ábrázolta, a szent ünnepnapján, valamint egyéb, meghatározott napokon az oltár előtt misét kellett bemutatni az ezzel megbízott papnak/javadalmasnak. A budai német mészárosok céhe például a budai alsóvárosi Irgalmasság Anyjáról elnevezett karmelita kolostorban emeltetett oltárt, és tett misealapítványt.⁴ A pesti plébániatemplomban számos szent tiszteletére állítottak oltárt a város céhei (vargák, nyergesek, szabók, posztómetszők, kötőrők, kocsigyártók, asztalosok, tímárok és kovácsok).⁵ Sajnos a kereskedők céhének oltáiról és misealapítványairól semmit nem tudunk, noha a céh létezése ismert tény. (Nagy a valószínűsége azonban, hogy ezeket elsősorban a Nagyboldogasszony-templomban kereshetjük.) A plébániatemplom közvetlen közelében terült el a középkori temető, és környezetében általában megtaláljuk a test és a lélek ápolására szolgáló boltokat: patikákat és könyvesboltokat. Budán a német(?) kereskedők piacának közelében álló Nagyboldogasszony plébánia (a mai Mátyás-templom) mellett húzó-dott a Patikárius sor elnevezésű utcarész, ahol egymás mellett álltak az *apotékák*. Itt a helyben készített gyógyszerek, gyógyfüvek mellett – orvos híján – egészségügyi tanácsot is lehetett kérni. Egy könyvesboltról szintén tudomásunk van

³ Szerémi 64.

⁴ Kubinyi 2008: 28.

⁵ Gerevich 1973: 278–279.

a városban,⁶ bár nyilván sokkal több működhetett, hiszen Budán a könyvkereskedelem már a középkorban igen jelentős méreteket öltött.⁷ A *librarius budensis*-ek, azaz a budai könyvárusok minden valószínűség szerint az említett plébánia és a közelében álló városháza környékén, talán a mai Szentháromság utcában nyithatták ki boltjaikat. Részben szintén a templom épületének vonzáskörzetéhez tartozott az egyház épületével szemközt induló, a Szent Miklós domonkos kolostor előtt húzódó és a régi pénzverőházig (*Kammerhof*) tartó utcácska, melynek házaiban az ötvösműhelyeket találjuk.⁸ Ezekben a műhelyekben mind magán-, mind egyházi használatra, illetve kegyes adományként adható ötvöstárgyak készültek a megrendelők igényei szerint. A Nagyboldogasszony-templom előtt elfutó útszakasz mindkét oldala tehát elsősorban egyházi, míg a vele érintkező aprócska, a városháza előtt elterülő tér pedig elsősorban hivatali és politikai funkciót töltött be. Ez az utóbbi tér a város alapításakor még jóval nagyobb kiterjedésű volt, ezt követően azonban fokozatosan beépült, így a városháza és a kalmárboltok felépülése után a területe lényegében már csak egy széles utcára korlátozódott. Ennek a folyamatnak az eredményeként a korábbi hatalmas piac-tér helyén kisebb terek és útszakaszok jöttek létre különböző funkciókkal, ahogyan azt látni fogjuk.⁹

Buda *hivatalos*, vagy *hivatali tereit* elsősorban a városi tanács házának (*Rathaus*) helyiségei jelentették, ahol a kereskedők valószínűleg a többiekénél is jóval gyakrabban megfordulhattak. Jelentősebb áruhitelek, az üzleten szerzett nyereség ingatlanba fektetése és más egyéb pénzügyi tranzakciók kapcsán nyilván számtalan peres ügyük akadhatott. Sajnos ezekből alig néhány dokumentum maradt az utókorra, ám a városházán működő bíróság munkájáról valamivel többet tudunk. A bírókat minden évben Szent György napján (április 24-én) a délelőtti nagymise után a városháza előtti téren választották meg.¹⁰ Ugyancsak ekkor jelölték ki a tanácsurakat (szám szerint tizenkettőt), a jegyzőt, a pénzbíró, Pest város bíróját és a céhmesterek közül kiválasztott esküdteket is. Komolyabb városi eseménykor a bíró a tanácsosokat és az esküdteket ugyanezen városháza harangjának megkongatásával hívta össze. A város nagypecsétjét az egyik tanácsúr őrizte, a gyakrabban használatos kispecsét pedig az egyik esküdtnél volt. A város kulcsai feletti rendelkezés a bíró hatáskörébe tartozott.¹¹ A városházán tartott városi könyvbe (*statpuech*) vezették a városban történt fontosabb esemé-

⁶ Végh 2008a: 161 (579. sz.). A Négy Varga nevű budai házban *bibliotheca*-t, vagyis könyvesboltot működtető Urban Keymnek több könyve is fennmaradt. Végh 1923: 20–21.

⁷ Végh 1923: 3–30.

⁸ Végh 2006: 82.

⁹ Az oklevelekből és a *Budai Jogkönyvből* nyert ismereteink szerint az alábbi terek említhetők: Tikvásár, Káposztapiac, Keddhely, Szerda, Mészárszékek előtt, Zsemlyeszékek előtt, Szent György-kápolna mellett, a pellengérnél, a patikárius soron, Halpiac, Posztómetők utcája, Nagyút/Közút, Széles utca. Az eredeti elnevezésekkel együtt mindegyik: Végh 2006: 72–87.

¹⁰ Kubinyi 1973: 80–84, 164–173. *Budai Jogkönyv* II. 316–345 (24–64. cikkely); *Ofner Stadtrecht* 67–85.

¹¹ Szerémi 167.

nyeket, bejegyezték az újonnan felvett polgárok neveit, bemásolták a bírósági peres ügyeket és az ítéleteket. A bírósági ügyekről a jegyző ugyanakkor egy külön iktatókönyvet (*registerr*) vezetett. Ezen kívül a gazdasági tranzakcióknak külön könyve volt (amelybe a városi vásárlásokat, építkezéseket, fontosabb kiadásokat és bevételeket iktatták), ám ezek a számadáskönyvek Budán mind elpusztultak. Szintén a városházán őrizték a városra vonatkozó jogszabályok gyűjteményét, és azokat az okleveleket, amelyek királyi privilégiumokról és peres ügyekről szóltak. A peres felek külön kérésére az írnok oklevelet állított ki a folyamatban levő ügyről. Ingatlan vásárlása vagy elzálogosítása esetén szintén kötelezően ki kellett adni az oklevelet az érintett feleknek. A városházán zajló munka három részből állt. A város ügyeiről a tanács, peres ügyekben a bíróság döntött, ám ez lényegében ugyanazt a tizenkét választott polgárt jelentette. Az ügymenet további lebonyolítását a jegyző és az írnokai végezték, ők állították ki az okleveleket. A bíró az esküdt urakkal hétfőn, szerdán és pénteken tartott bírósági napot, ekkor ítélezett. A tanácsulást a tanácsurakkal pedig szombaton bonyolította le, ezen a napon csakis egyházi ügyekben dönthettek. Ünnepnep és vasárnap tilos volt az ítélezés. Ha a bíró vagy valamely esküdt rokona állt perben, akkor a rokonai révén érintett személynek el kellett hagynia a városháza épületét, nehogy elfogult ítélet szülessen. A bizonyítási eljárás során gyakran eskütételre kötelezték a feleket. Az esküt a bírósági teremben kellett letenni (mely feltehetően a középkori városháza első emeletén, a nagy tanácsterem mellett/közelében lehetett, vagy azonos volt vele), a szöveget előmondó mondta, és azt pontosan meg kellett ismételni. Az eskütevő a bíró és a tanácsurak előtt, fejfedő nélkül, köpenye és öve (nyilván a fegyveröve) levételével, és ha megkívánták, akkor a Feszület előtt esküdött meg a történetek igaz voltáról. Ilyen esetekben a polgárok mentek a városházára, míg hetente egyszer az alpénzbíró indult körútra a városban, hogy behajtsa az adóhátralékokat, vagy foglalatásokat tegyen. A városháza középkori tömbjének egy része még ma is áll a Szentháromság utca 2–4. szám alatt. Pincéjének egy részét a középkorban börtönnek használták, földszintjén folyhatott az ügyintézés, az emeleti teremben pedig a bírósági tárgyalások és a tanácsulések zajlottak.

Közvetlenül a városháza mellett, a Főpiac Káposztás piac elnevezésű részén és a Szent György-kápolna mellett történtek az ítélet-végrehajtások.¹² Itt állt a pellengér az enyhébb büntetések számára, itt történhettek a fő-, kar-, kéz-, fül-, nyelvvesztések és ritkább esetben a szörnyűséges felnégyelés. Az akasztásokat azonban a városkapukon kívül hajtották végre, maga a bitófa valahol a mai Széna tér környékén állhatott. A megégetéseknek és kerékbetöréseknek a helye a középkori Budán ismeretlen, ám a zsákba varrva Dunába vetés büntetésének helyszíne nem kétséges.

A gyakori pereskedések hivatalos tere mellett, különösen a kereskedő polgárok számára a vámszedő, révfizető helyek és az árulerakás helyszínei szintén

¹² Budai Jogkönyv II. 445, 448, 450, 461 (252., 258., 260., 279. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 144, 146–147, 153; Szerémi 32.

hivatalos térnek számítottak, még akkor is, ha az itt történő pénzbeszedés jogát az eredeti tulajdonos, vagyis az uralkodó sokszor eladományozta vagy bérbe adta. A budai (és pesti) vásári vám szedésének jogát például a domonkos testvérek felügyelete alatt élő, nyulak szigeti (ma Margit-sziget) apácák birtokolták. Vámszedő házaik a városkapuknál emelkedtek, a 14. század végéig a Szombat kapunál, később pedig az alsóvárosi kapuknál szedték a vámot.¹³ A két város polgárai azonban nem vették jó néven, hogy az apácák vámszedéssel megbízott alkalmazottai jókora jövedelemtől fosztották meg őket, ezért gyakoriak voltak az összeütközések. A vámszedők pesti és budai házát egyaránt többször megtámadták, és ennek során vagy a vámszedéshez használt mérleget és a mérőeszközöket vitték el tőlük, vagy magát a házat is lerombolták.¹⁴

A KERESKEDELEM TEREI

A *gazdasági tér* – esetünkben – a kereskedők munkahelyét, pontosabban munkálkodásuk helyszíneit jelentette.¹⁵ Ez egyaránt lehetett külső és belső tér, mivel bizonyos tevékenységeket a szabad ég alatt, míg másokat zárt térben, bolthelyiségben vagy csarnoképületben végeztek. A legalapvetőbb kereskedelmi helyszín értelemszerűen a *piactér* volt. Ez Budán a legkorábbi időkben két helyszínt jelentett, melyek a városalapításkor az utcák vonalának és a telekosztások kijelölésekor a várhegy természetes domborzati viszonyainak figyelembevételével jöttek létre. Az Árpád-korban a hegy északi, kiszélesedő végében volt a város központja. Nagyméretű, ovális alakú piacterét, a Szombatpiacot (a mai Kapisztrán tértől a Bécsi kapu térig tartó területet) a legkorábbi időktől kezdve használták.¹⁶ A fennmaradt korabeli oklevelek szerint a módosabb polgárok mind ezen a téren igyekeztek háztulajdonhoz jutni. A szélén álló, még 1257 előtt épült kápolna, a Szent Mária Magdolna-templom – kezdetben a Nagyboldogasszony plébánia filiájaként, majd önálló plébániatemplomként – tovább emelte a rangját.¹⁷ A tértől nem messze, a hegy Dunához közel eső szegletében állt a királyi udvarház, mely később – az itt folyó pénzverő tevékenység miatt – a *Kammerhof* nevet kapta. A késő középkorban a pénteki és szombati hetipiacok helye a többségében magyarok lakta városrész központjává vált. Ezen a téren egyetlen kereskedelmi épület létéről van tudomásunk: a templom mellett emelkedett a magyar mészáros céh mészárszékeinek háza. A 15. század folyamán azonban a hangsúly áttevődött a németek piacára (a mai Tárnok utca – Szentháromság utca – Uri utca által

¹³ MOL DL. 2712; MOL DL. 20631.

¹⁴ Petrik 2008: 241–242.

¹⁵ A gazdasági tér vonatkozhat a termelői ágakat is magában foglaló mezőgazdasági és kézműves mesterségek munkatereire, ezek azonban nem képezik ezen tanulmány tárgyát. A Pesten, Budán és Óbudán működő céhekről részletesen: Kubinyi 1973: 114–127.

¹⁶ Végh 2006: 83–84.

¹⁷ A templom középkori történetéről bővebben: Szebeni – Végh 2002: 427–432.

határolt területre), mely ekkorra Buda fő piacterévé nőtte ki magát.¹⁸ Az eredetileg nagyméretű, háromszögletű szabad tér a 14. században fokozatosan beépült, így a következő századra formája megváltozott, és a mai Tárnok utca felső végére szűkült le. Északi végén a városháza tömbje, déli végén a Szent György-kápolna állt, a köztük levő területet pedig apró, kőből épített kalmárboltok foglalták el. A város előkelő polgárai a 15–16. században már inkább ezen a téren vásároltak ingatlant maguknak. Mivel fennmaradt a szerdai napokon tartott hetipiac rendtartása, amelyben részletesen lejegyezték – a bíró és a tanács által kijelölt helyen áruló – kofák nemzetiségét, számát, árusítási helyét és termékpalettaját,¹⁹ ez a középkori budai piac kivételes módon életre kelthető. (2. ábra.) Főként mezőgazdasági terményeket, elsősorban zöldséget, gyümölcsöt, szárnyasokat, kásának való gabonát, tejtermékeket és sőt lehetett itt venni. A napi közellátás alapvető cikkei tehát heti három alkalommal álltak a lakosok rendelkezésére. A téren árusító kofák vagy a saját terményeiket árulták, vagy az alsóvárosi majorságokban és a közeli falvakban termelt zöldségeket, gyümölcsöket hozták a piacra. Valószínűleg a korábbi – nem dokumentálható – vitás helyzetek elkerülése miatt számukat és helyüket szabályozták. A Nagyboldogasszony plébánia mellett, a városházával szemben induló patikus házak sora előtt telepedhettek le a földre a különböző kásafélék elkészítéséhez szükséges gabonákat (tönkölyt, árpát, zabot, áizst) és szemes terményeket (babot, borsót, lencsét) kínáló. Melléjük, a kenyérszékek háza előtt a tejet, tejtermékeket, sajtot, tojást és sőt árusítók kaptak helyet. Átellenben, a kalmárboltok előtt állhattak az „aprómarhát”, vagyis a baromfit, a mészárszékek háza előtt pedig a vad-, szárított és füstölt húst kínáló. A városháza előtt sorakoztak a zöldséges kofák, akik káposztát, répát és különféle gyümölcsöket (almát, körtét, cseresznyét, meggyet, dinnyét, szilvát, őszibarackot) árultak a vásárlóknak. A vásári rendre szigorúan vigyáztak, a veszekedő kofákat nyilvános megszégyenítéssel büntették: a rendszegőnek egy téglát kellett a hátán cipelve, a városházától indulva megkerülnie a Szent György-kápolnát, miközben a sértett fél hátulról bökdöshette őt bottal, ám ha eközben elnevette magát, akkor helyet kellett cserélniük.²⁰

A város élelmiszerellátásának elengedhetetlenül fontos része, a kenyér- és húsárúsítás szintén ezen a téren kapott helyet. A külön erre a célra emelt épületek vásár- és ünnepnap kivételével minden nap nyitva tartottak. A kenyérsütés „mesterségét” a lányok ősidőktől fogva a család nőtagjaitól tanulták. A városokban a „professzionális” pékmesterség azokban az időkben került előtérbe, amikor az asszonyok a hosszú munkaidejük miatt nem tudták elvégezni ezt a házimunkát, vagy anyagi helyzetük miatt nem szorultak rá. Emellett a másik fontos tényező az azon férfiak ellátása jelentette, akik valamely okból (katonaság, hosszúra nyúlt munkaidő, utazás, egyedülálló életmód vagy betegség miatt) máshogyan nem jutottak élelemforráshoz. A források tanúsága szerint a késő középkori Budán

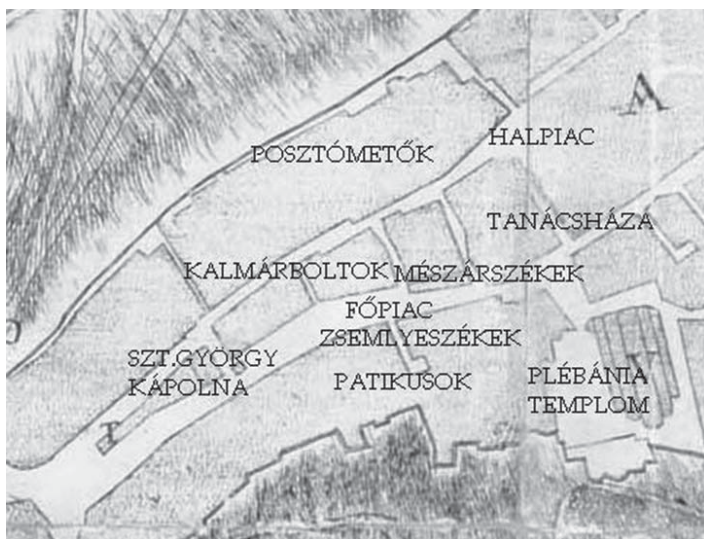
¹⁸ Végh 2006: 181–185.

¹⁹ Budai Jogkönyv II. 390–394 (153–154. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 113–115.

²⁰ Budai Jogkönyv II. 394–395 (155. cikkely); Ofner Stadtrecht 115.

2. ábra

*A középkori budai Főpiacot körülvevő épületek
Háttér: Nicolas Marcel de La Vigne 1868 körüli térképe
(Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár)*

háromféle, különböző módon megsütött kenyérfajtát lehetett kapni. Az egyszerű feketekenyeret a piacon földre terített terítőkről árulhatták az úgynevezett veknis pécek.²¹ Ez a kenyér rozs- és búzaliszt keverékéből készült, és a budai Alsóvárosban illetve az azt körülvevő külvárosokban élő asszonyok házilag állították elő. Velük ellentétben a kenyérsütő pécek pultról árultak, méghozzá házilag vagy kisipari méretekben készült fehér kenyeret. A szakma mesterei helyben sütötték a többször szitált búzalisztból gyúrt kenyeret és a változatos formájú pékárukat (cipót, zsemlyét, csúcsos veknit, kettős veknit, kerek és fonott pereceket). Kőből épült árusítóhelyük (*prot pengk, sedium semellarum, semlyesek* = zsemleszék) a piactér keleti oldalán, a patikák sorában állt.²² Az épület valamikor a 15. század végén vagy a 16. század elején épült, és négy, netán öt, apró műhelynek adott otthont.²³ A ház tér felőli oldalán, valószínűleg a homlokzat elé kitett pultokról kínálták a kenyeret és a péksüteményeket, amelyek vagy az épület hátsó részében, vagy külön sütőkamrában, nagyobb terhelésre is képes kőkemencékben sülték. A munkatér és az eladótér részben vagy teljesen elkülönült egymástól, egyrészt a műhely kis mérete, másrészt a hatékonyabb munkamenet miatt.

²¹ Budai Jogkönyv II. 385–387 (145–147. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 110–111.

²² Végh 2006: 86.

²³ A Tárnok utca 9. számú ház helyén álló épület beazonosítására és eredeti kinézetének rekonstrukciójára: Benda 2011b.

Ugyanez a térszervezési minta jellemezte a húsarúsítással foglalkozó mészáros mesterek műhelyeit is. A Duna-parti vágóhídon²⁴ levágott marha, sertés, juh, kecske, nagyobb halak, esetenként vadászott állatok húsát a piactéren álló mészárszékekbe szállították. A vágóhídon történt az állat leölése, kibelezése, megnyúzása és testének hosszában történő megfelelése, ám a kisebb darabolásokat – a vevő igényeinek megfelelően – már a Felsővárosban álló mészárszékekben végezték. Ezek a mészárszékek (*fleisch pengk*, *macellorum*, *carnificium*, *mezarzek* = mészárszék) eleinte egymás mellé épített, fából ácsolt kamrákat jelentettek, a 15–16. században azonban Budán, Óbudán és Pesten is felépültek a céh kőből épült szakboltjai. Budán a német és a magyar mesterek céhe különállóan működött, a magyar mesterek mészárszékeinek háza a Szombatpiacon, a Mária Magdolna-templom mellett, míg a német mestereké a Főpiacon állt.²⁵ A mészárszék birtoklásának joga városonként különbözött, Budán a német mészárosokról tudjuk, hogy a mester a céhtől vásárolta azt, az özvegyek és a céhbe felvételt nyert utódok azonban meg is örökölhették. A céh alkalmazásában álltak a legények, akiket Húsvét előtt, nagyböjt harmadik vasárnapján „szétosztottak” a mesterek között. Ugyanakkor magukat a mészárszékeket is kisorsolták, mivel az épületek jellegzetességei nem tették lehetővé a forgalom egyenletességét.²⁶ A 16. században ugyanis a német céh mészárszékei már két azonos méretű, (ma is álló) hosszú kőépületben sorakoztak.²⁷ E házak szélső kamráinak sokkal több vevője lehetett, mint a középen levőknek, így az adott rendelkezés a céhen belüli vitáknak és irigykedéseknek vette elejét. A kamrába vevő nem mehetett be, a pulton keresztül kérte és kapta meg az árut. A középkori képi ábrázolásokból tudjuk, hogy a mészárszék valójában egy pultszerű asztalból és egy felette elhelyezett állványból állt: a pulton történt a húsok megszemlélése, kiadása és a kisebb darabolások, míg a színhúsokat, húskészítményeket az állványzatba erősített kampókra akasztották. A mészárosok a leölt állatok más javaival – nyersbőrökkel, faggyúval, kolbászokkal, füstölt húsokkal – is kereskedtek, így szükség volt ezek, illetve az aznap el nem adott áruk raktározására is. Ezt az épület emeletén tehették meg, ahol a keskeny résablakok egyrészt a szükséges szellőzést biztosították, másrészt azonban lassították a húsok romlását, és nagyrészt távol tartották a kártevőket.

A Pest környéki pusztákra felhajtott gulyák, csordák, ménesek a pesti Hatvani kapu mellett tartott állatvásárokon cseréltek gazdát.²⁸ A felvásárolt állatokat vagy tovább hajtották Bécs, Lengyelország illetve Itália felé, vagy Pest közelében legeltették őket, amíg el nem keltek. A jobb érdekérvényesítő képességgel

²⁴ A vágóhíd helyére vonatkozóan több feltételezés is született. Állhatott a mai I. kerületi Vitéz utca végén (Kubinyi 2008: 38, 51. jegyzet), vagy a Clark Ádám és Szilágyi Dezső tér közötti partszakaszon (Végh 2008b: 69, 48. jegyzet), de a legvalószínűbb helye a Batthyányi tér környékén lehetett (Benda 2011b).

²⁵ Végh 2006: 79.

²⁶ Kubinyi 2008: 26, 47, 50.

²⁷ A Tárnok utca 18–20. számú házak. Az épület beazonosítására és az eredeti kinézetének rekonstrukciójára: Benda 2011b.

²⁸ MOL DI. 106083/241.

rendelkező és a „tűz közelében” levő budai és pesti mészárosok gyakran olyan gyorsan felvásárolták az állatokat, hogy az óbudai mestereknek csak a soványabbak jutottak, vagy semmi sem maradt nekik.²⁹

A középkori város kiskereskedelmének fontos színtereit elsősorban a kalmárboltok (*stain kremen*, helymegjelöléseknél előfordulva: *inter institas*, *kalmarwczca*) jelentették.³⁰ A kalmárok voltak azok a kiskereskedők, akik a távolsági kereskedelemről származó árukat a lakosság körében értékesítették. Szabályok írták elő, hogy a nagykereskedők mennyi árut adhatnak el nekik: a finomabb fűszerekből és cukorból minimális mennyiségként 10 fontnyit,³¹ borsból és olíva olajból 30 fontnyit, bélésselymekből egy köteget, nadrágokból és főkötőkől egy tucatot kaphattak.³² Ezeknél a kalmároknál lehetett beszerezni a távoli tájakról származó árukat: fűszereket (borsot, gyömbért, szegfűszeget, safrányt, szerecsendiót, fahéjat, mustármagot); a különféle vegyi anyagokat (ként, salétromot, szappant vagy a textilfestő növényeket); a Magyar Királyság területén nem termő növényeket és a belőlük készült termékeket (például fűgét, rizst, mazsolát, olíva olajat); a nem méretre varrt ruhadarabokat (esővédő csuklyát, kalapot, főkötőt, cipőt, kesztyűt, övet) és más, külföldön készített kézműves termékeket (könyvet, fésűt, ötvös termékeket, üvegárukat, díszkerámiákat). Budán a kalmárboltok a 14. század derekán az egykor háromszög alakú fő piactér közepén épültek fel. Eleinte apró méretű, egy vagy két különálló kamrából álló épületek sorakoztak három sorban egymás mellett. Ezeket aztán a 15–16. században folyamatosan bővítették, átépítették, és így jöttek létre a ma is ismert háztömbök a Tárnok, az Úri és a Szentháromság utcák által határolt területen.³³ Egy kalmárbolt a földszinten elhelyezkedő üzlethelyiségből, a ház alatt húzódó kisméretű pincéből és egy vagy két emeletből állt. A pincét raktárként használták, az emeleten többnyire a kalmár és családja lakott. A korábban már tárgyalt pék és mészáros boltokhoz hasonlóan, a vevő itt sem mehetett be az üzletbe, a kívánt árut a nagyméretű boltablakon keresztül kapta meg, míg a boltablakok mellett található, keskeny ajtókon a kalmár és segédjei közelítették meg a munkahelyüket. (3. ábra.) Egy adott kalmár birtokolhatta, de bérelhette is a boltját. Az utóbbi esetben bérleti díjat fizetett bérbeadójának, aki lehetett magánember, a kalmár cég, vagy akár a városi tanács is. Sajnos a budai kalmárcéhről nem maradt fenn adat, ám az ulmi középkori *Krämerordnungen*³⁴ alapján hiteles képet alkothatunk munkájukról, még ha az apróbb részletek terén lehetnek is eltérések a két város gyakorlatában. A fűszereket eladás előtt egy látómester vizsgálta meg, és a nem megfelelő minőségűeket nem engedte árusítani. Nem volt szabad a boltot vásár- és ünnep-

²⁹ BTOE III. 898. sz.

³⁰ Végh 2006: 78.

³¹ A középkorban 1 budai *lat* 1,5 dkg-nak, 1 font 0,5 kg-nak és 1 mázsa 49–59 kg-nak felelt meg. Bogdán 1991: 444–445, 452, 455–456.

³² Budai Jogkönyv II. 368–370 (104. cikkely); Ofner Stadtrecht 100–101.

³³ A műemléki kutatások, régészeti feltárások és okleveles adatok alapján beazonosított épületrészletekről bővebben: Benda 2009–2010: 98–104.

³⁴ Nübling 1900: 215–216.

nap kinyitni, és szombaton is csak a délután közepéig lehetett kitenni az árukat. A kalmár egy városon belül nem nyithatott két boltot, és nem csábíthatta el más-tól a törzsvásárlókat.

3. ábra

*Egy középkori budai kalmárbolt ablaka – Anna utca 2.
(Fotó: Benda Judit)*

A piactéren további szakboltok várták a vevőket. Ahogyan korábban már utaltunk rá, a városházával szemközt, a tér keleti házainak (a mai Tárnok utca keleti oldalának) földszintjein a 15. században patikák működtek.³⁵ Elhelyezkedésük miatt (a plébánia közelségében) a lelki gyógyulást keresők számára a testi gyógyulás lehetőségét is könnyen elérhetővé tették. A patikák sorában (*in serie apothecariorum*) álló házak valójában egyszerű városi polgárházak voltak, melyeknek földszinti bolthelyiségeit gyógyszerkészítő műhelynek és árusítóhelynek használták. E földszinti épületrészek a városi házak és a boltok jellegzetességeit egyaránt magukon hordozták: kapualjukban díszes ülőfülkék álltak, utcai homlokzatukon azonban árukiadó boltablak és kisméretű ajtó nyílt.³⁶ Nincs rá adatunk, hogy a patikába bemehetett-e a vásárló, vagy itt is csak az ablakon keresztül kaphatta meg a kért készítményt, ám lehetséges, hogy mindkét eset előfordult. A 16. század elejéről egy kalandos történet maradt ránk: amikor egy csetepaté során egy férfi a piactérről az egyik patikába menekült, a bent dolgozók elreteszelték az ajtót, így a férfi megmenekült az őt üldöző fegyveresek elől.³⁷ A forrásokból azt is tudjuk, hogy egyedül

³⁵ Végh 2006: 82–83.

³⁶ Az épületekről bővebben: Benda (kézirat).

³⁷ Végh 2008a: 163–164 (589, 590).

a patikusok tarthatták nyitva boltjaikat ünnepnapokon vesperásig (a naplementekor elmondott mise, vagy szerzetesi ima idejéig).³⁸

A piactér nyugati oldalának földszinti helyiségeit (a mai Úri utca nyugati oldalát) ugyanakkor a posztókereskedők boltjai és műhelyei (*gvant lauben*) foglalták el.³⁹ A késő középkori Budán a textilkereskedelem jó üzletnek bizonyult, mivel a város sem komolyabb szövőműhelyekkel, sem pedig az alapanyag előállításához szükséges háttérrel (birkanyájakkal, kender- és lenföldekkel) nem rendelkezett. Erre utal az is, hogy a textilszövést végző mesterekre (vászonszövőkre, kallózókra, kelmefestőkre, ványolókra, fehéritőkre) vonatkozó jogszabályok szinte teljesen hiányoznak a *Budai Jogkönyvből*, ellenben a ruhakészítőket (szabómestereket, zekekészítőket, köpenykészítőket, vászonkereskedőket, használtruha árusokat) érintő rendelkezések szép számban megtalálhatók.⁴⁰ A kereslet a városi polgárok vagyoni gyarapodásával párhuzamosan és a behozott importárúk egyre finomabb kidolgozottságával azonos arányban nőtt. A legnagyobb tételben különféle posztók érkeztek, de a hétköznapi vászon és gyolcs, valamint a díszöltözékekhez való selyem és bársonybehozatal is jelentős méreteket öltött.⁴¹ Sajnos a régészeti leletek között középkori posztó nem maradt fenn Budán, ám az említett jogkönyv árkülönbségeiből négy minőségi fokozatot lehet elkülöníteni: az itáliai-angliai-flandriai, a német területekről származó, a lengyel és osztrák területekről behozott és végül az erdélyi aba posztót.⁴² A délnémet és lengyel posztók egy része azonban félkész állapotban érkezett a városba, így ezeket olykor kallózni, festeni, bolyhozni és vágni kellett. A kallózást (a forró, szappanos vízben való mozgatást, ami által a gyapjúszövet tömörödött, filcesedett) a Dunán úszó hajómalmokban végezheték.⁴³ A festés – a művelet jellege miatt – feltehetően szintén az Alsóvárosban, a víz közelében történt. Az így elkészített anyagokat szárítás után a piactér közelében álló polgárházak műhelyeibe vitték, és a bolyhozás valamint a vágás már ezekben folyt. E műhelyek többsége a Posztómető vagy más néven Nyíró utcában (*in platea panniratorum, poztomethew wucza, nyrew ucza*) volt, mely a tevékenységről kapta az elnevezését. Magát a posztót a kereskedőházak utcai boltjaiban árulták, azok udvarra nyíló kamráiban pedig nagyméretű ollókkal a szövetek kiálló szálait vágták le.⁴⁴ Maguk az épületek ugyanolyan jellegűek voltak, mint a fentebb bemutatott patikák, a kapubejáróban ülőfülkékkel és boltbejáratokkal, az utcai homlokzaton boltablakokkal. Ugyanakkor feltéte-

³⁸ Budai Jogkönyv II. 470 (298. cikkely); Ofner Stadtrecht 158.

³⁹ Vég 2006: 81, 83.

⁴⁰ Budai Jogkönyv II. 380–384 (131–142. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 107–109.

⁴¹ A késő középkorban Budán forgalmazott textíliák széles választékát ismerjük a *Budai Jogkönyvből* a 15. század elejéről: Budai Jogkönyv II. 363–365 (95. cikkely), 534–535 (424. cikkely); 1436-ból a Siebenlinder János által összeállított Budai harmincadjegyzékből: BTOE III. 270–273; valamint Buda város árszabásából, amelyet 1522-ben állítottak össze. Buda árszabása 372–384.

⁴² Budai Jogkönyv II. 534–535 (424. cikkely), 196–197. Ofner Stadtrecht 196–197.

⁴³ Ilyen malmok működtek Pesten, Óbudán, Promontoron, Budafelhévizen és Alhévizen is. A budafelhézisi malmokra: Kubinyi 1964: 129–141.

⁴⁴ Budai Jogkönyv II. 351–358 (71., 76., 77., 79–81., 83. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 89–93.

lehető, hogy ezek az üzletek a kalmárboltokkal ellentétben kiskereskedelmi és nagykereskedelmi szerepet egyaránt betöltöttek.

A városban letelepedett távolsági nagykereskedők bolthelyiségei (*wolta*) többnyire a kereskedők saját lakóházaiban voltak, amelyek így szó szerint üzletházként funkcionáltak. A középkori Buda elsősorban tranzit-kereskedelmi központ volt, mind a levantei, mind a Hansa útvonalak átfutottak rajta.⁴⁵ A legszorosabb kapcsolatot azonban a Duna menti városokkal (elsősorban Pozsonnyal és Béccsel, illetve az utóbbin keresztül a Duna menti dél-német városokkal) tartotta, elsősorban a folyón történő szállítás egyszerűsége miatt. A budai üzletemberek (*kaufleut*) sok esetben külföldi (bécsi, nürnbergi, augsburgi, velencei, firenzei) kereskedő társaságok, családi vállalkozások kihelyezett képviselői voltak.⁴⁶ Feladataik közé tartozott a szállítmányok indítása vagy fogadása, az áruk átvevőhelyeinek biztosítása, illetve lehetőség szerint a forgalom növelése. A *Budai Jogkönyv* a nagykereskedelmi árusítás körülményeit szintén szabályozta, miszerint: „nevezett boltos urak ne adjanak el semmit nyitott üzletben, hanem csak boltozatosban”.⁴⁷ Ez nemcsak a célszerűséget és a diszkréciót szolgálta, hanem nyilvánvalóan a jól bevált gyakorlatot öntötte jogszabályba. Hiszen nagyszabású üzleteket, mázsányi áruk adásvételét nem lehetett utcára nyitott ablakon keresztül lebonyolítani. A középkori budai házak földszintjének alapos, régészeti és műemléki vizsgálata már régebben felfigyelt bizonyos törvényszerűségekre. Az egész telken magasodó házak két szárnyból álltak, közöttük széles kapualjjal. Mindkét szárny utcai földszinti helyiségeibe (*gewölbe*, *wolta*) a kapualjból nyílt bejárat, és ezekbe néhány lépcsőfok megtételével lehetett feljutni. A késő középkor folyamán, az addig többnyire csak épületdíszként funkcionáló ülőfülkéket úgy tervezték meg és készítették el, hogy azok a boltbejárhoz kapcsolódjanak. Így tulajdonképpen a korábbi reprezentációs és kényelmi funkciót betöltő fülkék a bolt külső terének részévé – mintegy portáljává – váltak. Az sem teljesen kizárható, hogy közülük néhányat kirakatként is használtak, mivel a falkutatások során bizonyos fülkéknel ablaktáblák csapolási nyomait fedezték fel, ami arra utal, hogy az adott falifülke zárható volt.⁴⁸ A nagykereskedő árukészletének egy részét tehát valószínűleg az üzlethelyiségben tartotta, azt mintegy bemutatóteremként használva. Ugyanezen térben zajlottak a tárgyalások a megrendelésekről és a szállításokról. Az áruk nagy tömegét azonban az épület alatt húzódó pincékben és mélypincékben tárolták, egészen addig, amíg azok eladásra nem kerültek. Az áruátvétel olykor a ház hátsó részén található árkadok alatt történt, bár az ezt tükröző, itáliai és délnémet városokra jellemző építészeti megoldás Budán nem vált általánossá. Az udvari szárnyak többi helyiségében (*camera*) többnyire kézműves mesterek dolgoztak.⁴⁹

⁴⁵ Kubinyi 1994.

⁴⁶ Kubinyi 1967: 228–258; Kubinyi 1994: 1–39; Arany 2008: 286–292; Arany 2009: 157–182.

⁴⁷ Budai Jogkönyv II. 368 (104. cikkely); Ofner Stadtrecht 100.

⁴⁸ Ennek legmarkánsabb példáját láthatjuk az Országház utca 2. szám alatt.

⁴⁹ Az épületekről bővebben: Benda (kézirat).

A kereskedő polgárok által gyakran látogatott újabb helyszínt az árulerakat (*niederlag, kaufhaus*) jelentette, ahol a távolsági kereskedelem révén a városba érkező szállítmányokat bocsátották áruba a helyi nagykereskedők számára.⁵⁰ Az árumegállító-jog gyakorlása egy olyan nagyméretű épület építését tette szükségessé, ahol rossz időjárás esetén is károsodás nélkül lehetett kicsomagolni a bálákat, és ahol a megsemlélés után a kívánt mennyiséget meg lehetett vásárolni. Az ügyleteket a városi tanács előtt esküt tett közvetítők (*unterkaufel*) segítségével bonyolították le, akik valószínűleg több nyelven beszéltek, és az üzletmenethez is értettek. Fizetésüket a saját maguk által lebonyolított áruforgalom után, százalékos arányban kapták.⁵¹ Régészeti kutatások rámutattak, hogy a nagy forgalmú árulerakat épülete egy háromhajós, két pillérsoros csarnoképület volt, mely az Alsóvárosban, a Duna mellett párhuzamosan futó utcában (a mai Fő utcában) állt.⁵² Mivel a kikötőhöz közel épült, mind a hajókkal, mind a társzekerekkel érkezett áruk kirakodása egyszerűbbé vált. Azt is sikerült feltárni, hogy az épület mellett egy, a hosszú út során megsérült járművek javításaira szakosodott szegkóvács műhely működött.⁵³ Az Alsóvárosból a Felsővárosba egyszerű, szórt kövekkel borított, meredek utak vezettek fel. (1. ábra.) A három kapu (Szent János, Zsidó és Szombat kapu) felett emelkedő tornyokat, amelyeken át a felsővárosi piacra eljutottak az áruk, csak a 19. században bontották el.

A BUDAI KERESKEDŐHÁZAK MAGÁNTEREI (LAKÓTÉR, A SZÓRAKOZÁS TEREI)

A dolgos hétköznapok egyhangúságát az egyházi élet eseményei mellett a családi ünnepek és „jeles napok” oldották: esküvők, keresztelők, temetések kapcsán mindig adódott alkalom az ünneplésre. Felmerül a kérdés, hogy ezek az ünnepségek hol és milyen keretek között, milyen létszámú társaság jelenlétében zajlottak. A *Budai Jogkönyv* által előírt lakodalmi létszámot (12 fő) sejtésünk szerint nem lehetett betartani. Ugyanígy nem tűnik valószínűnek, hogy a keresztelők valóban csak az előírt szűk körben zajlottak (elvileg a pap, a szülők és a keresztszülők vehettek rajta részt).⁵⁴ A városházának valószínűleg volt díszterme, vagy egy díszesebb nagyterme, tanácsterme, bár erről sajnos semmiféle adat nem maradt ránk, és az épület emeleti részén – ahol az analógiák alapján keresnünk kellene –, már semmi sem őrzi a középkori jellegzetességeket. A budai polgárok lakóhá-

⁵⁰ Budai Jogkönyv II. 355, 525, 536 (78., 405., 426–427. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 91–92; 190; 198.

⁵¹ Budai Jogkönyv II. 362–365, 525–542 (92–96., 405–441. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 96–98, 190–202.

⁵² Helyén ma a Budai Vigadó épülete magasodik a Corvin téren, és H. Gyürky Katalin azonosította a középkori áruccsarnokként. H. Gyürky 1971: 235–240. Az épületről bővebben: Benda 2011b.

⁵³ A területet feltáró régész, Végh András szíves szóbeli közlése nyomán.

⁵⁴ Budai Jogkönyv II. 461–462 (280–281. cikkely); Ofner Stadtrecht 153.

zaiban megtalálható nagyterem a *reprezentatív*, vagy *reprezentációs tér* funkcióját töltötte be. Ez a terem általában a ház első emeletén, az utcai homlokzat frontján, az utcával párhuzamosan húzódott két, olykor három helyiség szélességben, néha magánkápolnával meghosszabbítva (*palatium magnum, capella*). A terem falait borító díszítőfestésről ezt az épületrészt *palatium depictum* elnevezéssel is illették.⁵⁵ Egyik sarkában díszes kályha szolgáltatta a meleget, ablakai sok esetben nagyobbak voltak a ház többi ablakánál, vagy összefüggő ablakcsoportot alkottak.⁵⁶ Ezek a – középkori szóhasználatnál élve – „palotás házak”⁵⁷ a gazdag városi polgár (nemes, nagykereskedő, vagy módosabb iparosmester) reprezentatív életterét jelentették, ahol a nagyobb családi ünnepek mellett fontos látogatásokat és nagyobb szabású üzleti tárgyalásokat is lebonyolítottak. A Garai család peres iratai között ránk maradt három olyan részletes budai házleírás, amelynek alapján sikeresen rekonstruálni lehetett az épületek szerkezetét.⁵⁸

A *magánélet tereit* és a *lakótereket* elsősorban a vagyoni helyzettől függően birtokolt városi házak (4. ábra), és az azokban berendezett fűtött szobák és fűtetlen kamrák alkották. Az előkerült leletek bizonyítják, hogy Budán – a Magyar Királyság városaihoz hasonlóan – tapasztott falú kemencével, kemencébe illesztett kályhaszemekből összeállított szemeskályhával vagy kályhacsempékből épített cserépkályhával fűtöttek.⁵⁹ A fent említett budai házleírások említik a lakótereket és a ház egyéb kiszolgáló tereit: szoba, hálószoba kályhával, kamra, konyha, lépcső, bor tárolására alkalmas pince, bolt, szekér tárolására alkalmas helyiség, istálló, illemhely, fatornác. Ahogyan már korábban tárgyaltuk, a földszinten a boltok helyezkedtek el, alattuk részben az utcáról, részben pedig a kapualjból megközelíthető pincék húzódtak. Az emeletre lépcső vezetett, amelyen feljutva a telek belső részébe épített helységi sor emeleti részeit konzolokon nyugvó függőfolyosón, tornácon közelíthették meg.⁶⁰ Az emeleten voltak a lakóhelyiségek és – a módosabb házakban – a már említett nagyterem. A telekhez tartozó, egykoron – az eredeti parcellázáskor – hosszú hátsó kertek az egyre több beépítés miatt mind kisebbek lettek. A *Budai Jogkönyv* a 15. század közepi állapotokat tükrözve még említést tesz az egymás kertjébe áthajló fák ágairól, ami viszonylag nagy hátsó kert létét feltételezi, és tiltja a szomszéd ház ablakának elfalazását, amit a későbbiekben már egyre kevésbé lehetett betartani. A 15. század végére és a 16. század elejére az

⁵⁵ Budán az ostromok pusztításai és a barokk, klasszicista átépítések miatt csak nagyon kevés középkori freskó maradt fenn. A Tánacsics Mihály utca 24. számú épületben egy táncos jelenet, az Úri utca 13-ban három szent alakja (ami sajnos a falról való leválasztása során megsemmisült), a Tárnok utca 5. számú házban geometrikus minta, az Országház utca 2. számú házban pedig indadíszes festés került elő.

⁵⁶ Legszebb példája az Úri utca 31. első emeletén látható.

⁵⁷ Szerémi 279.

⁵⁸ Végh 2008a: 58–59 (167. sz.), 146 (520. sz.). Rajzos rekonstrukciós képe: Végh 2008a: 353–355 (62.a, 62.b, 63. képek).

⁵⁹ Az ide vonatkozó szakirodalom bősége miatt csak Holl Imre középkori kályhákról, kályhacsempékről szóló számos tanulmányát emeljük ki. Köztük Holl 1958, 1971.

⁶⁰ Horler 1955: 132–144.

udvarok szinte teljesen beépültek melléképületekkel, istállókkal, kis, belső udvarokká zsugorítva a hátsó kerteket.⁶¹ Bár a szabályok előírták az esővíz elvezető csatornák és az árnyékszékek kertekben történő elhelyezését,⁶² a régészeti feltárások alapján tudjuk, hogy az illemhelyeket a 15. század végén már többségükben a házakon belülre építették. Ebben az időszakban ugyanis a lakóházak utcai helyisége mögött ásott kutakat már pöcegödörként használták, az ivóvizet pedig utcai árusoktól vásárolták, vagy hordókban hozatták.

4. ábra

*Egy középkori budai városi palota – Úri utca 31.
(Fotó: Bakos Ágnes – Tihanyi Bence)*

⁶¹ Végh 2008a: 108 (368. sz.).

⁶² Budai Jogkönyv II. 484–486 (321–323, 325–326. cikkelyek); Ofner Stadtrecht 166–168.

A középkori városlakót a *természeti tér* általában véve sokkal inkább körülvette, mint manapság. A városi kertekről nagyon kevés adatunk van, mivel az egyre sűrűbb beépítettség miatt nem is igen maradtak meg. A *Budai Jogkönyv* ugyan még megemlékezik arról, hogy a kertszomszédok közötti leendő „fülemüle perek” ellen mi a megoldás, ám ugyanezen artikus már az épületek zsúfoltságáról tudósít.⁶³ A szinte minden budai telek hátsó részében, a ház mögött megtalálható kisebb terület (korábbi kert) a késő középkorban leginkább már az épület gazdasági udvarául szolgált. Az Alsóvárosban voltak nagyobb kertek és majorságok, amelyek elsősorban gazdasági jelentőséggel bírtak. Itt tartották a haszonállatok egy részét, gyümölcsfák álltak és zöldségekertek terültek el bennük, valamint bizonyos – a Felsővárosban nem művelhető – iparos tevékenységeket (bőrkészítést, terményfeldolgozást) illetve például a rozskenyérkészítést is ezekben az alsóvárosi udvarokban végezték.⁶⁴ A módos kereskedők (és természetesen a nemesek) díszkertjeinek többsége a Várhegy nyugati oldalán, Logodon, vagy más néven Boldogasszonyfalván terült el. Ez a nyugati lejtő éppen megfelelt a 16. században divatossá váló reprezentatív pihenési formáknak. A reneszánsz természetimádat és az ezzel párhuzamosan kialakuló kertkultúra még a török foglalás (1541) előtt meghonosodott Budán. A díszkertek első példájaként a királyi palota nyugati oldalában létesített, kőfalakkal is körülvett, nagyméretű terület említhető, ahol a korabeli feljegyzések szerint sövényből növelt labirintus, gyümölcsfák, halastavak, madárházak, királyi magánfürdő és „híves” házak szolgálták a kapcsolódást.⁶⁵ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kert egy részét régészetiileg is feltárták, és megtalálták a halastónak ásott medret, a csatornát és két apró, kőfalú helyiséget, valószínűleg a „hűtözőket”.⁶⁶ A királyi udvar divatját utánózták azok a főként gazdag (kereskedő) polgárok, akiknek sikerült a korábban szőlődombként használt hegyoldalból lehetőleg a saját ingatlanukhoz közel, vagy annak közvetlen folytatásában területet vásárolniuk. A középkori Hátsó, Posztómető és Mindszent utcákon (a ma Úri utca hosszában), a házak mögötti telekről megközelíthető kertekben elsősorban gyümölcs- (barack-, szilva-, alma-, körte-) fákat ültettek, illetve virágokat, sövényeket és különleges növényeket neveltek. A gondosan tervezett és gondozott kertek az árnyas fák lombjai alatt kellemes uzsonnázó helyekké váltak. A Fugger faktorátus budai háza⁶⁷ mögött, a várlejtőn elhelyezkedő kertről Hans Dernschwam így emlékezett meg: „Valaha egyik kaputól a másikig járhattunk-kelhattünk, most azonban a városároktól végig le a kocsiútig és Logodig, e kicsi faluig csupa-csupa konyhakert, amelyekben gyümölcsöt, hagymát, fokhagymát, káposztát, salátát és egyebet természetnek. És most az

⁶³ Budai Jogkönyv II. 523–524 (401. cikkely); Ofner Stadtrecht 189.

⁶⁴ Kubinyi 1973: 131.

⁶⁵ Balogh 1966: I. 95–99. A híves vagy hűtöző házak félig földbeásott pincével és az emeleten terasszal rendelkező kisméretű, egyhelyiséges házacskák voltak, melyek a nyári hőségben kellemessé tették a kertben való tartózkodást.

⁶⁶ Magyar 2005: 174.

⁶⁷ Feltételezett helye a mai Úri utca 28. helyén állt középkori épület.

országút a Fugger urak kertjén halad keresztül; minden másképpen fest, mint korábban.”⁶⁸ Ezen kertek másfajta használatáról tudósít Szerémi György, amikor egy mérgezőes merénylet kapcsán azt írja: „[d]e máshonnan megkörnyékezték őt, hogy csak jöjjön el ebédre a logodi kertbe.”⁶⁹

Végezetül a nyilvános és a személyes tér sajátos ötvöződése nyilvánul meg a közös borozásokban, amelyek egyaránt történhettek nyilvános kocsmákban és magánházaknál. Nyilvánvalóan részben ilyen keretek között zajlottak a mindennapi találkozások a rokonokkal, ismerősökkel, barátokkal, üzletkötés közben szerzett cimborákkal. Külön kocsmáépület – *Weinhaus* – (régészeti, vagy forrásokkal igazolható) hollétéről Budán nincs tudomásunk, de a jogkönyvi leírás szerint a kocsmárosoknak megfelelő személyzettel és eszközökkel (asztallal, ivóedényekkel) kellett rendelkezniük.⁷⁰ Ugyanakkor feltehető, hogy a sikeres üzletkötés után megejtendő „áldomás ivások” a budai polgárházak pincéiben történtek. A részben kereskedők áruraktárainak, részben boroshordók tárolására használt, a városi házak alatt húzódó pincék bejáratai az első időkben (első sorban a 14. században) még az utcáról nyíltak. A 15. századi átépítések során ezek a pincelejáratok általában a kapualjakba kerültek át, végül a 16. században a korábbi lejáratozatokat, amelyek elsősorban a boltokhoz tartoztak, mélyíteni kezdték, és megásták az utca szintje alá nyúló második szintet, a mélypincéket. Mivel időközben a hordók űrtartalma, így a mérete is megnőtt, sok helyen a pincék kő ajtókereteit kétoldalt ívesre vészték, hogy a nagyobb méretű hordók beférjenek rajtuk.⁷¹ A várost övező dombokon termelt szőlőkből készült és a kereskedelem útján Budára került borok kimérését az összes élelmiszerhez hasonlóan szabályozták.⁷² Az ilyen köz- és magánterekben zajló borozásokat játékkal tették még kedélyesebbé. Bár a kockavetés tiltott szerencsejátéknak számított,⁷³ – amint azt a régészeti ásatásokon gyakran előkerülő apró csontkockák bizonyítják⁷⁴ – a kártyázással együtt ezt a játékot is buzgón gyakorolták. Egy perbehívó levelet például egy budai polgár, néhai Henczelly István házában egy „belső, sötét helyen” (valószínűleg a pincében) tartózkodó társaság asztal mellett ülő és kártyázó tagjai előtt kézbesítettek.⁷⁵

* * *

⁶⁸ Dernschwam 497.

⁶⁹ Szerémi 94.

⁷⁰ Budai Jogkönyv II. 408 (179. cikkely); Ofner Stadtrecht 123.

⁷¹ Ilyen pinceajtónyílás látható például az Országház utca 49–51. számú házban és a mai Budavári Királyi Palota „A” épülete előtti park területén álló romépületben a Szent György téren.

⁷² Budai Jogkönyv II. 423–426 (208–212. cikkely); Ofner Stadtrecht 131–133.

⁷³ Budai Jogkönyv II. 497 (345. cikkely); Ofner Stadtrecht 173–174.

⁷⁴ Csontkocka leletekről és a kockakészítésről bővebben: Petényi 2004; Gróf – Gróh 2004.

⁷⁵ Végh 2008: 184–185 (686. sz.).

A fentiekben egyértelműen kirajzolódik, hogy egy középkori társadalmi csoport tagjai – esetünkben a kisebb és nagyobb áruforgalmat bonyolító kereskedők – hétköznapi életük során számos városi térben megfordultak, és az őket körülvevő épített tér (nyilvános tér, épület) a használat szerint alakult illetve módosult. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a forrásszegény, ámde épület(részlet)gazdag középkori városok esetében magát a teret és az épületeket is segítségül hívjuk a rekonstrukcióhoz. Ugyanakkor a kereskedők csoportja sok esetben nem válik külön a terméket előállító mesteremberek csoportjától (lásd a pécek, mészárosok, vagy éppen posztónyírók esetét), ezért a kézműves terek gyakran keverednek, illetve metszik egymást a kereskedők terével. A középkori polgárházak tárgyalt építészeti elemei esetében pedig láthattuk, hogy a magánélet terében (lakóházban) kiépített formák annak függvényében módosultak, hogy ugyanazon tér egyúttal nyilvános (vagy árusító) térként is szolgált. Középkori kontextusban magát a konkrét térhasználatot – források híján – meglehetősen nehéz megragadni, sok esetben a használt teret sem mindig könnyű lokalizálni –, de a fenti tanulmányban kísérletet tettünk rá, hogy feltárjuk azokat az elemeket, amelyek a Buda távoli múltjából fennmaradt, középkori jogi szabályozások és a feltárt középkori házfalak együttes olvasatában kézzelfoghatóvá váltak.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

DL. = Diplomatikai levéltár.

BTOE = Kumorovitz L. Bernát (szerk.) 1987: *Budapest történetének okleveles emlékei*. III. (1382–1439). Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.

Buda árszabása = Kemény Lajos (szerk.) 1889: Buda város árszabása II. Lajos korában. *Történelmi Tár* (5.) 372–384.

Budai Jogkönyv = Blazovich László – Schmidt József (szerk., ford.) 2001: *Buda város jogkönyve*. I–II. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.

Dernschwam = Dernschwam, Hans 1984 [1553–1555]: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Ofner Stadtrecht = Mollay, Karl (Hrsg.) 1959: *Das Ofner Stadtrecht*. (Monumenta Historica Budapestinensia I.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szerémi = Szerémi György 1979 [1545–1547]: *Magyarország romlásáról*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arany Krisztina 2008: Firenzei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 277–296.
- Arany Krisztina 2009: Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó családok együttműködésének formái. *FONS* (16.) 2. 157–190.
- Balogh Jolán 1966: *A művészet Mátyás király udvarában*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benda Judit 2009–2010: A kereskedelem épületei a középkori Budán I. Kalmárboltok. *Budapest Régiségei* (42–43.) 93–120.
- Benda Judit 2011a: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán. *Történelmi Szemle* (53.) 2. 259–282.
- Benda Judit 2011b: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucarnok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (37.) sajtó alatt.
- Benda Judit (kézirat): A kereskedelem épületei a középkori Budán III. Távolsági kereskedők üzlethelyiségei, posztósboltok, patikák. Megjelenés alatt.
- Bogdán István 1991: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerevich László 1973: Budapest művészete a későbbi középkorban a Mohácsi vészig. In: Gerevich László – Kosáry Domonkos (szerk.): *Budapest Története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 241–334.
- Gróf Péter – Gróh Dániel 2004: Játékkockák és rózsafüzérek. A középkori csontmegmunkálás emlékei Visegrádon. In: D. Matuz Edit – Ridovics Anna (szerk.): *Játszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Budapesti Történelmi Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – Szegedi Móra Ferenc Múzeum. Budapest, 83–93.
- H. Gyürky Katalin 1971: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. *Budapest Régiségei* (22.) 223–243.
- Holl Béla 1958: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Budapest Régiségei (18.) 211–300.
- Holl Béla 1971: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. Budapest Régiségei (22.) 161–208.
- Horler Miklós 1955: Buda építészete. In: Horler Miklós – Pogány Frigyes (szerk.): *Budapest műemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131–196.
- Krompecher György 1940: *A városi főterek kialakulása. Tanulmány a középkori olasz városépítés fejlődéstörténetéből*. Eggenberger-féle könyvkereskedés, Rényi Károly, Budapest.
- Kubinyi András 1964: Budafelthévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (16.) 85–170.
- Kubinyi András 1967: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló korban. *Levéltári Közlemények* (37.) 227–290.

- Kubinyi András 1973: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest művészete a későbbi középkorban a Mohácsi vészig. In: Gerevich László – Kosáry Domonkos (szerk.): *Budapest Története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–240.
- Kubinyi András 1994: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században. *Történelmi Szemle* (36.) 1–2. 1–52.
- Kubinyi András 2008: A középkori budai mészároscéh. In: Kenyeres István (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 15–55.
- Magyar Károly 2005: Budapest I. Kemál Atatürk sétány és környéke. In: Zsidi Paula (szerk.): *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004*. Kiállítás a Budapesti Történelmi Múzeumban, 2005. május 27.– augusztus 20. Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 174.
- Nübling, Eugen 1900: *Ulm's Kaufhaus im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Städte und Wirtschaftsgeschichte*. Gebrüder Nübling, Ulm.
- Petényi Sándor 2004: Középkori és koraújkori játékok. In: D. Matuz Edit – Ridovics Anna (szerk.): *Játszani jól! Történelmi barangolás a játékok birodalmában*. Budapesti Történelmi Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – Szegedi Móra Ferenc Múzeum. Budapest, 55–81.
- Petrik Iván 2008: A nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. *URBS Magyar Várostartörténelmi Évkönyv* (3.) 227–248.
- Szebeni Andrea – Végh András 2002: A budavári volt Helyőrségi templom. *Budapest Régiségei* (35.) 2. 427–457.
- Végh András 2006: *Buda város középkori helyrajza I.* (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest.
- Végh András 2008a: *Buda város középkori helyrajza II.* (Monumenta Historica Budapestinensia 16.) Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest.
- Végh András 2008b: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai. In: Kenyeres István (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 57–72.
- Végh Gyula 1923: *Budai könyvtárak jelvényei 1488–1525*. Magyar Bibliophil Társaság, Budapest.

Majorossy Judit

A foglalkozás topográfiája

A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban*

Henri Lefebvre időtálló megállapítása szerint a tér végeredményben társadalmi produktum, melyet valójában annak használói konstruáltak a maguk számára.¹ Ez alapján számos történész a késő középkori várost nem csupán egy térben létező speciális tulajdonságokkal rendelkező, önálló entitásként, hanem a városlakók által megalkotott térként írja le, és ennek megfelelően a városi teret valójában számos kisebb egységekre bomló, önállóan is megélt tér összességének tekinti.² Ám ez a városi tér emellett az ott élő kereskedők és kézművesek szükségleteinek jegyeit is magánviseli, ezáltal az adott közösség gazdasági jellemzőinek, fejlettségének, összetettségének a kifejeződése is.³ Vagyis egy város társadalmának topográfiáját befolyásolja annak nagysága, gazdasági profilja (ezen belül elsősorban az, hogy milyen kézműves iparágak vannak jelen az adott városban), vagy éppen a kereskedelem volumene. A belső öngazgatás közösségi térszervező ereje sem elhanyagolható, hiszen a városvezetés (más esetekben a város földesura) által gyakorolt kontroll – illetve sokszor már a városvezetés társadalmi összetétele is – hatott arra, hogy egyes társadalmi (foglalkozási) csoportok a város mely terében lehettek jellemzően jelen.

A városi közösséget alkotó polgárra – már természetesen olyasvalakire, aki egyáltalán felbukkan az írott forrásokban (ami egy magyar középkori városi kontextusban nem elhanyagolható mellékkörülmény) – a történész a múlt rekonstrukciójának kísérletekor tekinthet individuumként, akinek életét, karrierjének rekonstruálható elemeit, lakóhelyét és környezetét, az általa használt (megélt) teret a források függvényében valamely cél érdekében megpróbálja felvázolni illetve elemezni.⁴ Ha pedig egy foglalkozási, nemzetiségi, társadalmi státuszbeli, vagy bármely más közös nevező alapján kijelölt csoport számos tagját egyénként

* A tanulmány egy nagyobb kutatási projekt részeként született meg, amelyet az OTKA PD27698 támogatásával végeztem. Részletei előadásként elhangzottak a 2011-es leeds-i *International Medieval Congress* keretében szervezett, *Urban Space and Society* című tematikus szekciósorozatban.

¹ Lefebvre 1974.

² Howell 2000: 3. A társadalmi tér vizsgálatának kutatástörténetére magyarul: Novák 2009. A megélt tér mindennapi használata kapcsán lásd még Boris Bove illetve Novák Veronika tanulmányát ebben a számban.

³ Blockmans 1994: 166. A városi tér különböző megközelítéseire még újabban: Classen 2009.

⁴ Egy pozsonyi középkori városvezető polgár, Friedrich Voyt ilyen megközelítésű életút-rekonstrukciójára: Majorossy 2008a.

vizsgáljuk, megfelelő óvatossággal leírható a csoport sokféle jellemzője, többek között az általa megkonstruált tér is. Persze mindig érvényes marad a kérdés, hogy vajon egy adott egyén mennyire tekinthető a csoportján belül tipikusnak; melyek azok a jellemvonásai, amelyek alapján a csoportba sorolható, és melyek azok, amelyek alapján nem? Egy adott társadalmi csoport ilyen biografikus megközelítési módja azonban, az időben visszafelé haladva a forrásokban eltűnő hétköznapi ember szintjén mind inkább ellehetetlenül, és egy élettörténet egyre kevesebb eleme rekonstruálható. (Ilyenkor persze még nem beszéltünk az egyes földrajzi területeket eltérően jellemző forrástermelésről, megőrzésről, illetve a források eltérő mértékű pusztulásáról, vagy éppen a meglévő iratanyag belső tulajdonságairól). Az pedig még tovább nehezíti a kérdést, hogy egyetlen polgár sem csupán egyetlen társadalmi csoport tagja, egy kereskedő polgárnak lehet kézműves foglalkozási háttere, tartozhat a várost vezető elithez, valamely vallásos társulat tagságához, egy adott plébániához. Ezáltal az egyén személyes tere valójában többféle társadalmi tér metszéspontja.

Másfajta módszert kíván, amikor nem az egyén, hanem a fent említett, közös tulajdonságokkal felruházott csoport áll a kutatás középpontjában, és az egyéni jellemzők nivellálásával – pontosabban inkább azok konkrét személyektől való függetlenítése révén – a kutató a csoport általánosabb leírására törekszik. Alapvetően ezt teszi a szociotopográfiai vizsgálat, amikor megpróbálja a városi közösséget alkotó kézművescsoportok térbeliségét csoportra jellemző terek által meghatározni, és azokat a (földrajzi, városi szabályozási, a foglalkozás jellegéből adódó vagy társadalmi) tényezőket megkeresni, amelyek annak ki- illetve átalakulását befolyásolták. Így bizonyos minták összehasonlíthatóvá válhatnak, hiszen például az egyes foglalkozások úzését meghatározó középkori kézműves céhszabályzatoknak számos közös eleme van, és ebből következően összevethetővé válik, hogy a városi kontroll és szabályozás mennyiben befolyásolta a különféle közösségekben az adott foglalkozás társadalmi topográfiáját.⁵

Mindkét fenti megközelítési módnak megvan a létjogosultsága, ahogyan persze egyaránt megvannak az előnyei és a hátrányai (illetve a buktatói).⁶ Ebben a tanulmányban főként arra teszek kísérletet, hogy Pozsony késő középkori társadalomtörténetének vizsgálatán keresztül, néhány példával rávilágítsak, miszerint bizonyos forrásadottságú városok esetében – mint amilyen például Pozsony is – valójában kizárólag a két elemzési módszer ötvözése révén kaphatunk egy, még ebben az esetben is meglehetősen töredékesnek mondható képet a társadalmi terek használatáról. Pontosabban arról, hogy a különféle társadalmi terek hogyan lehettek jelen, és hogyan határozhatták meg a polgárok életét (mindamelllett, hogy nyilvánvalóan a társadalmi térhasználat ezzel kapcsolatos összes

⁵ Összehasonlító megközelítésben a pozsonyi mészárosok topográfiájára: Majorossy 2012.

⁶ A társadalmi tér kutatásának módszertani kérdéseire: Steenweg 1994; Meinhardt – Ranft (Hrsg.) 2005 (elsősorban: Ellenmeyer 2005, Denecke 2005, Steenweg 2005 tanulmányai); Igel 2010. Karsten Igel ebben a számban olvasható tanulmánya főként ilyen megvilágításban tárgyalja a társadalmi tér rekonstrukciójának lehetőségeit.

lehetséges kérdésére ehelyütt nincs módunk kitérni). Annak ellenére, hogy egy késő középkori magyar város kutatását illetve társadalmi életének feltárható elemeit – az írott források nem megváltoztatható szűkössége miatt – sohasem állíthatjuk párhuzamba számos nyugat-európai várossal, a megfelelő keretek közötti összehasonlítás bizonyos kérdések vizsgálatában mégis kaphat részleges szerepet. Ilyen kérdés például a foglalkozások topográfiája is. A különböző társadalmi csoportok a városi téren belüli szűkebb terület(ek)hez kapcsolódásának feltárása, bizonyos topográfiai minták keresése ugyanakkor nem lehet öncélú. Ezért első sorban az egyéni és csoportos térhasználat, illetve a társadalmi terek problémáját vizsgálva azt igyekszem bemutatni, hogy mit tárhatunk fel Pozsonyban (1. ábra) a mobilitás, a társadalmi felemelkedés tágabb témakörében a késő középkori, vagyis alapvetően a 14. század végétől a 16. század elejéig tartó időszakban.

A SZEMÉLYES (EGYÉNI) SZINT

Ha a személyes szint felől tekintünk a társadalmi mobilitás és a társadalmi térhasználat kérdésére, egyetlen rövid tanulmány keretein belül természetesen nem vállalkozhatunk számtalan városi polgár életének részletekbe menő rekonstruálására illetve bemutatására, és ehelyütt nyilvánvalóan nem is ez a cél. A városvezető (politikai) elit által lakott belvárosi tér⁷ – az 1420-as években reprezentatív módon kialakított Főtér (*Platz*), valamint a belváros két, már a korai városfejlődés szakaszában is fontos kereskedelmi útként szolgáló későbbi tengelye, a *Lanngasse* valamint a *Venturgasse* illetve annak folytatásában a *Michaelgasse* egyes részei – nagyjából kijelölik a középkori településnek azt a részét, amelyik a társadalmi felemelkedés szempontjából preferált városi térnek számított (9. ábra). Ennek alapján, ha az egyéneket vizsgáljuk, első megközelítésben alapvető kérdésként az merülhet fel, hogy a városvezetésbe beválasztott személyek közül – már akiknek az életrajzi elemei egyáltalán előbukkannak a városi adminisztráció forrásaiban⁸ – kik, honnan, mikor és milyen módon kerül(het)tek ebbe a térbe. Jelen tanulmányban azonban inkább arra keressük a választ, hogy mi állhat a háttérben annak, ha olyan személyekkel találkozunk, akik bár a városvezetés meghatározó tagjaivá váltak, személyes terük mégsem egyezik az említett belvárosi elit térrel? És vajon az ismert szűkös középkori forrásadottságok mellett egyáltalán kaphatunk-e választ egy ilyen kérdésre? Az időben állandóan változó egyéni térhasználatot egyébként is számos olyan tényező befolyásolja, amelynek sok apró mozaikját egy 15. századi magyar város életében ritkán (és sokszor csak feltételesen) illeszthetjük össze.

Az alábbiakban két olyan polgárt mutatnék be röviden, egyiküket a vizsgált korszak elejéről, másikat pedig a végéről, akik első látásra valamilyen módon

⁷ A pozsonyi elit terek rekonstruálására: Majorossy 2009.

⁸ Ezekre a forrásokra (a korábbi irodalommal): Goda – Majorossy 2008: 87–99.

nem illeszkednek abba a képbe, amelyet a városvezető elit tagjairól feltételez-nénk. Bemutatásuk többek között azt a célt is szolgálja, hogy láthassuk, a for-rások milyen keskeny résen át engednek betekintést egy-egy középkori polgár életébe. Ugyanakkor a későbbiekben igyekszem vázolni, hogy a foglalkozások topográfiai kutatása nyomán körvonalazódó, jellemző terekbe, illetve bizonyos csoportokba ezek a polgárok milyen módon illeszthetők be, még akkor is, ha ezen illeszkedést a forrásokból közvetlenül nem bizonyíthatjuk.

A pozsonyi *Protocollum Testamentorum* egyik oldalán ezt olvashatjuk:

„Az alábbiakban vagyon feljegyezve a tiszteletreméltó Niklas Guttgesell úrnak, ezen idő szerint Pozsony város egyik esküdt polgárának a végakarata, aki azt teljesen tiszta elmével nyilatkoztatta ki és ennek tanúságára maga mellé kérette a tiszteletreméltó Stephan Raynes éppen hivatalban lévő polgármester urat, illetőleg Caspar Ventur és Andre Schonpach urakat, akik mindhárman [szintén] a tanács esküdtjei voltak, valamint sógorát Niklas Lachutlein-t. Kelt Szent Tamás apostol napján [december 21-én] az Úr 1436. esztendejében.”⁹

A megnevezett Niklas Gutgesell pozsonyi polgárról szinte az egyetlen ren-delkezésre álló „beszédesebb” forrásunk ez a végrendelet. Életének és kapcsolat-rendszerének morzsáit ennek a segítségével, és még néhány, másmilyen városi könyvben elszórtan található, egyéb adatból próbálhatjuk meg összeállítani. Ugyanakkor az a tény, hogy halálos ágyánál a legmagasabb városvezető elit kör-ben, a belső tanácsosok egyikeként látjuk, a többiek személye révén (is) további elemeket ad(hat) a rekonstrukcióhoz. A végrendelet szövegéből egy igen tehetős kereskedő alakja sejlik fel, aki megbízásai révén még az uralkodóval, Luxemburgi Zsigmond magyar és cseh királlyal, illetve ekkor már német-római császárral is kapcsolatban állt. Tartozott, és neki is tartoztak az uralkodó számára készülő – feltehetően a pozsonyi várhegy lábánál épülő – (fa)hídhhoz, illetve nyilvánva-lóan a várban ekkortájt zajló, nagyszabású építkezésekhez¹⁰ szállított nagy meny-nyiségű, különféle faáru kapcsán.

„Tartozom [továbbá] Grunpeck uramnak a hídhhoz való fáért és felséges uram, a csá-szár igényeire szánt egyéb dolgokért 292 aranyforinttal, forintját hat schillinggel számolva. [...] Tartozom továbbá Rabentzagal uramnak a császárnak szánt épület-fával. [...] Tartozom továbbá Hanns Goldinger uramnak száz épületfával, szintén őfelsége a császár részére. [...] Ugyanakkor uralkodom, a császár adós maradt nekem három font deszkáért hat bécsi pfenninggel, valamint két font épületfáért, darabon-ként öt bécsi dénárral számítva. [...] Továbbá 16 forint értékben a császárom részére [készült?] két hajóért, melyre nekem megbízást Ország Mihály uram adott.”¹¹

⁹ PT I: 40. sz. (Majorossy Judit ford.)

¹⁰ Papp 2006.

¹¹ PT I: 40. sz. (Majorossy Judit ford.)

A szövegezés alapján sajnos nem világos, hogy Guti Ország Mihály királyi főkinccstartó pontosan mire adta a megbízást, vagyis, hogy Gutgesell a hajókat saját tulajdonként eladásra szánta a császárnak, vagy eleve neki hozatta, esetleg készítette. Mindenesetre hallunk Gutgesell nagyszombati illetve bécsi utazásairól, más forrásokból pedig a budai kapcsolatairól.¹² Számos oklevélből pedig azt is megtudhatjuk, hogy egy meglehetősen vagyonos polgárról lehetett szó, hiszen nem csekély (összesen 3.204 forintnyi) zálogtartozása fejében Zsigmond, majd utódai is előírják Sopron város polgárainak, hogy Szent György napi adójukat, azaz évi 400 aranyforintot további intézkedésig Niklas Gutgesell Walpurga nevű özvegyének és Stephan fiának fizessék.¹³ A bécsi kapcsolatokon elindulva a korábbi kutatás feltárta, hogy Niklas Gutgesell személyében egy 1370-es évekbeli bécsi polgár, Jakob Gutgesell utódjával van dolgunk,¹⁴ aki 1413-ban már biztosan pozsonyi lakosként van jelen a városban,¹⁵ ahol ingatlanokkal és szőlőkkel bír.¹⁶

Végrendeleti tanúiként legközelebbi „munkatársait” és családtagjait láthatjuk, akik közül mindegyik a pozsonyi legfelsőbb városvezetés tagja. A polgármesterként jelenlevő Stephan Ranes apját követte a belső tanácsban, és az 1430-as évek közepétől kezdve (egészen 1473-as haláláig) a város három legmeghatározóbb személyisége közé tartozott.¹⁷ A korszakban szinte folyamatosan belső tanácsos Kaspar Ventur szintén második generációs (eredetileg firenzei származású) városi polgárként a századfordulón egy külvárosi tornyot és a mögötte fekvő házakat adományként megkapta az uralkodótól. A várostól pedig egy egész utcát vásárolt fel annak érdekében, hogy a város törleszthesse az adósságait. Niklas Gutgesell politikai előrejutását azonban valószínűleg leginkább a grazi származású, és szintén többgenerációs városvezető Lachutel (Altmansdorfer) családnak köszönhette,¹⁸ ahová beházasodott.¹⁹ A Bécsből áttelepült Gutgesell

¹² AMB, Nr. 1422 (1436. március 30.): a budai tanács írja a pozsonyi tanácsnak, és beszámolója, hogy „*Nicolaus Gutgesell concivis vester juratus*” előttük is végrendeletet tett, feltehetően, amikor üzleti ügyben éppen ott tartózkodott.

¹³ Az ügyet a későbbiekben az özvegy és fia helyett az özvegy testvére, Niklas Lachutel veszi át. Az 1436 és 1446 között ebben az ügyben kiadott számos királyi utasításra: Házi I/3, 162., 163., 179., 184., 187., 189., 190., 191., 193., 202., 221., 226., 234., 236., 244., 246., 270., 272., 284., 308., 309. sz.

¹⁴ Perger 1993: 152. A Richard Pergernél szereplő, 1413–1448 közötti okleveles adatolás azonban megtévesztő, mivel már 1412-ben van rá adatunk a városban (PA: 79); 1437 elejétől azonban már csak az özvegyét találjuk a forrásokban.

¹⁵ PA: 94. Az itteni említés szerint a bécsi Hannsen mit dem Hannttuch két tonna halért nyolc bécsi fonttal tartozik Gutgesell pozsonyi lakosnak. Perger 1993: 157.

¹⁶ Háza először 1412-ben említve, 1416-ben pedig egyik szőlője: PA: 79, 130.

¹⁷ A család stájer származású, és a bécsi tanácsosok között is megtaláljuk a tagjait. Perger 1993: 152. A pozsonyi felsővezető Ranes családtagokra vonatkozó adatokra: Majorossy [kézirat].

¹⁸ Niklas (Altmansdorfer) Lachutel, az após belső tanácstagságára már 1386/1387-ből rendelkezünk adatokkal egészen az 1410-es évek elejéig; a fiút, Hans-ot – Gutgesell sógorát – pedig eddigi ismereteink szerint 1412/1413-ben látjuk először a belső tanácsban. Az adatokra lásd Majorossy [kézirat].

¹⁹ A házasság időpontja nem rekonstruálható, mivel a feleség személyét és családi hátterét alapvetően a férj végrendeletéből (PT I: 40. sz.) ismerjük, illetve özvegyként találkoznak vele: Házi I/3, 162; AMB, 4.1.2., fol. 87v; AMB, 4.1.3., fol. 123r. Lásd még Perger 1993: 152.

nyilván felesége, Walpurga és családja révén biztosította tiszteletreméltóságát és belső tanácstagságra való alkalmasságát, hiszen a város rendelkezései szerint a városbíróból és az esküdtekből álló tanácsot büntetlen előéletű, szaktudással rendelkező, háztulajdonnal bíró, *házas* emberek közül választották meg.²⁰ 1427-ben a városvezetés már bizalmi feladattal látta el, hiszen ekkor a Szent Márton belvárosi plébániatemplom pénzügyeiért felelős világi templomatyaként (*vitricus ecclesie Sancti Martini*)²¹ találkozunk vele. Elképzelhető, hogy már ebben az évben, de 1434-től már biztosan a belső tanácsban ült,²² és ennek megfelelően az elsődlegesen a városvezető elitet tömörítő Krisztus Teste testvérület 1433-as taglistáján is feltűnik.²³

Végül lakóterére vonatkozóan több forrás is ránk maradt. Ezek mindegyikéből egyértelműnek látszik, hogy a fentiek ellenére Gutgesell és családja nem a belvárosban lakott, illetve nem birtokolt belvárosi házat. Először egy 1412-es városkönyvi bejegyzésben olvashatunk Niklas Gutgesell város előtti, a várhegy alatt fekvő vödrici (*Wedritz*) házáról (*I. ábra: X. negyed*),²⁴ melynek tulajdonában a későbbi források is megerősítik.²⁵ Egy 1422-es keltezésű bor(adó)jegyzékből pedig az is kiderül, hogy ekkorra már egymás mellett két telek tulajdonosa volt, és ugyanebben a városrészben egy harmadik ház után is adózott.²⁶ Ez utóbbit halála után (vagy lehet, hogy még előtte) eladhatták, mivel az 1439-ben megkezdett telekkönyvbe özvegyét és fiát már csak a két szomszédos vödrici telken jegyezték be.²⁷ Gutgesell végrendeletében még egy házról hallunk az úgynevezett Apácapálya (*Nunnenpewnt*)²⁸ nevű külvárosban (*I. ábra: III. negyed*). Ezt a házat egy bizonyos Haytzerre hagyta, akinek feleségét tulajdonosként meg is találjuk az említett telekkönyvben.²⁹ Mindezekből ténylegesen úgy tűnik, hogy személyes (lakó)terét tekintve nem a tipikus pozsonyi városvezető elit, belvárosban lakó, kereskedő polgár alakjával van dolgunk, hiszen a felesége révén kialakított családi kapcsolataitól eltekintve mindvégig a pozsonyi várhegy alatti, az uralkodóhoz közel fekvő külvárosi térben találjuk.

²⁰ A részletes leírást erre vonatkozóan a pozsonyi *Jogkönyv*ben találjuk: AMB, 4.s.1., fol. 203r–v. Lásd még Király 1894: 67, 412 (Nr. 153).

²¹ AMB, E.L.3., fol. 131v (1427. június 4.).

²² AMB, Nr. 1352 (1434. július 19.); AMB, 4.g.1., fol. 2r (1435); AMB, Nr. 1622 (1436. március 30.). További adatokra lásd még Majorossy [kézirat].

²³ AMB, E.L.3., fol. 15r. Átírva: Majorossy 2006: Appendix 5 (1433). A testvérület történetére és szerepére: Kubinyi 1998; Majorossy 2005.

²⁴ PA: 79.

²⁵ 1420-ban ugyanitt szomszédként van megemlítve. PA: 170.

²⁶ AMB, Nr. 955.1, fol. 22v, fol. 24v.

²⁷ AMB, 4.l.2., fol. 87v (*domus Gutgesellin und Steffl irs suns*); AMB, 4.l.3., fol. 123r (*Walpurga Gutgesellin und Steffan ir sun*). Elképzelhető, hogy a két telket összeépítették, mivel az egyik bejegyzést követően több tulajdonost már nem említenek, míg a szomszéd telek 1451-ben új család kezébe került.

²⁸ A terület nevére: Ortway 1892–1903: II/1. 83.

²⁹ PT I: 40. sz. (*das bewsel auf der Nunnenpant*). AMB, 4.l.3., fol. 34v (*Jacob Haitzerin*).

A másik példaként kiválasztott városvezető polgárunk, Wolfgang Taillenkass nagyjából egy fél évszázaddal később élt, és került a város élére. A városi számadáskönyvekben, mint külvárosi adószedő először az apa, Mert Taillenkass neve fordul elő az 1460-as évek közepén. Ő nagy valószínűséggel a külső tanács tagjaként látta el ezt a feladatot;³⁰ majd egy évtizeddel később ugyanezen a poszton bukkan fel a fia, Wolfgang is.³¹ Az ifjabb generáció tagja azonban később fényesebb karriert futott be apjánál. Az 1480-as és 1490-es évekbeli ügynevezett *Genannter* státuszából, mely elnevezést a külső tanács bizonyos – felesküdt – tagjaira használták,³² 1497. Szent György napján (április 24-én) bekerült a legbelső körbe, miután megválasztották a tizenkét belső tanácsos egyikévé. A 16. század elején a városban több évig pusztító pestisjárvány³³ pedig, meglehetősen tragikus módon ugyan – számos városi polgár, köztük a városvezetés prominens tagjainak halála révén – teret nyitott az újabb városvezető generáció számára. Wolfgang Taillenkass így léphetett feljebb, és kerülhetett 1504 elején az egyik legrangosabb posztra, a városbírói székbe, mivel az adott időszakra megválasztott Mathes Payr még hivatali ideje alatt, valószínűleg valamikor 1503 legvégén, de a következő év elején már biztosan, elhunyt.³⁴ Ezt követően Taillenkass még háromszor választották meg a városi közösség bírójává.³⁵ A korábbi példánkhoz hasonlóan, ezzel egyidőben megtaláljuk a Krisztus Teste testvérület 1504-es tagjai között, noha a korábbi (1485-ös) taglistán külső tanácsosként még nem olvashattuk a nevét.³⁶ Karrierjének csúcán, ahogyan azt az 1503/1504-ből fennmaradt adójegyzék tudatja, *herr Taillenkass* Mert nevű, nagykorú fiával a belvárosban is adózott, még hozzá a városháza melletti (illetve valószínűleg a hozzá tartozó szomszédos) telken, ami az 1470-es éveket követően a város tulajdonában volt. Így feltételezhető, hogy bírói hivatala révén került ide. Családi viszonyai egyébként Margaret nevű felesége fennmaradt végrendeletéből rekonstruálhatók. A testamentum szerint három fia (Mert, Michel és Hans) valamint egy lánya volt.³⁷ Fiai közül kettő az apa (valószínűleg 1509 utáni) halálát követező évtizedekben ismét a külső tanácsban tevékenykedett: Mert adószedőként, Michel pedig később városi kamarásként. Lányát pedig Michel Forster feleségeként említik, aki annak a tehetős kereskedő – talán regensburgi származású – Forster

³⁰ AMB, K32 (1464/1465), fol. 9r–10v; K33 (1465/1466), 3–33.

³¹ AMB, K39 (1475/1476), 1–45; K40 (1477/1478), 15–68; K41 (1478/1479), 21–69.

³² Majorossy [kézirat]: bevezető.

³³ Elképzelhető, hogy 1495 körül is volt egy rövidebb járvány, de biztosan 1501 és 1504 között tombolt a pestis a városban. Majorossy 2006: 76–78.

³⁴ Végrendeletét 1503. október 23-án írta (PT II: 646. sz.), de tudjuk, hogy ezt követően egy ideig még hivatalban volt. AMB, Nr. 4265 (1503. november 10.).

³⁵ Az 1504/1505, az 1505/1506 illetve az 1508/09-es tisztségviselési években. Majorossy [kézirat].

³⁶ AMB, 3.a.1., fol. 8r (1485); AMB, E.L.3., fol.16v (1504). Átírva: Majorossy 2006: Appendix 5 (1485; 1504).

³⁷ PT II: 784. sz.

családnak a tagja volt, amelynek rokonsága a korszakban mind Budán, mind Bécsben a városi elit tagjai közé tartozott.³⁸

Ez idáig nem tettünk említést Taillenkass foglalkozásáról; nem véletlenül, hiszen az eddig hivatkozott források erre vonatkozóan nem sokat segítenek. Ha a korábbi szakirodalom általános mintáját követnénk, miszerint a 15. századi főtéri házakban előforduló városvezető elit alapvetően a gazdag kereskedőcsaládokat jelenti,³⁹ akkor Taillenkassról is feltételezhetnénk, hogy köze lehetett a kereskedelemhez. Ugyanakkor néhány további részleges információ nyomán, ami személyére vonatkozóan még felbukkan, megkérdőjelezhető, de legalábbis árnyalni kell egy ilyen feltételezést. Végrendeleti tanúként illetve végrehajtóként cserzővargák (vagyis tímárok) és cipészek betegágyához kérték, amely alkalmakkal tanútársai szintén alapvetően tímárok, szűcsök és cipészek voltak.⁴⁰ Ugyanakkor özvegye a külvárosi Szent Lőrinc-templomban kívánt eltemetkezni, mondván, az volt az ő plébániája. Ezáltal a korábban elhunyt férjről is feltételezhető, hogy ehhez a plébániához tartozott. Ez pedig arra utal, amit más források is megerősítenek, hogy városbíró-sága idején ugyan a belvárosban adózott, alapvetően mégis egy külvárosi polgárral van dolgunk, hiszen máskülönben a belvárosi plébánia tagja lett volna. A korábban már említett városi telekkönyvben az apát az 1460-as években az Újváros elnevezésű (*Neustat*), Duna-menti külváros (*1. ábra: IX.a negyed*) egyik telkén jegyezték be, ahol aztán tulajdonosként a fia követte. A bejegyzések időpontjának tanúsága szerint a későbbiekben a fiú, azzal párhuzamosan, hogy belső tanácsosi karrierjét befutotta, még két másik telket is felvásárolt, ám ezek mindegyike az atyai ház közvetlen szomszédságában helyezkedett el: az első a közvetlenül amellet lévő telek, a második pedig – amelynek már bíróként lett a tulajdonosa – öt parcellával arrébb feküdt. Utóbbi hamarosan Mert nevű fiáé lett, aki később az ezzel szomszédos telket is megvásárolta a család részére.⁴¹ Ez a több háztulajdonnal igazolható erőteljes külvárosi jelenlét meglehetősen szokatlan lenne egy feltételezett gazdag belvárosi kereskedő polgár részéről.

Taillenkass kortársai között akadtak olyan kiskereskedők, akik eleinte szintén a külvárosban vettek illetve birtokoltak telket/házat, és innen indulva igyekeztek feljebb kerülni a társadalmi ranglétrán. Ám a kiválasztott példánktól eltérően ezek az emberek, miután sikerült belső tanácsosként a városi politikai élet tagjaivá válniuk, arra törekedtek, hogy belvárosi házhoz jussanak, néhány esetben akár többhöz is. Ilyen kortársként említhető például Friedrich Voyt, a későbbiekben majd hétszer újraválasztott polgármester, aki az 1470-es években még alapvetően kiskereskedőként a középkori városi nyilvánosház (*frauenhaus*)

³⁸ Taillenkass családtagjainak hivatalaira: Majorossy [kézirat]. A Forsterekre Budán: Kubinyi 1966: 248–251; Kubinyi 1971. Bécsben: Perger 1988: 198 (hivatkozásokkal).

³⁹ Ortway 1892–1903; Szűcs 1955.

⁴⁰ PT II: 451., 505., 512., 605., 627., 784. sz.

⁴¹ AMB, 4.1.3., fol. 105v (1461-ben *Mert Tailenkes et Katherina uxor*, 1494-ben *Wolfgang Tailnkais et Margretha uxor*), fol. 105r (1499 *Wolfgang Tailenkas*), fol. 106v (1505-ben *Margaretha uxor Wolfgangi Tailnkas*, 1506-ban *Mert Taillnkhes*), fol. 106r (1512-ben *Mert Taillenkass et Agnetha uxor*).

illetve az itteni külvárosi piactér közelében az észak-keleti, Széplak utcai (*Schöndorfergasse*) külvárosban (1. ábra: VI. negyed) lakott. Nevét megtaláljuk az 1496/1497-es harmincadvámjegyzék egyik bejegyzésében,⁴² amely kisebb mennyiségű kereskedelmi áru behozatalát tanúsítja. Voyt alig tíz esztendő alatt azonban a város legrangosabb polgárai közé küzdötte fel magát. Ebben feltehetően nem kis szerepet játszott, hogy saját kereskedőtökéjét egyesítette egy gazdag, talán linzi származású, pozsonyi kereskedő, Thomas Wildsfeur özvegyének, Katherinának a vagyonával. Ennek nyomán bekerült a felső vezetésbe, és polgármesterként készült végrendeletében (1520) illetve a telekkönyv és más oklevelek alapján ekkor már négy belvárosi ház tulajdonosa volt.⁴³

Visszatérve Wolfgang Taillenkasshoz; amennyiben kereskedővel lenne dolgunk, az említett vámnapló, Voyt-hoz hasonlóan valószínűleg rá is utalna. Így a fentiekből összességében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Taillenkass valószínűleg nem a kereskedelemről élt, bár foglalkozásáról a források mélyen hallgatnak. Esetében még a máskülönben a végrendeletekben előforduló, hátrahagyott eszközök vagy más egyéb közvetett utalások sem segítenek, mivel saját testamentumot nem hagyott hátra. Az egyéni töredékes életrajz-rekonstrukció lehetőségei ezzel véget is érnek. A kérdés ezen a ponton tehát az, hogy a források szabta meglehetősen szűk keretek egy másfajta megközelítés, vagyis a személyes tér ismeretében a foglalkozáscsoportok topográfiájára – adott esetben a megfelelő külvárosrészre – vonatkozó ismeretek feltárása révén kitérítők-e.

TÁRSADALMI TÉRREKONSTRUKCIÓ

A tanulmány kereteit szétfeszítené, ha a későbbiekben bemutatott foglalkozások topográfiájára vonatkozó rekonstrukció minden részletét ehelyütt tárgyalnánk. Éppen ezért röviden csak a főbb pontokra térnek ki. Ahhoz, hogy egy ilyen munkát el lehessen végezni, megfelelő forrásokra van szükség, melyekkel nem minden középkori város rendelkezik kellő mennyiségben. Pozsony ebből a szempontból szerencsés kivételnek számít. Igaz ugyan, hogy nem állnak rendelkezésünkre évenkénti rendszeres adójegyzékek, csupán néhány időszakból, de ezek időben nincsenek annyira távol egymástól, hogy néhány tulajdonos alapján ne lehetne kapcsolódási pontokat találni és ezek segítségével egy-egy telek tulajdonlási rendjét nagyjából felállítani. Ehhez azonban a város adminisztratív szerkezetét és az adóbeszedés során követett útvonalat kellett elsőként rekonstruálni.

A 15. századi Pozsony négy közigazgatási egységre oszlott, melyeket (bár néha megtévesztő elnevezéseket alkalmazva) nagyjából következetesen használtak a különböző források – elsősorban a fennmaradt adó- és borjegyzékek,⁴⁴

⁴² AMB, 3.c.3., 429. A harmincadkönyvekre: Kováts 1902.

⁴³ A részletekre: Majorossy 2008a.

⁴⁴ Az adózásra: Kováts 1900. A felhasznált részleges vagy teljes adó és borjegyzékek: AMB, Nr. 405 (1379), Nr. 805.1 (1412), Nr. 842 (1415/1416), Nr. 955.1 (1422), Nr. 1172 (1430),

házösszeírások, telekkönyvek⁴⁵ – egy adott telek/ház helyének meghatározásakor. A várost a pénzügyi illetve (birtok)jogi adminisztráció megkönnyítésére két fő külvárosi (*prima et secunda pars*) és két falakon belüli, belvárosi (*tercia et quarta pars* illetve *in der stat bey wedritzer tor, in der stat des andern tayls*) részre tagolták. A külvárosi negyedeket ezt követően az ott lévő utcák szerint osztották fel (1. ábra).⁴⁶ Az itteni adóbeszedés útvonala azonban már nehezebben nyomom követhető, mivel gyakorlatilag nincsen olyan (mind a mai napig lokalizálható) középkori közintézmény – a külvárosi plébániák kivételével –, amely viszonyítási alapul szolgálhatna.⁴⁷ Így csupán azt mondhatjuk, hogy egy adott külvárosi utcán belül ez a bejárési útvonal kétféle lehetett: vagy az utca egyik oldalán haladt végig, a másik oldalon pedig vissza, vagy pedig cikk-cakk vonalat követett. Mindebből az következik, hogy külvárosi viszonylatban egy adott foglalkozásbeli személy illetve telek/ház csak nagyjából, vagyis az utca szintjén rekonstruálható. Ugyanakkor az utcán belüli szomszédságok, illetve adott esetben az egyes foglalkozást űzők egymáshoz közeli (szomszédos) elhelyezkedése még akkor is megvilágítható, ha nem tudjuk teljes pontossággal megmondani, hogy az utcának mely szakaszára esnek ezek a házak.⁴⁸

A belvárosban azonban más a helyzet. Itt ugyanis meglehetősen komplex módszertannal (a 19. századi kataszteri térképet⁴⁹ és egyéb 18. század közepi, részletes belváros térképeket alapul véve,⁵⁰ és kombinálva a 20. századi részletes műemlékvédelmi épület- és elsősorban pince-falkutatások⁵¹ eredményeivel, s emellett az egyes belvárosi házakra és középületekre vonatkozó forrásokat is figyelembe véve) lehetőség adódott arra, hogy egy késő középkori (15. századi) belvárosi telekszerkezetet több-kevesebb pontatlansággal – amely régészeti ásatások nélkül jelenleg nem is nagyon pontosítható tovább – megrajzoljunk, és az adószedési- illetve házösszeírási útvonalat elsősorban az 1439-es telekkönyv, valamint az adójegyzékek segítségével rekonstruálhassuk rajta (2. ábra).⁵² Ezt a megközelítést az is elősegítette, hogy

Nr. 1369 (1434), 3.d.2. (1452/1453), Nr. 3814 (1482), Nr. 4232 1500/1501), Nr. 4288 (1503/1504).

⁴⁵ AMB, 4.l.2. (1439); 4.l.3. (1439–1510-es évek). Illetve házösszeírások: AMB, 4.s.1., fol. 206v–219v (1510), fol. 221v–330v (1517). A pozsonyi telekkönyvekre: Kováts 1918.

⁴⁶ A város rekonstruált térképe (1. ábra) egyaránt tartalmazza a korábbi kutatásokból (Ortway 1892–1903: II/1; Ortway 1991 [1905]; Horváth 1990) ismert elemeket és a szerző legújabb eredményeit.

⁴⁷ A külvárosi középkori kórházak, fürdők, a *Frauenhaus* és más középületek helye mind csak közvetett módszerekkel határozható meg, és az adott utcán belül pontos helyük nem lokalizálható, így arra vonatkozóan csak feltételezéseink lehetnek.

⁴⁸ Éppen ezért a mellékletben található, szociotopográfiai térképeken a külvárosi jelölések csupán megközelítőleg mutatják az utcán belüli adott telektulajdonlás helyét.

⁴⁹ AMB, 342. sz. térkép (Pozsony belvárosának kataszteri térképe 1894–1897-ből / Katastrálny plán Bratislavy z roku 1894/1897).

⁵⁰ 1750 és 1780 között nyolc részletes térkép: ÖNB KS, FKB C.82.1, ALB Port 202,24; OSZK TT, TM 5102; MOL, S11 No. 488/3; AMB, 900., 1021., 1024., 1030. sz. térképek. Használható még Neyder 1820-as térképe (ÖNB KS, ALB 704) is.

⁵¹ PúSR, Bratislava (historické jadra) blok 1–20.

⁵² Módszertani részletekre ezúttal terjedelmi korlátok miatt nem áll módunkban kitérni.

a belvárosi telekszerkezet az 1750-es évekig, amikor az első, a belvárosi telekosztásokat részletesen ábrázoló, s megfelelő forráskritikai olvasatban jól használható térkép készült,⁵³ a 15. század közepi állapothoz képest viszonylag kevésbé változott. Jóval nehezebb a dolgunk az 1439 előtti várostopográfiaira vonatkozó források értelmezésével, mivel azok még a kialakulóban lévő kép töredékeit mutatják. A 18. századi térkép olvasatakor azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy például egyes fontosabb belvárosi paloták vagy újabb egyházi intézmények (a városháza melletti templom, az orsolyita kolostor) építése kapcsán, különösen a 16–17. században történtek telekösszevonások (illetve, kevesebb esetben, de végleges telekosztások is). Ám a 15. századi telekkönyvek és az adójegyzékek segítségével nagyjából meghatározható, hogy ezek a változások mennyi telket érint(h)ettek. A középkori pincék falainak (gyakori) megtartása esetén pedig, a falkutatások eredményeinek felhasználásával építészetiileg eldönthető, hogy hol lehettek a korábbi telekhatárok.⁵⁴ Semmiképpen sem állíthatjuk, hogy egy ilyen rekonstrukció során minden hibát kizárhatunk és nem maradtak megválaszol(h)at(at)lan kérdések, mindenesetre a lehetséges keretek között, a korábbi kutatás eredményeit⁵⁵ is felhasználva törekedtünk a pontosságra.

Következő lépésben a középkori városi adminisztráció által létrehozott írásos anyag áttekintésével, de leginkább az említett adójegyzékek és a telekkönyvek teljes körű elemzésével össze kellett állítani az egyes foglalkozáscsoportokba tartozók listáját. Ez meglehetősen nehéz feladat egy olyan város esetében, ahonnan – bár egyébként számos jól elemezhető forrással rendelkezik – néhány céhszabályzattól eltekintve egyetlen középkori foglalkozási céh iratanyaga, sőt taglistája sem maradt fenn.⁵⁶ Így abból kellett kiindulnunk, hogy a 15. században – főként annak első felében – a családnevet általában a foglalkozásnév helyettesítette, bár meg kell jegyeznünk, hogy néhány kivételt ezalól is találunk, illetve már ebben az időszakban is akadtak olyan személyek, akiknek másfajta vezetéknevük volt. Ez a jelenség leginkább, ám nem kizárólag a kereskedőkre jellemző. A század második felében aztán gyakoribbá válik, különösen a már önálló családnévvvel bíró személyeknél a foglalkozás megjelölése is. Mivel azonban ezt nem minden típusú írott dokumentumban tették meg, illetve adott esetben hol az úgynevezett

⁵³ „Grund-Riss der innern Königl. Freyen Stadt Pressburg mit begefüegten nahmen aller inn befindlichen Kirchen, Cloester, Gassen und Hauser. Pressburg 1750. Gedruck bey Franz Anton Royer.” ÖNB KS, FKB C.82.1.

⁵⁴ Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Judith Bartelnek és Karsten Ley-nek, az Aacheni Egyetem kutatóinak az ebben nyújtott felbecsülhetetlen segítségükért.

⁵⁵ Elsősorban Jankovič 1971, 1972, 1973; de egy 18. századra vonatkozó tanulmány szintén hasznosítható volt: Holák 1967. Ehelyütt újabb köszönettel tartozom a PúSR igazgatónőjének, amiért Vendelín Jankovič rendezés alatt álló, kéziratos hagyatékát a rendelkezésemre bocsátotta. PúSR, Jankovič-hagyaték, 1–5. doboz.

⁵⁶ Ez alól kivételt két foglalkozás képez: az 1376-os mészáros- és pékszabályzat felsorolja az akkori mestereket. AMB, 3.a.1., fol. 44r (pékek), fol. 58v (mészárosok). A mészárosokra még: AMB, Nr. 3613 (datálatlan kérvény); a pékekre: AMB, 3.a.1., fol. 43r; kiadva: Király 1894: 428–429. A pozsonyi foglalkozási céhekre: Ferber 1912; Špiesz 1972; Skorka 2001; Segeš 2010. A középkori szabályzatokra: Király 1894: 166–200; Majorossy 2006: 122; a későbbiekre: Céhiratok.

családnévvel, hol pedig a foglalkozásnévvel utaltak ugyanazon városi polgárra, így az egyezőségeket csak több forráscsoport együttes használatával tárhattuk fel. Bizonyos foglalkozások köréből – például a mészárosok, pékek, tímárok, szabók, cipészek – egy adott időszakra viszonylag sok személyt sikerült a foglalkozáshoz kötni, más esetben azonban annak ellenére, hogy nyilvánvalóan sokak által űzött foglalkozásról volt szó – mint például a fazekasság, fuvarozás, kötélverés, kádár-munka –, alig néhányat.

Végezetül meg kell még jegyeznünk, hogy az elemzett anyagból elsősorban az állapítható meg, hogy mely ingatlanok (telek, ház, kert, szőlő, gyümölcsös, szántó, stb.) voltak a forrás által megjelölt időpontban bizonyos polgárok tulajdonában, illetve melyek után fizettek adót. A tehetősebb polgárok több lakóingatlana esetén azonban, néhány kivételtől eltekintve – amikor azt is megemlítik, hogy az illető az adott időpillanatban ott lakott – nem állapítható meg, hogy egy ház/telek a tulajdonos, vagy csupán egy vagy több bérlő személyes (lakó) terét jelentette-e. Ebből a szempontból – más városoktól eltérően – Pozsonyban az adójegyzékek segítséget jelentenek, mivel ezekben a tulajdonost (*item*) és a bérlő(ke)t (*et*) eltérő módon jegyezték fel; ám, ha például egy mészáros mester több telken is tulajdonosként adózott, a források hallgatása miatt lehetetlen megállapítani, hol lakott. Ebből következően a részletes elemzés során elsősorban az határozható meg, hogy egyes foglalkozások képviselői a város mely területén birtokoltak ingatlanokat (melyek közül ehelyütt kizárólag a háztulajdonra koncentráltunk és a gyümölcsösként (*ortus*), üres háznélküli telekként (*öd*) vagy az *alodium*-ként jelölt ingatlanokat figyelmen kívül hagytuk).⁵⁷

Ugyanakkor meglehetősen általános jelenségként figyelhető meg – ahogyan az előbbieken bemutatott polgáraink esetében is láthattuk –, hogy a több ingatlanbirtok valójában gyakran egymáshoz meglehetősen közeli, sokszor szomszédos telket takart, vagyis elmondható, hogy arányaiban viszonylag kevés olyan példánk akadt, ahol az egy kézben lévő számos ingatlantulajdon széles térbeli szórásban jelenik meg. Az adójegyzékekben elkülönített bérlőket vizsgálva pedig az is feltűnik, hogy bizonyos háztulajdonosok másutt adott esetben bérlőként jelennek meg, vagyis némely külvárosi háztulajdonos a belvárosban bérlőként adózik. Ez a jelenség pedig kitágítja az elemzés lehetőségeit, különösen, ami a társadalmi mobilitás kérdését illeti.

A fentebb már említett források alapvetően három vagy esetleg négy időmetszetben teszik lehetővé egy társadalom-topográfiai pillanatfelvétel elkészítését. Amennyiben a teljes városra vonatkozó adójegyzékeket és azt vesszük alapul, hogy ezek milyen mértékben összevethetők a telekkönyvi bejegyzésekkel, akkor ez esetben három: egy Zsigmond-kor végi (1430-as évek), egy 15. század közepi (1450-es évek) valamint egy 15. század végi állapot (1500-as évek) rekonstruálható. Ugyanakkor egyáltalán nem haszontalan az 1379-ből megmaradt teljes külvárosi adójegyzék és két 14. század eleji részleges belvárosi

⁵⁷ A fentiek alapján egy csoportra, a mészárosokra vonatkozó részletes elemzés: Majorossy 2012.

adójegyzék valamint egy 1422-es teljes borjegyzék alapján egy negyedik, töredékes kép vázlatos megrajzolása sem, mivel az egyes foglalkozások topográfiájában bekövetkező változások bizonyos mértékig ezen is tetten érhetők.

Mivel azonban egy ilyen átfogó elemzés eredményeit meglehetősen nehéz egy rövid tanulmány keretei közé szorítani,⁵⁸ az alábbiakban igyekszem ennek az elemzésnek csupán néhány fontosabb tanulságát kiemelni, bizonyos körvonalazódó mintákat összefoglalni, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy egy ilyen topográfiai kutatás milyen mintákat tárhat fel a társadalmi felemelkedés stratégiáira vonatkozóan, illetve, hogy miként tükröződik a társadalom-topográfia a 15. századi városvezető elit összetételében.

FOGLALKOZÁSI (CSOPORT) SZINT

A középkori városi társadalmak vonatkozásában régóta megállapított mintaként hivatkoznak arra, hogy bizonyos foglalkozások képviselői a városi térben erősen koncentrálódva, egymás közvetlen közelében, egy-egy utcában vagy egy-egy házszigetet lefoglalva telepedtek le, vagyis kézműves-kolóniák alakultak ki.⁵⁹ Ha azonban városok közötti összehasonlításban, vagy különböző időmetszetekben vetjük vizsgálat alá a kézműveseket, már felmerül a kérdés, hogy melyik foglalkozást képviselő polgároknál és mikor figyelhető meg ténylegesen ez a jelenség. Gondoljunk például Prága híres aranyműveseinek utcájára, amely a középkorban még egyáltalán nem ilyen szerepet töltött be, és ha megnézzük a 15. századi Pozsonyt, az elemzés nyomán úgy tűnik, nem igazán körvonalazható a városnak egy olyan része, ahol egymás közelében találunk az azonosítható aranyműveseket. Ezzel szemben ugyanakkor a lakatosokat már a 15. században alapvetően egy helyen, a Szent Mihály kaputól balra induló utca házaiban látjuk, mely egyetlen középkori utcaként lakóiról kapta a nevét (1. ábra). Nyilvánvalóan bizonyos társadalmi csoportoknál a végzett tevékenység alapvető jellemzői eleve determinálnak egyfajta természetes koncentrálódást, mint például a kőművesek, az épületasztalosok zajos, piszkos és nagyobb helyigényű munkája, vagy a cserzővargáknál (tímároknál), a kelmefestőknél a víz közelségének igénye. Így az egyes városok önálló elemzésénél leginkább az a kérdés, hogy az ilyen foglalkozások az éppen vizsgált város mely részére csoportosulnak. Ugyanakkor más mesterségek, például a mészárosok vagy a pékek esetében akár az erősebb városi kontroll is kiválthat hasonló tendenciákat, melyek nyomán munkavégzésük helyszíne, a mészár- és kenyérszékek sokszor a városháza közelébe kerülnek, és ennek következtében – bár egyáltalán nem szükségszerűen – a mészárosokat és a pékeket is a közelben talál(hat)juk. Ám összehasonlító megközelítésben ez utóbbi már gyakran mutat eltérő képet, többek között annak függvényében is, hogy az adott társadalmi cso-

⁵⁸ Így a mellékelt térképek is csak öt, szelektív módon kiválasztott foglalkozást mutatnak be (3–7. ábra). Az elemzést egyébként 8 nagyobb csoportba osztva közel 40 foglalkozásra végeztem el.

⁵⁹ Többek között Steenweg 1994; Farnhill 2001; Meinhardt – Ranft (Hrsg.) 2005; Igel 2010.

port milyen szerepet tölt be a kiválasztott város társadalmában. A pozsonyi mészárosok topográfiájának (3. ábra) vizsgálatakor – hasonlóan számos német városhoz –, szembetűnő a koncentráció a húsárusítás helyszínei, a mészárszékek körül, melyeket 1370-ben a városi tanács királyi javaslatra a kenyérszékekkel együtt a későbbi városháza mögötti térre költöztetett. Ezt követően pedig – valószínűleg Budához hasonlóan – megépülhetett a mészárszékek háza.⁶⁰ Ennek következtében a mészárosok topográfiájában még tetten érhető a 15. század eleje és közepe közötti változás, amikor a Főter környékéről egyre inkább az említett mészárszék-ház és a Szent Lőrinc kapu irányába „költöztek”. Utóbbin át a kapun kívüli Duna-ágnál feltételezett vágóhidat⁶¹ is könnyebben közelíthették meg. A pozsonyi mészárosok között azonban számos, marhakereskedelemben is részt vevő polgár akadt – különösen a 15. század első felében –, ráadásul a céh tagjai közül többen már igen korán belső tanácsosok voltak, így az ő topográfiájuk kettős jegyet hordoz magán, hiszen az említett mészárszékek vagy vágóhid közeli helyek mellett néhányukat a kereskedők csoportjával egyezést mutató belvárosi utcáriszéken találjuk.⁶² Következésképpen a képet nyilvánvalóan az adott foglalkozásból „kiemelkedő” vagy valamilyen okból az adott foglalkozáscsoportba csak részben „illeszkedő” egyének bontják meg.

Mindezek ellenére felmerül a kérdés, hogy mennyire egyértelmű egy-egy foglalkozás esetében a koncentrálódás, melyekre jellemző, melyekre nem, és mennyire tekinthető állandónak. A pozsonyi pékek, cipészek vagy kalaposok elemzése során szintén bizonyos csoportosulási tendenciák, leginkább szomszédsági csoportok fedezhetők fel, de az így kirajzolódó városi terekben egy nagyjából egy generációnyi (20–30 évnyi) időszak alatt apróbb elmozdulások érzékelhetők. A pékek topográfiája kapcsán különösen jól használható a fentebb említett negyedik időmetszet, mivel az 1379-es külvárosi adólistán még egyértelműen létezett egy külvárosi, alapvetően pékek által lakott és róluk elnevezett utca (*platea pistorum*),⁶³ amely az észak-nyugati külvárosban, az ottani Szent Mihály-templomtól indult. Ám ezt a területet később már általában Szent Mihály utcaként (*Sand Michels im Newsidl, Sand Michels gassen*) említik (1. ábra), és a 15. század fordulóját követően a pékek java részét a városfalon belül, a városháza mögötti kenyérszékek közelében találjuk. A 15. század második felében itteni helyüket már dominánsan a mészárosok foglalták el, így a belvárosban lakó pékeket többségükben ekkor inkább a *Pfaffengasse*, a klarissza-kolostor, a Szent Mihály kapu és a *Venturgasse* által határolt területen belül találhatjuk meg (4. ábra). 1577-ből pedig ismert, hogy a pékeknek eddigre lett külön céhházuk, ami a Szent Mihály kapu előtt, vagyis az említett terület közelében állt.⁶⁴

⁶⁰ Sajnos mivel az érseki palota előtti téren nem zajlottak ásatások, így ennek létét egyelőre csak az analógiák alapján feltételezhetjük. Buda kapcsán lásd erre vonatkozóan ebben a számban Benda Judit tanulmányát.

⁶¹ Majorossy 2012.

⁶² Majorossy 2012.

⁶³ AMB, Nr. 405, fol. 7v–8r. Király 1894: 176.

⁶⁴ Ferber 1912: 34 („in gemainer stat haus beim michels freythoff darin die pekhen zu herben die eint seitten gegen die gassen fon neuen aufzumauer”).

A cipészek a 15. század elején elsősorban a belváros szélén, a vödrici kapu mellett éltek nagyobb csoportban, a vár közvetlen közelében, amelynek megrendeléseiből ezidőtájt valószínűleg erőteljesen profitálhattak. Ekkoriban ugyanis, különösen az 1430-as évek közepén Zsigmond viszonylag sokat tartózkodott a városban és a várbeli átépítéseket követően a királyi rezidenciát is áthelyezni tervezte Budáról Pozsonyba, mivel az sokkal jobban megfelelt volna az általa uralt mindhárom (magyar, cseh, német) terület földrajzi központjának.⁶⁵ Az 1440-es és az azt követő évtizedek zavaros politikai viszonyai közepette a város több szempontból „befelé fordult”, a városvezetés szerkezete átalakult, erőteljes városvezetői hatalomkoncentráció következett be.⁶⁶ A pozsonyi vár és a város viszonya is nyilvánvalóan átalakult annak tükrében, hogy az immáron uralkodói udvar gyakori jelenléte megszűnt. Mindez közvetlenül ugyan nem valószínű, de áttételesen hathatott például esetünkben a cipészek topográfiájára. Őket a 15. század folyamán a várhegy felé vezető kapu mellől elmozdulni látjuk a belváros közepe felé, és a korszak végére többüket az említett lakatosok utcájában és a Főtér környékén találjuk (5. ábra). Ugyanakkor mivel ebben az időszakban ismét jelentősebb munkákat végeztek a Szent Márton-templomon,⁶⁷ a cipészek helyén megjelenő kőműves illetve festő személye valószínűleg nem véletlen.

A belvároson belüli topográfiai „helyváltoztatás” a kalaposoknál szintén megfigyelhető. Róluk majd a 17. században két kisebb utca is a nevét kapja (a kis- és a nagy-kalaposok utcája)⁶⁸ a belváros azon részén, amelyik a 15. században dominánsan mészárosok lakta városrésznek számított.

Az eddig említett mészárosok, pékek és cipészek korai (14. század végi, 15. század eleji) topográfiája azért is érdekes, mert a belvárost övező városfal számos tornya közül három viselte e foglalkozások nevét, és a tornyok elhelyezkedése reflektált az adott csoport tagjainak ekkori topográfiájára. A cipészek tornya ugyanis a vödrici kapu melletti sarkon, míg a pékek és a mészárosok tornya a Szent Lőrinc kapu két oldalán helyezkedett el (1. ábra). Emellett mindez azzal is összefüggésben áll(hat), hogy e három foglalkozás mestereinek szabályzata a legkorábbi fennmaradt céhszabályzat a városban,⁶⁹ ami e foglalkozások korai önszerveződésére utal.

A munkavégzés helyszíne magától értetődően határozta meg a halászok és a molnárok topográfiáját. Az elvégzett elemzés nem meglepő módon megerősítette, hogy a halászok gyakorlatilag uralták a róluk elnevezett (*Piscatores*), a Halász kapun kívüli negyedet (1. ábra: IX.b. negyed), amelynek egy részét az 1379-es külvárosi adójegyzékben még szigetként említik. A halászok innen hordták be áruikat a halpiacra, a ferencesek kolostora előtti térre.⁷⁰ Érdeke-

⁶⁵ Engel – C. Tóth 2005: 124–130; Szende 2006: 205–206.

⁶⁶ Majorossy [kézirat]: bevezető.

⁶⁷ Majorossy 2006: 322–330 (további irodalommal).

⁶⁸ Ortvy 1892–1903: II/1. 54–55; Ortvy 1991 [1905]: 171.

⁶⁹ AMB, 3.a.1., fol. 44r (pékek), fol. 58r (cipészek), fol. 58v (mészárosok). Király 1894: 184.

⁷⁰ Király 1894: 176. Ortvy 1892–1903: II/1. 71–72; Ortvy 1991 [1905]: 72.

sebb azonban a molnárok esete, mivel az 1439-es telekkönyv csupán a vödrici malmokat sorolja fel a tulajdonosaival, így feltételeznénk, hogy a molnárokat leginkább azon a környéken találánánk. Ám szintén az 1379-es adójegyzék egyértelművé teszi, hogy nemcsak ott voltak malmok, hanem néhány az észak-keleti külvárosbeli Kecse utcában (*Gaissgasse*), illetve számos a Dunai Újvárosban (*Donauneusidl*) (1. ábra: II. és VIII. negyed) állt.⁷¹ Mindennek fényében már érthetőbb, hogy a molnárok mindhárom időszakban elsősorban ez utóbbi, Duna-menti külvárosban éltek nagyobb csoportban (6. ábra). A rejtély inkább csak az, hogy az egyébként alapos telekkönyv az itteni malmokat miért nem említi.

A városkönyvekben – elsődlegesen a városi számadásokban – gyakran előforduló topográfiai elnevezések sorában találunk még egyet, amely foglalkozás-kolóniára utal. A belvárost övező, kőből épített városfalon túl létezett egy, a külvárosokat védő földsáncrendszer, az úgynevezett táborok (*tabor*).⁷² Ezek nemcsak az északi külvárosokat vették körül, hanem a Duna felőli oldalon is voltak részei. Közülük a vödrici és a halászkövi külváros közötti részen, talán valamikor az 1420/1430-as években kialakított Újváros (*Neustadt*) (1. ábra: IX.a negyed) mögött állt az úgynevezett cserzővargák mögötti régi tábor (*alten tabor hinten dem lederen*).⁷³ Ennek konkrét helyhez kötését többek között éppen a foglalkozás-topográfiai elemzés teszi lehetővé. Az 1379-es külvárosi adójegyzékben szereplő tímárokat ugyanis még a molnárok illetve a hússzék közelében élő mészárosok mellett, a Dunai Újvárosban (*Donauneusidl*) találjuk, és csak az említett új külvárosi terület létrejötte – városhoz csatolása – után került át a telepük ide. Az 1434-es adójegyzék alapján elmondható, hogy a tímárok többsége már koncentráltan ezen a területen élt (7. ábra).

Szintén a számadáskönyvekben, a város részére elvégzett ács munkák kapcsán fordul elő a *czimer hut* említése is,⁷⁴ amely valószínűleg az épületasztalosi munkák elvégzésére szolgáló, nagyobb méretű asztalosműhely lehetett, ám a bejegyzések semmilyen utalást nem tartalmaznak, ami alapján az épület lokalizálható lenne. Ugyanakkor, ha térképre visszük az azonosított ácsok és asztalosok lakóhelyeit, egyértelműen a vödrici külváros jöhet számításba, ami több szempontból sem meglepő. A források egyrészt számos alkalommal említik a Bécsből – nyilván a Dunán – szállított hatalmas szálfák behozatalát,⁷⁵ másrészt a Mátyás-korszak kivételével a dunai fahíd általában itt, a Vízi torony mellett, az alsó kompátkelő (*untere Urfar*) közelében állt (1. ábra).⁷⁶

⁷¹ AMB, Nr. 405, fol. 5v és 8r, illetve fol. 13r, 15v, 16r-v, 18v.

⁷² Ortway 1892–1903: II/1.161–172.

⁷³ Kamarási számadásokban említve például AMB, K4 (1442); K6 (1444); K28 (1459); K32 (1465). Király 1890: 82.

⁷⁴ Például AMB, K30 (1463), 53; K35 (1467), fol. 44r; K37 (1471) fol. 36r; K41 (1478), 225.

⁷⁵ AMB, K1–80, passim. Más építkezések kapcsán bécsi faszállításra még: Opll 1993: 195.

⁷⁶ Például AMB, K40 (1477), 72, 146; K41 (1478), 234; K46 (1485); K50 (1491) 338.

Ez idáig elsősorban azokat a foglalkozásokat említettük, amelyek több-kevesbé, egy jól körülírható területen mutattak koncentrálódási tendenciát, még akkor is, ha időben ez a terület, ahogyan láthattuk néha változott. Ugyanakkor az elemzés tanúsága szerint számos olyan kézműves csoport volt, amelynek képviselői nem feltétlenül laktak egymás közelében, ám munka- (és lakó)terük gyakorlatias szemléletet tükröz. Hiszen ha azt vesszük például, hogy hol találkozunk a városban kovácsokkal, kerék- és kocsigyártó bognárokkal, szíjgyártókkal, nyergesekkel, akkor látjuk, hogy mivel ezen foglalkozások mindegyike az utazást és a szállítást szolgálta ki, mesteremberei elsősorban a belvárosba vezető kapuk mellett vagy azok közelében, illetve a városból a külvárosokon át Holics és Nagyszombat felé vezető utak mentén, valamint a külvárosi (Szent Mihály kaputól keletre lévő) piac-tér környékén éltek. A kádárokat, hordóhúzókat pedig minden olyan külvárosban nagyobb számban találjuk meg, ahol az általuk készített hordókra szükség volt. Egyrészt a két külvárosi plébániatemplom környékén, főként a Széplak utcában (*Schöndorfergasse*) és kisebb részben az Ispotály külvárosban (*Spitalneusidl*), ahol az ott élő lakosság szőlőművelésből élt, amit a mindkét templomban meglévő szőlész-testvérület léte is tanúsít.⁷⁷ Másrészt megtaláljuk a kádárokat a vödrici külvárosban is, ahol a vízi szállításhoz szintén használták a hordóikat.

1. táblázat

A 15. századi pozsonyi kézművesek topográfiai gyakorisága

belvárosi jelenlét domináns	külvárosi jelenlét domináns
– pécek	– kőfaragók, kőmetszők
– mészárosok	– fazekasok
– szűcsök	– fuvarosok
– cipészek	– halászek
– nyergesek	– ácsok
– szíjgyártók	– asztalosok
– fegyverkészítők	– cserzővargák
– lakatosok	– molnárok
– aranyművesek	
– (szabók)	

A vizsgált foglalkozásokat a szerint is csoportosíthatjuk, hogy mesterei milyen gyakran találhatók meg a belvárosi térben, vagy jelenlétük inkább a külvárosok valamelyikére jellemző (*1. táblázat*). Ezúttal elsősorban a 15. századi időszakra koncentrálunk, mivel, ahogyan az érzékelhető volt, több esetben (lásd például a péceket) a Zsigmond-korszak előtti topográfiai jellemzőket még jobban meghatározta a városfejlődés korai szakasza. Egyrészt az, hogy a városprivilegium megszerzése (1291) előtt az összes kézműves tevékenységet űző mesterember a várat szolgálta ki, és csak lassanként alakult át illetve ki az önálló város belső törvényszerűségei nyomán létrejövő társadalom-topográfia, másrészt az, hogy néhány későbbi külváros csupán a Zsigmond-kor folyamán (éppen

⁷⁷ Szőlőművesekre: Szende 2004: 28–31; konfraternitásokra: Majorossy 2008b: 348.

Zsigmond adományai révén)⁷⁸ került a város tulajdonába. Ezen felül Pozsony 14. század végi városfejlődése és a 15. századra letisztult számos jellemzője többek között éppen a zsigmondi várospolitikának⁷⁹ köszönhető.

Egyrészt a belvárosi térben gyakrabban megtalálható mesterek, mint például a mészárosok, szűcsök, cipészek, aranyművesek és a többiek esetében jellemző, hogy a külvárosban egy második (nagykertes) ingatlannal rendelkeztek – gyakran az északi és az észak-nyugati külvárosi területeken. Másrészt bizonyos kézműves foglalkozások – ahogyan láthattunk rá példákat – erősen egyes külvárosi terekhez kötődtek. A halászközhöz, ácsokhoz és cserzővargákhoz hasonlóan a fazekasok, a fuvarosok és a molnárok is a külvárosokban éltek. Munkájuk jellege miatt ezt gyakorlatilag az elemzés előtt is feltételezhattük. Az azonban esetükben hangsúlyozandó tendenciaként tárult fel, hogy e kézműves foglalkozások egyes képviselői adófizető bérlőként jelen vannak a belvárosban, és néhányan – bár arányukat tekintve viszonylag kevesen – belvárosi ingatlant is birtokolnak. Ez a jelenség pedig olyan következményekkel járt, hogy a belvárosban akadtak parcellák, amelyek az adójegyzékek tanúsága szerint a tulajdonoson kívül egész kézműves „koinóniákat” találunk különböző mesterséget űző bérlőkből, amely együtt élő közösségek mérete néha akár több mint tíz főre is rúghatott. Talán nem véletlen, hogy ha közelebbről megnézzük, hogy mely telkekre jellemző ez, akkor a legnagyobb együtt élő ilyen közösségeket a Főtér körüli és a négy belvárosba vezető kapu melletti telkeken figyelhetjük meg (8. ábra).

Ha a foglalkozások ezen csoportosítását alapul véve a városvezető elit tagjait – vagyis a városbírók, polgármesterek és belső tanácsosok személyét – közelebbről megvizsgáljuk, (mármint nyilvánvalóan azokat a személyeket, akiknek a foglalkozása azonosítható a forrásokból, ami az 1400 és az 1550 évek közötti vezetők nagyjából kétharmadát jelenti),⁸⁰ részlegesen választ a tanulmány elején feltett kérdésünkre. Vagyis arra, hogy hogyan tükröződik a foglalkozások térbeli eloszlása a városvezetésben. A belvárosi nagykereskedőkön kívül az 1420-as és 1430-as évek városbírói és polgármesterei között megjelenik néhány mészáros és szűcsmester, akiknek társadalom-topográfiája – ahogyan láthattuk – erősen kötődik a belvároshoz. Ebbe a legfelső szűk körbe a 15. század végén lépett be a pékek, a kerékgyártók, a kovácsok, a kalaposok és a fegyverkészítők egy-egy képviselője. Amennyiben a belső tanácsosokat tekintjük, körükben már a 15. század első felétől kezdve több kézműves foglalkozás képviselőit megtaláljuk: eleinte elsősorban mészárosok, pékek, kovácsok, aranyművesek, szabók, nyergesek, kalaposok, szűcsök, cipészek illetve halászközhöz, később patikus, és egy-egy kanalas, cserzővarga és ónöntő is akadt közöttük. Nagyobb részük szintén a belvárosban domináns foglalkozásokhoz tartozott, ám látszólag néhányan részben vagy teljes mértékben a külvárosban gyakoribb kézműves csoport tagjaiként ültek a belső tanácsban. Ugyanakkor, ha az utóbbi személyeket jobban megnézzük, akkor kiderül, hogy

⁷⁸ Király 1894: 33–41; Jankovič 1973.

⁷⁹ Kubinyi 1972; Fahlbusch 1981; Szende 2006.

⁸⁰ Majorossy [kézirat]: bevezető.

legalábbis bérlőként szintén felbukkannak a belvárosban (vagyis a belvárosban is fizetnek adót), illetve közülük kerülnek ki azok a fentebb említett kivételek, akik külvárosi foglalkozásuk ellenére belvárosi (lakó)ingatlan-tulajdonnal is rendelkeznek. Mindezekből tehát nyilvánvalóan következik, hogy a belvárosi jelenlét nagyban elősegítette azon kézművesek társadalmi felemelkedését, akiket foglalkozásuk egyébként erőteljesen a külvárosi léthez kötött. E jelenlét jelenthetett beházasodást, vagyonfelhalmozás révén belvárosi ingatlanvásárlást vagy belvárosi adózó bérlőként való bentlakást. Nyilvánvalóan számos egyéb tényező is közrejátszott, hiszen a társadalmi mobilitás kérdése meglehetősen komplex jelenség. Nem beszélve arról, hogy számos kézművesről a források alapján feltételezhető, hogy kisebb forgalmú kereskedelmi tevékenységet is folytatott, aminek révén a kereskedők társadalmi terében is jelen volt, ami már önmagában is módosító tényezőnek számít.

Végül a fentiek fényében röviden kanyarodjunk vissza a tanulmány első felében bemutatott pozsonyi polgárainkhoz, Niklas Gutgesellhez és Wolfgang Tailenkasshoz, hiszen a város imént bemutatott foglalkozás-topográfiai jellemzői által az ő forrásokból meglehetősen töredékesen felsejülő alakjuk is némi kontúrt kap. A Zsigmond-korban aktív kereskedelmi tevékenységet folytató Gutgesell kiemelt egyediségét az jelentette, hogy bár városvezetői körökbe került, mindvégig láthatóan a vödrici külváros lakója maradt. Láthattunk, hogy szomszédságában éltek a vízhez kötődő foglalkozást űző fuvarosok, molnárok, kőfaragók, és ezen a területen koncentráálódtak a fával dolgozó ácsok és asztalosok. Ez utóbbi kapcsán érdemes felidézni, hogy Gutgesell végrendeletében gyakorlatilag szinte csak fával (épületfa, hajó, stb.) kapcsolatos tartozások és kiadások olvashatók. Mindezek alapján – különösen az említett bécsi származást és kapcsolatait is figyelembe véve – egyáltalán nem kizárt, hogy alapvetően egy nagybani fakezsdével van dolgunk, aki az általa forgalmazott áru nagyrésztét vízi úton Bécsből szállította a városba, a polgárok illetve az uralkodó részére. Az pedig, hogy városvezető léte a külvárosban maradt többek között azzal is magyarázható, hogy az uralkodóval való intenzív kapcsolata – a tőle kapott megbízások – révén közel volt a várhoz és ahhoz a térhez, ahol az általa beszállított árut feldolgozták. Ráadásul a vödrici terület éppen ezen időszakban került át az uralkodótól a városhoz, így ez a terület korábbi királyi földként, királyi házzal és királyi tulajdonban lévő fürdővel ekkor még erősen az udvarhoz (is) kötődött. A korábban említett firenzei származású polgár Pozsonyban letelepült és szintén városvezető fia, Kaspar Ventur például a 14. század végén ugyanezen a területen kapta adományként Zsigmondtól a tornyot és a házakat, ráadásul a város vezetésében betöltött szerepe mellett udvari familiáris is volt.⁸¹ Igaz, hogy Ventur az 15. század elején már több belvárosi ház tulajdonosa, de párhuzamos példája – vagy éppen egyes foglalkozások topográfiájának fentebb tárgyalt ezt az idő-

⁸¹ Majorossy 2005: 259–260.

szakot követő változása – jelzi, hogy a vödrici terület Gutgesell idejében nem ugyanolyan külvárosi jellemzőkkel bírt, mint a későbbiekben.

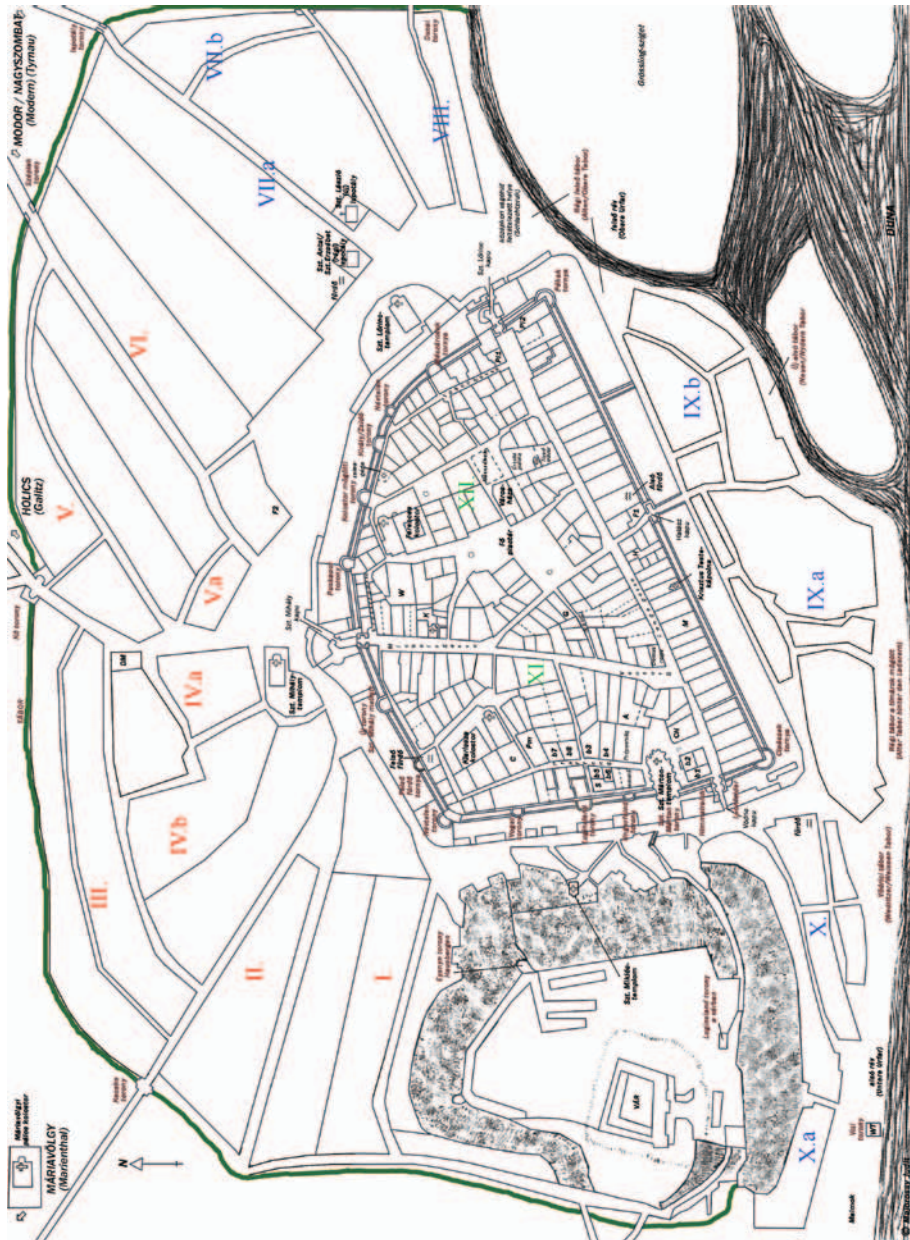
Másik, 15. század végi polgárunk, Wolfgang Taillenkass esete azonban ettől eltérő. A foglalkozás-topográfiai elemzés során teljesen egyértelművé vált, hogy az atyai ház és a városvezetőként általa felvásárolt további szomszédos házak gyakorlatilag a tímár-telep közepén álltak. Ezt erősíti, hogy mind az adójegyzékekben, mind a telekkönyvben az összes szomszédos telek tulajdonosa ebbe a kézműves csoportba tartozott. Így válik értelmezhetővé az is, hogy elsősorban cserzővargák és más bőrkikészítéssel foglalkozó mesterek (cipészek, szűcsök) végrendeleti tanújaként került elő a forrásokból. Következésképpen, annak ellenére, hogy direkt módon nem bizonyíthatjuk, róla is feltételezhetjük, hogy cserzővarga volt. Ennek ismeretében pedig életútja egyedinek tekinthető, hiszen a külvárosban élő és ott tevékenykedő tímárok közül ő volt az egyetlen, aki felküzdötte magát a városbírói székig.

* * *

Nyilvánvaló a fentiekben tárgyaltak számos érdekes részlettel egészülnek ki, amennyiben az összes vizsgált foglalkozás aprólékos elemzésének bemutatására módunk adódik; beleértve azokat a csoportokat is, amelyeknek csak kevés képviselője azonosítható a forrásokban, ám az elemzés által róluk kialakult kép megerősíti azt, amit más típusú megközelítésekből ismerünk. Például az orvosok illetve patikusok esetében a szociotopográfiai vizsgálatból is világosan látszik, hogy nagyobb presztízsrre leginkább majd a 16. század elején tesznek szert, hiszen a 15. században a külvárosban találkoznak az ezen foglalkozást űzők néhány képviselőjével, ellenben a század végén az ismert patikusok és orvosok már a belvárosban laknak és a belső tanácsosok körében is feltűnnek. Az is egyértelmű, hogy bizonyos foglalkozások kései dominánssá válása – lásd például a kalaposok esetét, akik közül a 16. század elején a korábbi időszakkal ellentétben szintén többen belső tanácsosok lettek – azzal is együtt járhat, hogy amikor meghatározó módon megjelennek a belvárosi térben ezáltal más foglalkozások lakóhelyeit foglalják el. Ez pedig ahhoz vezet, hogy egy város társadalom-topográfiája – néhány determináló tényező kivételével – állandó átalakulásban van. Pozsonyban, illetve az olyan típusú városokban, ahol nem jellemző a hatalmat akár évszázadokig is kezükben tartó patrícius családok léte, vagyis gyakoribb, hogy a városvezetésben részt vevő családok egy-két generációt követően eltűnnek a város éléről, a társadalom-topográfia ilyen mozgása és átalakulása a városvezető elit mozgásával és átalakulásával is szoros összefüggésben áll(hat). Végül pedig elmondható, hogy bár a foglalkozási, a személyes (lakó) és a társadalmi terek keresztmetszete minden egyes polgár esetében más és más, ám a foglalkozási és közös társadalmi terek általános jellemzőinek meghatározása által bizonyos mértékig a személyes terek és annak egyediségei is leírhatóbbakká válnak.

1. ábra

Pozsony rekonstruált 15. századi topográfája
(©Majorossy Judit)

Rövidítés

A	az <i>Academia Isropolitana</i> – a rövid életű egyetem – telkei az 1470-es és 1480-as években, a 14. században: <i>Münzhaus</i>), más időszakokban városi polgárok által birtokolt telkek
b1–8	különböző konfraternitások azonosított javadalmasházai (Krisztus Teste, Mindenszentek, stb.)
C	a kanonokok háza
CH	a káptalan épülete
DM	<i>Dürre Mautamt</i> (szárazvám hivatal), a szárazföldön szállított áruk vámszedő háza
F1–2	városi bordélyház (<i>Frauenhaus</i>) 1 = 1422-ben és vsz. előtte; 2 = 1439-től kezdve
G	a <i>Grünstübel</i> (Zöldszoba), alapvetően városi polgárok által birtokolt telkek; a forrásokban ezen a megkülönböztető néven találjuk, és a ház pincéjében sokszor városi bort is tároltak
H	kiseb lakóterek (valószínűleg szobák) együttese egy közös telken, közös udvarral; a 14. században <i>Christenhof</i> -ként, míg a 15. században <i>Judenhof</i> -ként fordult elő
K	<i>Kathreinhof</i> = Katalin-udvar: a heiligenkreutzi ciszter apátság birroka volt egészen 1529-ig. Eredetileg az apátság gazdasági épületei és raktárai álltak itt a szerzetesek számára épített kápolnával. A 15. század végétől a város kibérelte az apátságtól, és a kisebb lakótereit (szobáit) bérleti díj fejében kiadta. A kápolnában a városi polgárok is rendelkeztek miséket
M	<i>Münichhof</i> (Barátudvar): eleinte városi polgárok által birtokolt telkek; az 1470-es éveket követően a (Pozsony melletti) máriavölgyi pálosok városi rezidenciaként használták
P (Pm; Pl)	városi plébániaházak (Pm = a Szent Márton-plébánia háza; Pl = a Szent Lőrinc plébánia régi (1) illetve új (2) háza)
S	feltehetően a Szent Márton plébánia iskolája
W	<i>Weitenhof</i> (ritkábban <i>Mertenhof</i>): eleinte magán tulajdonú telkek; a város a későbbiekben (a 15. század folyamán) gazdasági – valószínűleg raktározási – célokra használta
WT	<i>Wasserturm</i> (Víz torony), a Dunán szállított áruk vámszedő helye
I–XII.	a város adófizető egységei a forrásnevekkel <i>prima pars</i> (piros): I. = Sluttergasse; II. = Gaissgasse; III. = Nonnenpeunt; IV. = Michalgasse bey der Nonnenpeunt (a) und in Neusidl (b); V. = Hochstrasse; VI. = Schöndorfergasse; <i>secunda pars</i> (kék): VII. = Spitalneusidl (a) und Reichartsgasse (b); VIII. = Donauneusidl; IX. = Neustradt (a) und Piscatores (b); X. = Wëdritz und Fudluck (a); <i>tercia et quarta pars</i> (zöld): XI. = belvárosi első negyed (<i>in der Stat bey Wëdritzer tor</i>); XII. = belvárosi második negyed (<i>in der Stat des andern tayls</i>)

2. ábra

Pozsony 15. századi rekonstruált belvárosi telekszerkezete és adóbejárési útvonala

piros = belváros 1. negyed; zöld = belváros 2. negyed; kék = zsidók utcája

3. ábra

A mézások szociotopográfiája (háztulajdonlás és házbérlés) Pozsonyban, 15. század

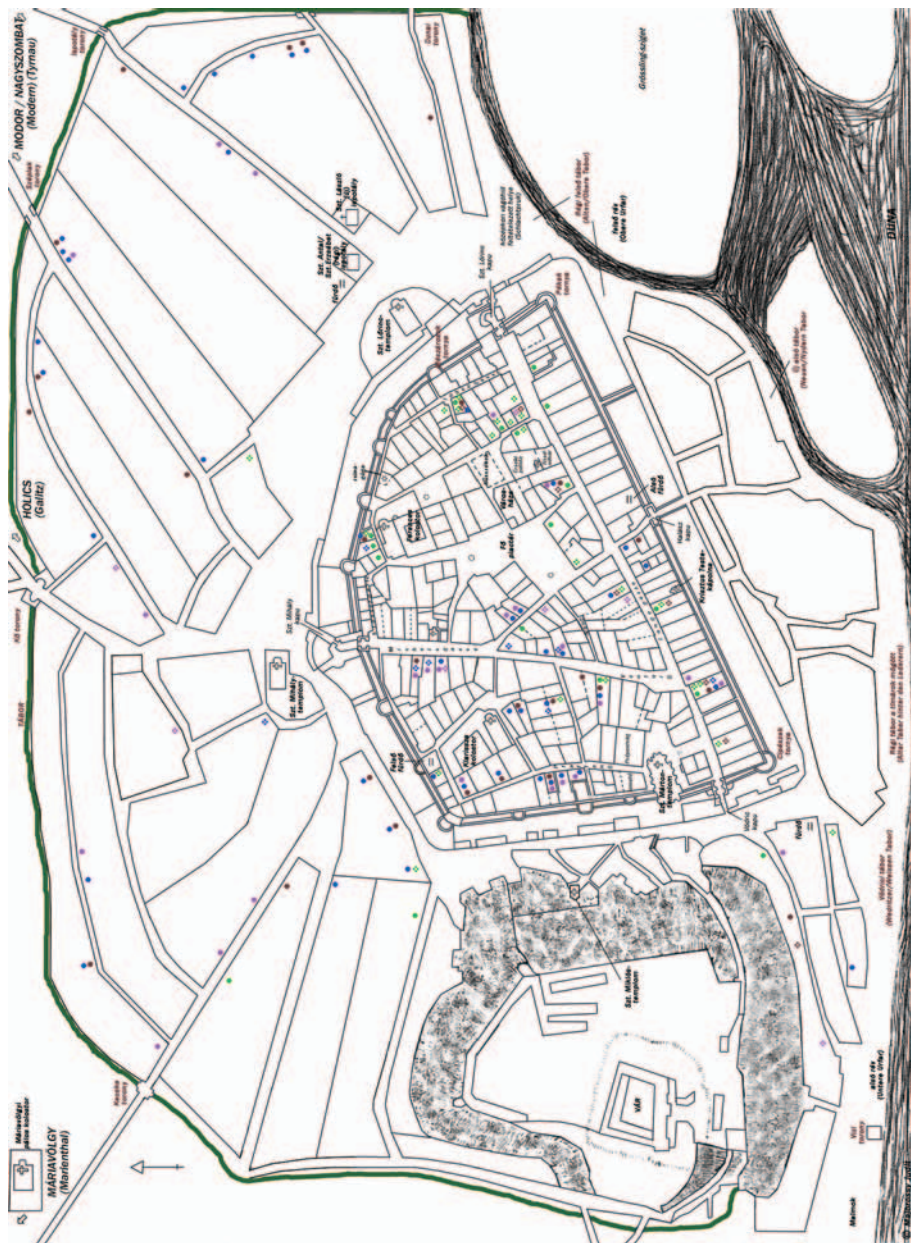
- 1410–1420-es évek
- 1434 adó / 1439 telekkönyv

- 1452 adó / 1460–1470-es évek
- 1480–1490-es évek / 1503 adó

- = tulajdonos
- ❖ = bérlő

4. ábra

A pékek szociotopográfiája (háztulajdonlás és házbérlés) Pozsonyban, 15. század

• 1410–1420-es évek

• 1434 adó / 1439 telekkönyv

• 1452 adó / 1460–1470-es évek

• 1480–1490-es évek / 1503 adó

• = tulajdonos

❖ = bérlő

5. ábra

A cipészek szociotopográfiája (háztulajdonlás és házbérlés) Pozsonyban, 15. század

- 1410–1420-es évek
- 1434 adó / 1439 telekkönyv
- 1452 adó / 1460–1470-es évek
- 1480–1490-es évek / 1503 adó
- = tulajdonos
- ❖ = bérlő

6. ábra

A molnárrok szociotopográfiája (háztulajdonlás és házbérlés) Pozsonyban, 15. század

- 1452 adó / 1460–1470-es évek
- 1480–1490-es évek / 1503 adó

- = tulajdonos
- ◊ = bérlő

7. ábra

A tímárok szociotopográfiája (háztulajdonlás és házbérlés) Pozsonyban, 15. század

- 1410–1420-es évek
- 1434 adó / 1439 telekkönyv
- 1452 adó / 1460–1470-es évek
- 1480–1490-es évek / 1503 adó
- = tulajdonos
- ❖ = bérlő

8. ábra

A különböző pozsonyi kézművesek által a 15. században leggyakrabban bérlőként használt belvárosi ingatlanok⁸²

9. ábra

A pozsonyi városvezető elit topográfiája: polgármesterek, városbírók, belső tanácsosok belvárosi tere 1400–1530⁸³

⁸² Több időszakban rendszeresen és esetenként akár öt–tíz kézműves adózó bérlővel.

⁸³ Húsz éves periódusokban vizsgált profilok összesített térképe, azon belvárosi telkek, melyeket kétszer vagy annál többször városvezetők birtokoltak. Lásd még Majorossy 2009.

FORRÁSOK

Archív hlavného mesta SSR Bratislavy, Bratislava/Pozsony (AMB)

- 3.a.1. = Stadtbuch, 1364–1536;
- 3.c.3. = Gabbuch, 1496;
- 4.l.2. = Grundbuch, 1439;
- 4.l.3. = Satzbuch, 1439–1510/1511 [levéltári inventáriumban: 1439–1850];
- 4.g.1. = Aechtbuch, 1435–1519;
- 4.s.1. = Stadt Recht zu Pressburg, 1443;
- E.L.3. = Gotzleichnams Bruderschaft Register, 15–16. század;
- K1–80 = Kammerrechnungen, Nr. 1–80 (1434–1531);
- Nr. = egyes oklevelek;

Adójegyzékek:

- Nr. 405 = Liber exactionis, 1379;
- Nr. 805.1 = Secundi libri in civitate taxe, 1412;
- Nr. 842 = Liber quartus taxe exigende in civitate, 1415–1416;
- Nr. 955.1 = Registrum vinorum et collecte, 1422;
- Nr. 1172 = Quarta pars civitatis registrum, 1430;
- Nr. 1369 = Registrum taxe, 1434;
- 3.d.2. = Registrum impositionis taxe, 1452–1453;
- Nr. 3814 = Registrum dez primo suburbia, 1482;
- Nr. 4232 = Registrum vinorum, 1500–1501;
- Nr. 4288 = Liber taxa, 1503–1504.

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

- Dl. = Diplomatikai levéltár;
- Df. = Diplomatikai fényképgyűjtemény.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSzK)

- TT = Térképtár.

Österreichisches Nationalbibliothek, Wien/Bécs (ÖNB)

- KS = Kartensammlung.

Pamiatkový úrad Slovenskej Republiky, Bratislava/Pozsony (PúSR)

- Bratislava (historické jadra) blok 1–20.
- Jankovič-hagyaték, 1–5. doboz

Céhiratok = Špiesz, Anton (ed.) 1978: *Statúty bratislavských cechov*. (Archív hlavného mesta SSR Bratislavy, Edícia Bratislava Fontes.) Bratislava.

- Házi = Házi Jenő (szerk.) 1921–1938: *Sopron szabad királyi város története. I. rész, 1–7. kötet: Oklevelek, levelek, iratok. II. rész, 1–5. kötet: Végrendeletek, jegyzőkönyvek, számadások, feljegyzések, adójegyzékek.* Sopron.
- PT I. = Majorossy Judit – Szende Katalin (Hrsg.) 2010: *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427) – 1529. Teil 1: 1410–1487.* (Fontes rerum Austriacarum, Dritte Abteilung: Fontes Iuris, 21/1.) Wien – Köln – Weimar.
- PT II. = Majorossy Judit – Szende Katalin (Hrsg.) kézirat [2012]: *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427) – 1529. Teil 2: 1487–1529.* (Fontes rerum Austriacarum, Dritte Abteilung: Fontes Iuris, 21/2.) Wien – Köln – Weimar. Megjelenés alatt.
- PA = Ziegler, Arne (Hrsg.) 1999: *Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506.* (SNM Acta Carpatho-Germanica 4.) Bratislava.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blockmans, Wim 1994: Urban Space in the Low Countries Thirteenth–Sixteenth Centuries. In: Grohmann, Alberto (ed.): *Spazio urbano e organizzazione economica nell'Europa medieval.* (Annale della Facoltà di Scienze Politiche 29.) Napoli, 163–175.
- Classen, Albrecht 2009: Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age: Historical, Mental, Cultural, and Social-Economical Investigations. In: Classe, Albrecht (ed.): *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age.* (Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture 4.) Berlin – New York, 1–146.
- Denecke, Dietrich 2005: Soziale Strukturen im städtischen Raum: Entwicklung und Stand der sozialtopographischen Stadtgeschichtsforschung. In: Meinhardt – Ranft (Hrsg.) 2005: 123–137.
- Ellermeyer, Jürgen 2005: Zur Sozialstruktur spätmittelalterlicher Städte. In: Meinhardt – Ranft (Hrsg.) 2005: 17–34.
- Engel Pál – C. Tóth Norbert 2005: *Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438).* (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához / Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) Budapest.
- Fahlbusch, Friedrich Bernward 1981: König Sigismunds Dekret von 1405 April 15. Einleitung und Übersetzung. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (4.) 61–73.
- Farnhill, Ken 2001: *Guild and the parish community in late medieval East Anglia c. 1470–1550.* York.
- Ferber Mihály 1912: *A pozsonyi céhek története a XVI. században. Művelődéstörténeti értekezés.* Budapest.

- Goda Károly – Majorossy Judit 2008: Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn: Eine Quellenkunde für Ödenburg und Preßburg. *Pro Civitate Austriae, Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* N. F. (13.) 62–100.
- Holák, Jan 1967: Topografia historického jadra Bratislavy v 18. storočí. *Bratislava* (3.) 117–163.
- Horváth, Vladimír 1990: *Bratislavský topografický lexikon*. Bratislava.
- Howell, Martha C. 2000: The Spaces of Late Medieval Urbanity. In: Boone, Marc – Stabel Peter (eds.): *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven – Apeldoorn, 3–23.
- Igel, Karsten 2010: *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus. Stadtgestalt, Grundbesitz und Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Greifswald*. (Städteforschung A/71.) Köln – Weimar – Wien.
- Jankovič, Vendelin 1971: Zásady a postup rekonštrukcie miestopisu historického jadra Bratislavy v stredoveku. *Monumentorum Tutela* (7.) 29–47.
- Jankovič, Vendelin 1972: Ulice a námestia historického jadra Bratislavy. *Zborník Slovenského Národného Múzea: História* (66.) 12. 187–236.
- Jankovič, Vendelin 1973: Výskum topographie historického jadra Bratislavy v 14–16. storíci a jeho prínos pre najstrásie dejiny mesta. *Historický Časopis* (21.) 369–385.
- Király János 1890: *A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog története*. Pozsony.
- Király János 1894: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest.
- Kováts Ferenc 1900: *Városi adózás a középkorban. Pozsony szabad királyi város levéltárának anyaga alapján*. Pozsony.
- Kováts Ferenc 1902: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. (Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások 1.) Budapest.
- Kováts Ferenc 1918: *Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter (1439–1517)*. Weimar.
- Kubinyi András 1966: A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* (37.) 227–291.
- Kubinyi András 1971: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* (42.) 203–264.
- Kubinyi András 1972: Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhundert. In: Rausch, Wilhelm (Hrsg.): *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.) Linz.
- Kubinyi András 1998: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (10.) 1–2. 123–134.
- Lefebvre, Henry 1974: *La Production de l'Espace*. Paris.

- Majorossy Judit 2005: A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): *Bárfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Budapest, 253–291.
- Majorossy Judit 2006: *Church in Town: Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills*. (PhD disszertáció.) Central European University, Budapest.
- Majorossy Judit 2008a: Egy tekintélyes pozsonyi polgár: Friedrich Voyt († ca.1521). In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor: Tanulmányok Sabin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 447–463.
- Majorossy Judit 2008b: Late Medieval Confraternities in Pressburg. In: Kruppa, Nathalie – Zygner, Leszek (Hrsg.): *Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 238.) Göttingen, 339–362.
- Majorossy Judit 2009: A polgári térhasználat elemei a késő középkori Pozsonyban. *Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv* (4.) 73–97.
- Majorossy Judit 2012: Community and Individuality in Medieval Urban Space. The Social Topography of Butchers Through the Case of Pressburg in Comparison. *Czech and Slovak Journal of Humanities* (1.) megjelenés alatt.
- Majorossy Judit [Kézirat]: *Adalékok a középkori Pozsony világi és egyházi archontológiájához*. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához / Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam.) Budapest, előkészületben.
- Meinhardt, Mathias – Ranft (Hrsg.) 2005: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte*. (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 1.) Berlin.
- Novák Veronika 2009: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. A társadalmi tér vizsgálata a középkori és a kora újkori városok történetében. *Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv* (4.) 11–33.
- Opll, Ferdinand 1993: Pressburg und Wien im Mittelalter – Unterschiede, Parallelen und Begegnungen. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* N. F. (59.) 177–196.
- Ortvay Tivadar 1892–1903: *Pozsony város története*. I–III. Pressburg.
- Ortvay Tivadar 1991 [1905]: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca és térneveken*. (Változatlan utánnomás a pozsonyi Wigand kiadás alapján.) Budapest.
- Papp Szilárd 2006: Zsigmond új rezidenciája Pozsonyban. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában*. Kiállítási katalógus. Budapest, 239–245.
- Perger, Richard 1988: *Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 18.) Wien.
- Perger, Richard 1993: Beziehungen zwischen Pressburger and Wiener Bürgerfamilien im Mittelalter. In: Marsina, Richard (Hrsg.): *Städte im Donauraum. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice 30.9.–3.10.1991*. Bratislava, 149–158.
- Segeš, Vladimír 2010: *Remeslá a cechy v starom Prešporoku*. Bratislava.

- Skorka, Renáta 2001: Kézművesség és városi tér. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Budapest, 116–150.
- Špiesz, Anton 1972: *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava.
- Steenweg, Helge 1994: *Göttingen um 1400. Sozialstruktur und Sozialtopographie einer mittelalterlichen Stadt*. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 33.) Göttingen.
- Steenweg, Helge 2005: Probleme und Möglichkeiten bei der Erforschung mittelalterlicher Sozialstrukturen in Städten: Das Beispiel Göttingen um 1400. In: Meinhardt – Ranft (Hrsg.) 2005: 205–225.
- Szende Katalin 2004. *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Budapest.
- Szende Katalin 2006: Between Hatred and Affection. Towns and Sigismund in Hungary and in the Empire. In: Pauly, Michel – Reinert, Francois (Hrsg.): *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses, Luxemburg 8–10 Juni 2005*. Mainz am Rhein, 199–210.
- Szűcs Jenő 1955: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest.

1. ábra

Az 1878-as korteshadjáratok főbb helyszínei a pesti választókerületekben
Alaptérkép: Sz. k. Pest városa beltelkei és környékének átnézeti térképe, részlet.
(Budapest Főváros Levéltára, Térképtár XV.16.b. Pest sz. k. város térképei – 1871. 221/29)

Jelmagyarázat

Szavazási helyszínek:

- 1: Régi Városháza (IV. kerület)
  - 2: Vigadó (V. kerület)
  - 3: Terézvárosi iskola (VI. kerület)
  - 4: Lövölde (VII. kerület)
  - 5: Nemzeti Lovarda (VIII. kerület)
  - 6: Köztelek (IX. kerület)
- A Sugár út és a Dunakorzó —

Főbb kampányrendezvények hozzávetőleges helyszínei:

- kormánypárti
- mérsékelt/egyesült ellenzéki
- függetlenségi
- pártonkívüli

A választók gyülekezési helyei 1878. augusztus 5-én:

- ◆ kormánypárti
- ◆ mérsékelt/egyesült ellenzéki
- ◆ függetlenségi

Gerhard Péter

A választás topográfiája

Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjáratának térhasználata

Korteshadjárat, választási küzdelem, győzelem és vereség: a választásokkal kapcsolatos események leírásakor gyakran élünk a harcászati terminológiából kölcsönzött metaforákkal. Ebben a szimbolikus keretben a (városi) tér a csatamező szerepét tölti be. Ha a „háború” célja a választók meggyőzése, akkor azt gondolnánk, hogy a győzelemre annak van esélye, aki, maradva a katonai analógiáknál, a „csatateret”, azaz a közterületeket is uralja. Az utcai demonstrációk azonban a politikai nyomásgyakorlás alapvető eszközeivé csak a modern tömegpártok megjelenésével váltak. A 19. századi Magyarországra még kevésbé jellemzők a befolyásukat a tömegek erejének bevonásával erősíteni kívánó politikai mozgalmak. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ebben az időszakban volt-e már jelentősége annak, hogy a kortesek felmutassák a képviselőjelöltek támogatottságát a közterületeken. Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választásokra egy kialakulóban lévő nagyvárosban került sor, ahol a választópolgárok aránya az összlakossághoz képest ugyan meglehetősen csekély volt, de a nagyvárosi ember már érdeklődéssel tekintett a kampány eseményeire, és tömeggé verődve akár kihívást is jelenthetett a választások zavartalan lebonyolításában és a politikai véleménynyilvánítások korlátok között tartásában érdekelt hatóságok számára. Ebben a tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogy a modern választási hadjáratok kialakulása előtti korszakban mi volt az utca, az utcai jelenlét jelentősége a választásokkal kapcsolatos események során, és hogyan viszonyultak ehhez a kampány szereplői. A probléma vizsgálatához a következő kérdéseket szeretném körüljárni: hogyan helyezhetők el a választás eseményei a nagyvárosi térben; továbbá kik és hogyan szervezik meg, használják, illetve ellenőrzik ezt a városi teret a korteshadjárat valamint a szavazás lefolyása során.

1878-ban már a dualizmus, és különösen annak leghosszabb, bár éppen csak elindult periódusa, a Tisza Kálmán-korszak kifejlett választási rendszere működött. A társadalomtörténészek érdeklődését eddig ebből az időszakból jobbra az 1884-es választások keltették fel, az ekkor tetőző és a választási harcban is megjelenő antiszemita mozgalom miatt.¹ A 19. századi választások közül éppen e virulens tömegmozgalom megjelenése miatt az 1884-es a leginkább atipikusnak mondható, míg az 1878-as – amikor ennek még a nyomait sem látjuk – az egyik legtipikusabbnak, legáltalánosabbnak tekinthető. Az 1878-as választások

¹ Horváth 1998; Kövér 2011: 655–677.

kapcsán előljáróban még azt is érdemes megemlíteni, hogy az öt pesti választókerületből csak kettőben nyert deklaráltan kormánypárti jelölt, egy kerületben pedig – és ez árnyalja, legalábbis fővárosi vonatkozásában az „érdektelen” választásról tett kijelentést – egyenesen függetlenségi győzelem született. Az 1875-ös választási eredmények révén megszilárdult, a pártfúzió nyomán felállt rendszeren belül azonban alapvetően nem történt átrendeződés, érdemes tehát megvizsgálni, hogy milyen szerepet játszottak ekkor a tömegek, illetve kik és milyen módon kontrollálták térhasználatukat.

A történetírás térbeli fordulata (*spatial turn*) nyomán a legújabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy önmagában a tér nem magától értetődő kategória, a társadalmi gyakorlat hozza létre, illetve alakítja a teret.² Ezáltal a kutatása sem szűkülhet le pusztán az épített környezet analízisére: a térhasználatot is a vizsgálat tárgyává kell tenni. Így merülhet fel a kérdés, hogy ki rendelkezik a tér felett, azaz ki ellenőrzi azt, és hogyan tudja fenntartani ezt a hatalmát? A választások kapcsán ezt a kérdést úgy lehet szűkíteni, hogy kik (mely hatóságok, társadalmi csoportok) és milyen módon tudták alakítani a választók – és ezzel párhuzamosan a teljes nagyvárosi népesség – térhasználatát a választási eljárás egyes eseményei során.

A VÁLASZTÓJOG ÉS A VÁLASZTÁSOK MENETRENDJE

Az 1848-ban elfogadott első magyar választójogi törvény (1848: V. tc.) a választójogot azok számára biztosította, akikről tulajdonuk, (egy bizonyos szint feletti) jövedelmük vagy pedig korábbi jogaik, illetve „tanultságuk” révén feltételezhető volt, hogy képesek megfontolt, anyagi befolyásolástól mentes döntést hozni a választóhelyiségben. Az 1874-ben módosított szabályozás (1874: XXXIII. tc.) után a választásra jogosultak körét nem csupán közvetlenül a választások előtt határozták meg, hanem ez rendszeres közigazgatási feladattá vált. Már az 1848-as törvény rendelkezett a választás lebonyolítására a törvényhatósági közgyűlés által létrehozandó szervezetről, az alispán (illetve Budapesten a polgármester) vezetésével működő központi választmányról, amelyben a törvényhatóság valamennyi választókerülete képviseltette magát.³ E testület feladata lett a választói névjegyzékek összeállítása és – a rendőrség bevonásával – a szavazás lebonyolítása. 1874-től – a korábbi gyakorlattól eltérően – nem csak azok kerültek be a választási névjegyzékekbe, akik jelentkeztek, hanem a harminckét, majd 1877-től harminchat tagú központi választmánynak folyamatosan (évente) minden választásra jogosultat fel kellett vennie a névjegyzékbe. Budapest törvényhatósága 1877-ben rendezte a főváros kilenc választókerületének határait, s ezzel sikerült

² A városi térhasználat historiográfiájának legfrissebb összefoglalásai: Gyáni 2007; Novák 2009.

³ Az 1848. évi V. törvénycikk 7. §-a még csak az alispánt teszi meg a testület elnökéül, az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 18. §-a már opcionálisan a fő- vagy alispánt nevezi meg elnökül.

végül eleget tenni az 1874-es választójogi törvény ama előírásának, hogy a központi választmányba minden választókerületből legalább két tag kerüljön be.⁴

Milyen eseményekből tevődött össze a képviselők megválasztásának folyamata?⁵ 1878-ban a központi választmány által összeállított választói névjegyzékeket a január 9-én tartott közgyűlés előtt mutatták be, ezután a fővárosi levéltárban helyezték el őket. Az 1878. június 30-án kelt, az országgyűlés egybehívását tartalmazó királyi leirat⁶ indította meg hivatalosan a választási eljárást,⁷ a kampány azonban országosan már június 26-án megkezdődött,⁸ és egyes választókerületekben addigra gőzerővel folyt. Tulajdonképpen a kampányesemények nyitányához lehet sorolni az egyes kerületek előző ciklusbeli képviselőinek – ekkoriban elhangzó – beszámoló beszédeit is, főleg, ha ezek a képviselők fontolgatták újraindulásukat. Ezután került sor a választói névjegyzékek egyeztetésére. A fővárosi központi választmány 1878. július 2-i ülése határozott arról, hogy július 25-ig legyenek kifüggesztve a névjegyzékek az egyes kerületi előljáráóságokon, hogy a választók a nyilvánosságra hozott listák alapján (az előljáráóságokon beadott, de a központi választmányhoz címzett) felszólamlásokkal élhessenek.⁹

A korszak magyarországi pártjai még nem szervezett tömegpártok, hanem – Max Weber terminológiájával élve – „honorácior pártok” voltak, amelyeket még nem jellemezett a pártszervezet, a hivatásos politikusok köre lényegében a parlamenti képviselőkre szorítkozott, a párt aktivitása is kimerült a parlamenti képviselők klubjainak tevékenységében, két választás között pedig lényegében alig lehetett helyi pártéletről beszélni. Ekkoriban a képviselők

⁴ Az 1848-as választásokon még az öt pesti városrész alkotta az öt választókerületet. Az 1865-ös választások alkalmával határozták csak meg, hogy Pest városának a Kerepesi úttól délre fekvő külterületei a József- vagy a Ferencváros választókerületeihez tartozzanak-e. 1877-től a választókerületek a főváros kerület szerinti felosztásához igazodtak, így a két kerületre osztott Terézváros, illetve a korábban egy választókerületet alkotó II. és III. kerület immár két-két képviselőt küldhetett a parlamentbe. A kerülethatárokhöz képest csak annyiban tértek el a választókerületek határai, hogy Józsefváros külterületei és (a VII. választókerülethez csatolt Rákospalvát kivéve) a X. kerület, amely korábban sem választott önállóan, Ferencvárossal alkotott egy választókerületet, mivel ez utóbbi városrész a többinél jóval kisebb népességű volt. Így nagyjából egyenlő, úgy 1500–2500 választóval rendelkező választókerületek alakultak ki a fővárosban. BFL IV.1403.a. (Az 1877. május 30-án és június 1-jén folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve), 128–131.

⁵ A kampány és a szavazás eseményeinek bemutatásakor elsősorban a fővárosi központi választmány választási irataira, a budapesti rendőrség irataira és az egykorú sajtó tudósításaira támaszkodtam. A hivatkozott lapok közül az *Ellenőr* és *A Hon* kormánypárti volt, a *Pesti Napló* ekkor a „habarékpárthoz” húzott, míg az *Egyetértés* és *A Nép Zászlója* a függetlenségi jelölteket népszerűsítette.

⁶ Az előző országgyűlés feloszlását a kormány előbbre hozatta, hogy még a népszerűtlen boszniai okkupációt megelőzően sor kerülhessen a választásokra, a hadműveletek mégis elkezdődtek a választások kitűzött augusztusi időpontja előtt. Kozári 2003: 313.

⁷ BFL IV.1403.a. (Az 1878. július 10-én és 12-én folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve), 149–150.

⁸ *A Hon* 1878. június 27. Reggeli kiadás 1.

⁹ *Ellenőr* 1878. július 3. Reggeli kiadás 3.

párthovatartozása az alakuló parlamenti ülés előtt még nem volt egyértelmű, így a szavazásokon sem tanúsítottak feltétlen lojalitást. Nem léteztek helyi pártszervezetek, a helyi értelmiség és polgárság befolyásos tagjai – akiket Weber honorácioroknak nevezett – választották ki a jelöltek, és szervezték a politikai akciókat; az országos program vagy agitáció is csak fokozatosan alakult ki.¹⁰ A pártoknak először meg kellett alakulniuk, majd csak ezt követően, a választópolgárok egyes szűkebb vagy tágabb csoportjai, választmányok, bizottságok ülésezése nyomán választották ki a megfelelő képviselőjelöltek.¹¹ Ezután kerülhetett sor a jelöltek bemutatkozó beszédeire, a kortes eseményekre, amelyekről elsősorban az egykorú sajtó adott hírt a választóknak, részletesen beszámolva a rendezvények lefolyásáról.¹²

A választások színhelyeül egy belügyminiszteri rendelet szerint olyan épületeket kellett kiválasztani, amelyekért nem kértek bérleti díjat, ha pedig erre nem volt lehetőség, akkor a helyszín kijelöléséhez a miniszter engedélye kellett. A fővárosban három ilyen helyszín merült fel.¹³ A II. kerületben a Fácán vendéglő és a III. kerületben a Korona vendéglő kiválasztása arra utal, hogy megfelelő középületek híján ezekben a városrészekben magántulajdonú helyiségek kibérlésére került sor. A III. kerületben azonban végül a Korona vendéglő helyett mégis az óbudai előjáróság épülete lett a szavazás helyszíne. Érdekes a VII. kerület számára kijelölt Lövölde épülete: itt eredetileg nem derült ki egyértelműen, hogy kell-e bérleti díjat fizetni, a szavazást ennek ellenére itt ejtették meg.

A választási rendezvények nagyrészt az adott kerületre korlátozódtak, kivéve a bel- és a lipótvárosi kortes eseményeknek egyaránt otthont adó Vigadó épületét, illetve a Terézvárost, ahol a kerülethatáron fekvő Lövöldét mind a VI., mind pedig a VII. kerület jelöltjei igénybe vették – bár ekkor még csak alig néhány éve vágták közigazgatásilag ketté Pest legnépesebb városrészét, és a VII. kerületnek még saját neve sem volt. A választókat csak az épületeken belül osztották szavazókörökbe, általában vezetéknevük kezdőbetűi alapján.

A fő esemény maga a nyílt szavazás volt, amelyre 1878-ban az egész fővárosban augusztus 5-én került sor. Két kerületben tartottak második fordulót, a IV. és a IX. kerületben ugyanis egyik jelölt sem kapta meg a leadott szavazatok felét, azokban csak augusztus 22-én dőlt el a mandátumok sorsa (1. táblázat).

¹⁰ Weber 1970: 414–415.

¹¹ Az üzemszerű pártműködés csírájában azért már 1878-ban is megfigyelhető: mind a szabadelvű, mind a függetlenségi párt tartott országos kampányindító értekezletet, és a jelöltek kiválasztásának országos egyeztetésére is történtek kísérletek.

¹² A későbbiekben nagyüzemivé vált korteskedést mutatta be: Gerő 1990.

¹³ *Egyetértés* 1878. július 23. 2.; *Ellenőr* 1878. július 23. Reggeli kiadás 1; *A Hon* 1878. július 23. Reggeli kiadás 2.

1. táblázat

A pesti képviselőjelöltek 1878-ban, és a rájuk leadott szavazatok

I. forduló			
Választókerület	Jelölt	Jelölt	Jelölt
IV. kerület	Királyi Pál (egyesült ellenzéki, 366 szavazat)	Havas Ignác (szabadelvű, 358 szavazat)	Irányi Dániel (függetlenségi, 27 szavazat)
V. kerület	<i>Wahrmann Mór</i> (szabadelvű, egyetlen jelölt, nincs választás)		
VI. kerület	<i>Podmaniczky Frigyes</i> (szabadelvű, 463 szavazat)	Helfy Ignác (függetlenségi, 238 szavazat)	Radocza János (szabadelvű, 218 szavazat)
VII. kerület	<i>Hoffmann Pál</i> (pártonkívüli, 620 szavazat)	Füzesséry Géza (függetlenségi, 126 szavazat)	
VIII. kerület	<i>Szilágyi Dezső</i> (egyesült ellenzéki, 684 szavazat)	Jókai Mór (szabadelvű, 615 szavazat)	
IX. kerület	Steiger Gyula (szabadelvű, 279 szavazat)	Wodianer Béla (szabadelvű, 203 szavazat)	Thaly Kálmán (függetlenségi, 361 szavazat)
II. forduló			
Választókerület	Jelölt	Jelölt	
IV. kerület	<i>Királyi Pál</i> (447 szavazat)	Havas Ignác (377 szavazat)	
IX. kerület	Steiger Gyula (373 szavazat)	<i>Thaly Kálmán</i> (518 szavazat)	

Mielőtt a választási események helyszíneiről illetve a korteshadjáratokhoz kapcsolódó térhasználatról esne szó, érdemes tisztázni, kik kontrollálhatták mindezeket. Arra vonatkozóan, hogy ki képes befolyásolni a szavazási eredményeket, azaz ki gyakorol hatalmat a választási eljárás, a kampányesemények felett, a dualizmus kori választásokkal kapcsolatban két álláspontot fogalmazott meg a magyar történetírás. Míg Gerő András szerint a kormánypárt a korszakban a választási manipulációk és csalások rendszere révén tartotta fenn parlamenti többségét, addig Szabó Dániel vitatta a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét, mivel a választások lebonyolítása a törvényhatóságok kizárólagos hatáskörében állt, így az ellenzéki többségű körzetekben nagyobb esély volt arra, hogy a helyi többség befolyásolja a választásokat.¹⁴ A helyi törvényhatóság tagjai közül választották például a választási eljárás lebonyolításáért felelős fővárosi központi választmányt. E testület tagsága is segíthet megvilágítani azt,

¹⁴ Gerő 1988; Szabó 1999: 132–136. A Szabó Dániel által hegemon többpártrendszerként jellemzett rendszerben a kormánypárt leváltása gyakorlatilag nem volt lehetséges, a parlamenti többség fenntartásához nem is kellett ezért a rendszerbe beépíteni a választási visszaéléseket. Szabó 1992: 202.

hogyan nyerhettek ellenzéki vagy pártonkívüli jelöltek egyes pesti választókerületekben. Így a képviselőjelöltek közül a pártonkívüli Hoffmann Pál és a mérsékelt ellenzéki Királyi Pál éppúgy a tagok között szerepel, mint a mérsékelt ellenzéki Szilágyi-kampány egyik vezetője, Molnár Endre. Egyetlen választási eredményt nem jelzett előre a választmány összetétele: a testületben ülő és a függetlenségi Thaly Kálmán győzelmében ellenérdekelt IX. kerületi tagok végül nem tudták megakadályozni ellenfelük győzelmét.

Szabó Dániel álláspontját igazolja az is, hogy a fővárosi központi választmány 1878. augusztus 3-i ülésén, a választások előtt két nappal volt kénytelen foglalkozni például egy olyan problémával, miszerint egyes választókerületekben még a látszatra sem ügyelve, a szavazatszedő küldöttségek élén pártelnököket lehet találni. Köztük nem csak kormánypártiakról volt szó: a VIII. kerületben az elnökségről lemondott Röck Szilárd helyett Molnár Endre lett a választási elnök, aki egyidejűleg a helyi ellenzéki Szilágyi-párt egyik vezetője volt, és az itteni küldöttségekben szintén a Szilágyi-pártiak domináltak.¹⁵ Épp a VIII. kerületben érték vádak a kerületi eljáróságot, hogy az ellenzéki Szilágyi-párt javára megengedhetetlen eszközökkel befolyásolta a választókat.¹⁶ Így a kormánypárti többségű Budapesten az egyes választókerületekben akár ellenzéki kezekben is lehetett a szavazás irányítása.

A KAMPÁNY HELYSZÍNEI ÉS A KAMPÁNYRENDEZVÉNYEK LÁTOGATÓI

A honoráciorok, illetve az általuk választott jelölő bizottságok általában a polgári középosztály exkluzív találkozóhelyein üléseztek (Hungária Szálló, Lövölde, Saskör, Terézvárosi Kör illetve Terézvárosi Klub stb.), de a szűkebb jelölő bizottságok olykor egyes választók lakásain gyűltek össze. (1. ábra, lásd 136. oldal) A körök, klubok, kaszinók befolyásos vezetőjük, az úgynevezett „törzsfőnökök” köré szerveződő klikkek voltak, így voltaképpen a helyi hatalmi elitet jelentették: tagságuk általában önálló választói csoportot alkotva együtt állított jelöl-

¹⁵ *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2.

¹⁶ „Tudvalevőleg a mostani választási mozgalom idejében a korteskedés országszerte pro- és contra folyik és a tisztességes korteskedés a törvény korlátain belül is meg van engedve a mit Komlószy László VIII. kerületi előljáró helyettes és békebíró tesz t.i. hivatali állását felhasználva boltból-boltba megy és az illető kereskedőket, kik sok tekintetben az előljáróságtól függenek, aláírásra kényszeríti, hogy Szilágyi Dezsőre fognak szavazni. [...] Kérjük ezt különösen amiatt is közzé tenni, hogy a főváros polgármestere, kinek igazságszeretetét ismerjük, tudomást szerezzen arról s e tekintetben intézkedjék, mert nem hisszük, hogy ilyen hivatali visszaélést eltűrje. Különben Komlószytól nem lehet más eljárást várni, hisz ő a »Pesti Napló« szerkesztőségi szolgálója volt, ő még most is lekötöleztette ezen szerkesztőségnek [...]» *Ellenőr* 1878. július 16. Reggeli kiadás 4. A hírbe hozott lap természetesen visszautasította a vádat. *Pesti Napló* 1878. július 19. Reggeli kiadás 2.

tet.¹⁷ A VII. kerületi Polgári Kör közönsége például 1878-ban saját jelöltet akart indítani,¹⁸ s a végül megtalált, párton kívüli Hoffmann Pál el is nyerte a kerület mandátumát. A fővárosi körök jellemzően a kormánypárt bázisát alkották, a kivételt a VII. kerületi Polgári Kör, illetve az országgyűlési ellenzék felé is nyitott, az ekkor még a mai Semmelweis utcában álló Arany Sas szállóban gyülekező – és nevét innen elnyerő – belvárosi Saskör jelentette.¹⁹ Az egyletekben uralkodó politikai klíma szempontjából tanulságos *A Hon* tudósítása a Terézvárosi Klub egyik 1878-as választmányi üléséről, ahol az alábbi indítvány született:

„[A] helyiség adassék át a Podmaniczky-párt részére, hogy ott naponta 6 óraker gyülekezhessenek. Stern Adolf kívánta, hogy minden pártnak, mely a clubban képviselve van, engedessék át a hely. Végül, a Podmaniczky-párt részére határozottat odaadni a helyiség minden este. A többi pártnak is jogában áll más időben díjfizetés mellett a körben gyűléseket tartani.”²⁰

Egyes jelöltek választási főhadiszállásukat vendéglőkben rendezték be, de többen külön irodát is fenntartottak, többnyire földszinti üzlethelyiségekben.²¹ A lejáró mandátumú képviselők beszámoló beszédeire, illetve a jelöltek programbeszédeire általában tágasabb, jelentősebb tömegek befogadására alkalmas helyeken (a már említett középületekben, illetve nagyobb kerthelyiségekben) került sor. A programbeszédeket a jelöltet a lakásáról elhozó, majd oda visszakísérő felvonulások során népszerűsítették a választókerületben. Bár az alábbi példánk nem az 1878-as választás kapcsán maradt ránk, mégis jól illusztrálja az ilyen meneteket. Az 1884-es kampányra vonatkozik az a kérelem, amelyet Radocza János VI. kerületi „törzsfőnök” – aki 1878-ban még jelölt volt – nyújtott be Thaisz Elek akkori rendőrfőkapitányhoz. A kérelemben Radocza megadta annak az egy négyes és ötven-hatvan „rendes” fogatból álló díszmenetnek az útvonaltervét, amely Busbach Péter képviselőjelöltet a Nagymező utcai *Orpheumban* megtartandó programbeszédre kísérte volna Busbach Bálvány (a mai Október 6.) utcai lakásáról odafelé a Deák tér, visszafelé a Gyár (a mai Jókai) – Király utca – Deák tér útvonalon, vagyis a menet szinte az egész városrészt bejárta volna. A rendőrség végül csak a legrövidebb változatot engedélyezte, mind a Deák tér,

¹⁷ *A Hon* 1878. július 2. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 9. 2. A klikkekre és a törzsfőnökökre Vörös 1978: 463–464; Sipos 1996: 30–31; Horváth 2010: 70–71.

¹⁸ *Ellenőr* 1878. június 5. Reggeli kiadás 3.

¹⁹ Három belvárosi helyszín – Vadászkiúrt, Arany Sas, Nemzeti Szálloda – közül végül az egyesült ellenzéki Királyi Pál hívei is az Arany Sas szállodát választották gyülekezéseik helyszínéül, a sajtóban ellenben semmi nyoma annak, hogy végül bármikor is ott gyűléseztek volna. *Ellenőr* 1878. július 24. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. július 24. Reggeli kiadás 2.

²⁰ *A Hon* 1878. július 21. Reggeli kiadás 2. (Kiemelés az eredetiben.) Stern Adolf a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja volt. Míg az említett döntésig a Szapáry- és a Bobula-párt is használta a Klub helyiségét, ezután már csak a Podmaniczky-párt gyűléseiről tett említést a sajtó.

²¹ Podmaniczky Frigyes Sugár út 27. sz. alatti irodája, címének feltüntetésével külön fejléces levélpapírt is csináltatott.

mind a Gyár utca és a Király utca érintését megtiltotta, a mindmáig ismerős forgalmi okokra és más, már előbb bejelentett felvonulásokra hivatkozva.²²

Nem szabad elfeledkezni a korabeli választások egyik legkarakteresebb rendezvénytipusáról, a választók nem racionális érvek mentén történő meggyőzésére (alapesetben törvényesen!) hivatott, gyakran zenés kortesvacsorákról sem. Ez utóbbiakra természetesen vendéglőkben került sor, amelyek lehettek a jelölttel szimpatizáló vendéglősök tulajdonában, de az is előfordult, hogy a kortesek kibérelték azokat. Arra is akadt példa, hogy ugyanabban a vendéglőben eltérő pártállású jelöltek tartottak rendezvényt. Különböző pártok gyülesezhetek ugyanazokban a középületekben is, például a Vigadóban vagy a Lövöldében. A mai Lövölde téren állt házban – bérleti díj fejében – valamennyi VI. és VII. kerületi képviselőjelölt lehetőséget kapott választói meggyőzésére. Előfordult, hogy két esemény egymásra szervezése miatt az egyik jelöltnek új helyszín után kellett néznie,²³ de az is megtörténhetett, hogy két csoport egyidejűleg megtartott rendezvénye incidensbe torkollott.²⁴ Szintén népszerű politikai helyszínnek számított az új és elegáns Duna-parti Hungária Szálló, amelynek egyik lakosztályában 1878-ban a függetlenségi Irányi Dániel, egy másikban pedig a szabadelvű Havas Ignác rendezte be választási főhadiszállását; ám a Hungária egyaránt volt helyszíne kormánypárti és ellenzéki kortes rendezvényeknek. Akadt ugyanakkor olyan gyűlés, amit különös módon a nem éppen jó hírű Bástya utcai Garni Szállóban tartottak.²⁵

A belvárosi és lipótvárosi kormánypárti jelöltek irodái, illetve rendezvényei elsősorban a nemrégiben kiépült Duna-korzó (főleg az említett Vigadó és Hungária Szálló), míg a VI. kerület jelöltjeinek rendezvényei főleg a Sugár út épületeire koncentráltak. Jókai Mór leginkább a József körúton és a Rákóczi úton tartotta kampánygyűléseit. A IX. kerületi kormánypárti gyűléseket pedig a városrész főutcájában, a Soroksári (a mai Ráday) utcában, vagy olyan középületekben

²² BFL VI.1.b. 9. doboz. 36151/1884. Csak a fővárosi rendőrségről szóló 1881. évi XXI. törvény 7. §. e.) pontja szabályozta azt, hogy a meneteket a rendőrségnél kell bejelenteni. 1881-ig a választási gyűléseket és meneteket az 1874. évi XXXIII. törvény 104. §-a értelmében a polgármesternek kellett bejelenteni, már 1881 előtt is előfordult azonban, hogy egyes rendezvényeket a rendőrségnek jelentettek be. 1878-ban választási rendezvénnyel kapcsolatban két írásos bejelentés maradt fenn: Hindy Kálmán jelentette be a leköszönő IX. kerületi képviselő, Csernátóny Lajos június 29-i beszámoló beszédét (ügyirat-szám: 33041-1878), illetve bejelentésre került Jókai Mórnak a Belezna-y-kertben, június 21-én előadott programbeszéde (ügyirat-szám: 37156-1878). BFL VI.1.b. 9. doboz.

²³ 1878. július 29-ére mind a VII. kerületi Hoffmann-párt, mind a VI. kerületi Podmaniczky-párt kinézte magának az épületet. Az elsőség okán végül ez az időpont a Hoffmann-párté lett. *Ellenőr* 1878. július 27. Reggeli kiadás 3. Podmaniczky Frigyes programbeszédére új időpontként július 31-e merült fel, amikor a rossz időjárás miatt maradt el a beszéde, másnapra, augusztus 1-jére pedig már a VII. kerületi Füzesséry-párt foglalta le a Lövöldét, így végül a báró programbeszéde a Sugár út 35. sz. alatti VI. Kerületi Klubban hangzott el. *Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

²⁴ *Egyetértés* 1878. július 7. 2; *A Hon* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

²⁵ Az *Egyetértés* és *A Hon* szerint ezt a helyszínt a belvárosi közjogi ellenzék, míg az *Ellenőr* – téves – állítása szerint a mérsékelt ellenzék választotta ki. *Egyetértés* 1878. július 12. 2; *Ellenőr* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2; *A Hon* 1878. július 12. Reggeli kiadás 2.

szervezték meg, mint például a Köztelek illetve a Bakáts téri óvoda. Ezzel szemben a mérsékelt ellenzéki, és különösen a függetlenségi rendezvényekre jellemzően az egyes városrészek nagy múltú, de immár az új *boulevard*-okkal versenyezni nem képes utcáiban került sor, ahol nagyrészt az általuk megcélózni kívánt társadalmi csoportok egyébként is laktak.

E megoszlásnak nemcsak anyagi okai lehetnek. Az 1887–1888-as gyulai választások kapcsán Bódán Zsolt vetette fel, hogy a kormánypárti jelöltek általában kerültek összejöveteleik nyilvános helyen történő megrendezését, míg az ellenzékiek kimondottan a minél népesebb, tehát számos nem választót is vonzó, népgyűlés jellegű rendezvényeket preferálták.²⁶ A pesti kormánypárti jelöltek esetében szintén megfigyelhető, hogy helyszínként inkább azokat a zártabb klubokat, kaszinókat, szállodákat kedvelték, amelyek a város reprezentatív útvonalain koncentráálódtak.

Ahogy a fentiekből kiténik, a képviselőjelöltek beszédek helyszínének kiválasztásakor próbálták elkerülni a közterületek, a nyílt utca igénybevételét. A politika működése ezt még nem tette szükségessé, még csak éppen elkezdődött az a folyamat, amelyet Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság széteséséül jellemzett. Habermas azt a folyamatot írta le így, amelynek során a polgári nyilvánosságba fokozatosan betörtek az érvek és ellenérvek racionális mérlegelésén alapuló „közvélemény” alakításában részt nem vevő tömegek, és a középosztálybeli férfiak – tehát a magánemberek közössége alkotta polgári nyilvánosság választópolgárai – által alakított „közvélemény” helyett egyre inkább a nyilvánosság egyéb fórumain formálódó „véleményklíma” határozta meg a választói magatartást.²⁷ Ilyen, a „véleményklímát” alakító egyéb fórummá váltak majd a későbbiekben a tömegsajtó vagy akár az utcai demonstrációk. Mindehhez persze a választójog kiszélesítésére is szükség volt.²⁸ 1878-ban azonban alapvetően még nem az utca jelentette a választási gyűlések színterét.

A döntéseket igénylő választási rendezvények helyszíneitől, a társaskörökből, kaszinókból, vendéglőkből, szállodákból távol lehetett tartani a nem választókat, máshonnan – mint például a Soroksári utcában álló Prückler-gyár udvarából vagy a mai Szentkirályi utcában található Nemzeti Tornacsarnokból – azonban már nem; így ez utóbbi helyeken adott esetben már a nem választók hangja is hallatszott. Mindezek mentén a térhasználat színterei feloszthatók szabadon elérhető nyilvános (azaz utcai), illetve félnyilvános helyszínekre, ahol belépti díj, klubtagság vagy más szűrő rostálta meg a bejutni szándékozókat.²⁹ A nem választók, például a munkások közösségi életének – így politikai aktivitásának –

²⁶ Bódán 2008: 54.

²⁷ Habermas 1971: 304–316.

²⁸ A „közvélemény” rovására uralomra törő „véleményklíma” előtérbe kerülése viszont párhuzamosan ment végbe a nagyvárosi ember térhasználatának egyre fokozódó ellenőrzésével: Gyáni 1998.

²⁹ Ahogy Gyáni Gábor is leszögezte, a nyilvánosság színtereit nem lehet teljesen a „magán” és a „köz” dichotómiájára szűkíteni. Jellemző volt a kampány kezdeti fázisában, hogy a kiszemelt képviselőjelöltet otthonában keresték fel választói, vagy hogy a választók szűkebb csoportjai egyes honoráriumok lakásán gyűléseztek – és ezekről az eseményekről a sajtó is beszámolt. Így az elvileg a magánszféra részére fenntartott lakások is kampányhelyszínekké válhattak – bár

fő színterei ekkor még szintén elsősorban a félnyilvános helynek számító kocsmák és vendéglők voltak.³⁰ 1878. július 7-én a nem választók például az Akácfa utcai Buzalka-féle táncteremben gyűléseztek.³¹

Bár a „tömegek” nézetei ebben az időszakban a választási eredményekben nem feltétlenül mutatkoztak meg (hiszen még a korszak egyetlen igazi tömegmozgalma, a már említett, 1884-ben tetőpontjára jutott antiszemita mozgalom sem tudott jelentős számú képviselői helyet szerezni), megítélésem szerint azonban a racionális mérlegelést nélkülöző „véleményklíma” némi hatást azért mégiscsak gyakorolt a választási eredmények alakulására. Ennek kapcsán két példát említhetünk.

Az 1878-as választás éppen a balkáni válság idején zajlott: ekkoriban a magyarországi közhangulat egyértelműen törökbarát volt, és értetlenül fogadta a Monarchia balkáni terjeszkedését, illetve hozzájárulását az Oszmán Birodalom területcsökkenéséhez. A főváros lakossága például utcai tüntetéseken fejezte ki a hivatalos külpolitikai irányvonallal szembeni nemtetszését.³² Thaly Kálmán, az egyetlen fővárosi győztes függetlenségi jelölt eredményében minden bizonynyal az is szerepet játszhatott, hogy az ő történetírói munkásságának kulcsszerepe volt a törökök iránti magyar szimpátia kialakulásában, akár a kuruc korról, akár a '48-as emigrációról írt munkáira gondolunk.

A másik esemény, amely abba az irányba mutat, hogy a „véleményklíma” esetleg hatással lehetett az eredményre, a VIII. kerületi választás volt, ahol a kerület addigi képviselője, Jókai Mór már július 7-én tartott képviselői beszámolója megtartásakor szembesült az ellenséges bekiabálásokkal, hallgatóságának – elsősorban a boszniai okkupációt sérelmező – ellenzéki szimpátiájával. A mai Rákóczi út és Puskin utca sarkán álló szórakozóhely, a Beleznay-kastély kertjében tartott rendezvényen ugyanis nem a Józsefvároshoz amúgy erősen kötődő írófejedelem párthívei uralták a közhangulatot. Az itteni gyűlés olyannyira kontra-reaktívává vált, hogy az író támogatói, eredeti szándékukkal ellentétben, nem ekkor, a nyilvánosság előtt kérték fel őt az újabb képviselőjelöltségre, hanem egy kisebb küldöttség később diszkrétebben, Jókai lakásán kerített erre sort.³³ Az író végül alul is maradt az egyesült ellenzék jelöltjével, Szilágyi Dezsővel szemben.

Természetesen a közterületeken a választók és nem választók egyaránt kifejezésre juttathatták véleményüket; és valójában még a félnyilvános helyeken sem lehetett teljesen kiszűrni a nem választók, így akár a nők és gyerekek megjelenését. A nem Terézvárosban választó Csorba Géza feleségének, Táncsics Eszternek

a „szalon” intézménye azt mutatja, hogy ezek falain belül is megkettőződött a nyilvános és a privát tér. Gyáni 1998: 31, 35–37.

³⁰ Gyáni 1998: 97.

³¹ *Egyetértés* 1878. július 8. 1. „A nemválasztók és a közeledő képviselőválasztások” címmel megrendezett gyűlést Thaisz Elek budapesti rendőrfőkapitány „felügyelet megtartása” mellett engedélyezte. BFL VI.1.b. 8. doboz (ügyiratszám: 34804/1878).

³² A legnagyobb és szokatlanul heves, 1877. december 16-ai törökbarát tüntetés hatására a kormány 1877. december 23-ai ülésén a választási rendezvények kivételével megiltotta népgyűlések rendezését a fővárosban. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 47. ülés. 1.

³³ *A Hon* 1878. július 8. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 9. 2.

az 1875-ös választás kapcsán Horn Ede terézvárosi képviselőjelölt gyűléséről szóló, a választási gyűléseken a nyilvános és félnyilvános terek elkülönülését jól példázó naplóbejegyzése egyértelműen kifejezi, hogy ezek a választási gyűlések nem csupán a politikai véleménynyilvánítás fórumai lehettek. A nagyvárosi ember az ilyen eseményekre főként látványosságként tekintett, és többek között ezzel is magyarázható, miért vettek részt a nem választók közül is olyan sokan a kampányrendezvényeken.

„[A] Király utcán mentünk ki, mely szörnyen fel van lobogózva; s éppen várták is Hornt, ki a Löväldében fog beszédet tartani. A Löväldé előtt leszállva mi is vártuk a zsidókat; hosszas várakozás után végre megérkezének kocsikon Horn és a küldöttség; lelkes éljenekkel fogadtatott, ezek bementek az udvarra, mi meg ki a Ligetbe [...]”³⁴

A nagyvárosi ember utcai választási/kampány események iránti érdeklődését illusztrálva, Szilágyi Dezső VIII. kerületi jelölt választási beszédéről az *Egyetértés* a következőket írta:

„Az Ősz-utcai tornacsarnok minden neszt elfojtó cser-rétegén vasárnap d. u. 4 órára összegyűlt körülbelül 100 választó mellett annyi látni vágyó, lelkes, de történetesen még nem választó elem, a mennyit a helyiség csak befogadhatott; sőt a karzaton egy-néhány nő is ékeskedett. [...] A látványosságnak vége az lett, hogy egy úr indítványára gyalog kísértetett Szilágyi Dezső úr haza. Azonban a Budapest főváros utcáin nagy számmal létező, hangosság, de még nem szavazó „polgárok” nagy zsvajva arra indítá az „ünnepet”, hogy csak a habarékpártkörig szvenvedje az ovatiót.”³⁵

Akadott olyan jelölt is Podmaniczky Frigyes személyében, akinek kortesei mintha szándékosan kerülték volna a tömegek felmutatását a korteshadjáratban, és célzottan a választókat szólították meg:

„Báró Podmaniczky Frigyes [...] programbeszédét a terézvárosi club helyiségeiben ma este tartotta meg. A párt, mely erősnek érzi magát győzelmének biztos reményében, távol tartá magát a zajos, és szemnek való tüntetésektől; nem rendezett sem menetet – hisz csupán két kocsi ment a jelöltért, sem a nagy közönség tömeges megjelenésével nem akart hatni, mert a terembe csupán választókat eresztettek be.

³⁴ Részlet Táncsics Eszter 1875. június 17-i naplóbejegyzéséből. Táncsics – Csorba 1994: 287. Ezzel kapcsolatban lásd még: Gyáni 1998: 62–74.

³⁵ *Egyetértés* 1878. július 22. 1. Az egyes lapok persze csak az ellenérdeklő jelöltek esetében hangsúlyozták a nem választók jelenlétét a gyűléseken, az általuk favorizált jelöltek gyűlésein a tömeg álláspontjuk szerint egytől egyig választókból állt. Így az *Egyetértés* tudósításainak hangneme is eltérő a lap által favorizált függetlenségi Helfy Ignác, illetve a gúnyosan csak „habarékpártiként” emlegetett egyesült ellenzéki jelölt, Szilágyi Dezső utcai támogatóinak bemutatásakor, hiszen kizárólag az utóbbi esetben hangsúlyos elem a nem választók jelenléte. A lap annak ellenére távolságot tartott Szilágyitól, hogy ekkor nem is indult függetlenségi jelölt a VIII. kerületben.

Mindazonáltal nemcsak a terem volt teli, hanem az utcán is nagyközönség rajzott, mely éljenezte Podmaniczkyt.”³⁶

Az ellenzéki sajtó ugyanakkor nem hagyta említés nélkül, hogy utcai kampány még Podmaniczky programbeszéde kapcsán is folyt:

„Az ülés külsőleg semmi ünnepies színt nem mutatott. Pusztán két kocsi ment a jelöltért; nem voltak zászlók, nem volt lelkesen éljenző nagy közönség. – A zászlók helyett a sugárút mentén hordárok kínálták boldog boldogtalannak br. Podmaniczky életrajzát [...]”³⁷

Arra lehetett számítani, hogy a félnyilvános helyeken a közhangulatot a választók fogják irányítani. A jelöltek támogatottságát azonban még a szűk választói kör és a politika 19. századi működési keretei között is igyekeztek a közterületeken, vagyis az utcán is valamilyen formában megjeleníteni: a választók mozgósítását elsősorban utcai falragaszok, röplapok, kiakasztott zászlók révén próbálták elérni.³⁸

„Szilágyi Dezső a VIII. kerületi egyesült ellenzéki jelölt – kisebbségben látván pártját Jókai pártjával szemben – a képviselő jelöltségről lemondott. Diadalittasan huzzák fel Jókai választói a Mendlház és Berg Károly építész háza, valamint a takarékpénztári épület és Németh Samu háza között az ép oly diszes mint óriási zászlót, mely képviselőjelöltjük dicsőségét hirdeti.”³⁹

A közterületeken való jelenlét részét képezték a különböző felvonulások és a párthíveknek a választási rendezvények közötti csoportos vonulásai, amelyek során – ahogyan arra már fentebb utaltunk – a nők illetve a gyerekek is passzív vagy akár aktív megnyilvánulási lehetőséghez jutottak. A kiskorúak szerepeltetése már ekkor mindmáig elterjedt gyakorlattá vált: a gyermeki ártatlanságot a politikus saját emberi vonásainak hangsúlyozására használta fel. A nők szerepvállalásának lehetséges kereteit ugyanakkor az *Egyetértés* következő tudósítása mutatja be:

„A Terézvárosi hölgyek Helfy Ignácznak, július 21-ére [valójában július 31-ére – G. P.] eső nevenapján gyönyörű fehérselyem zászlót készítettek aranyhimnussal. A párthelyiségben 31-én közvacsora lesz, melyen Helfy nejevel együtt

³⁶ *Ellenőr* 1878. augusztus 2. Reggeli kiadás 2. Kérdés, hogy ki lehetett-e szűrni a nem választókat a kampányrendezvényekről, amikor ez a feladat a hatóságokra is komoly terheket rótt a szavazáskor.

³⁷ *Egyetértés* 1878. augusztus 3. 1.

³⁸ Az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 104. §-a csupán a zászlók „imaházra, állami, törvényhatósági, városi vagy községi középületre, vagy nyilvános iskolára” történő kitérését tiltotta.

³⁹ A zászlókifeszítés apropója, Szilágyi Dezső visszalépésének híre utóbb kacsának bizonyult. Az említett nagykörúti Mendl-ház volt egyébként Jókai Mór korteseinek főhadiszállása. *Ellenőr* 1878. július 17. Reggeli kiadás 1.

megjelen s ezen alkalommal adják át a Terézváros hazaszerető hölgyei zászlójukat a jelöltnek.”⁴⁰

A 19. századi nők számos épületet nem, vagy csak meghatározott feltételekkel (férfikísérettel vagy a férfaktól elkülönített ülésrendet követve) látogathattak, és bizonyos tevékenységeket nem is végezhettek.⁴¹ Nem volt ez másként a választások kapcsán sem. Míg a szavazás helyszínéről például teljesen kitiltották őket, addig a választási gyűléseken felbukkanhattak, ám leginkább a fenti idézetben bemutatott módon vehették ki a részüket a jelölt melletti agitációból. A zászlóhímzés révén ugyan a nők is kifejezésre juttathatták politikai szimpátiájukat, de ez a sajátos, rájuk osztott feladat egyúttal meg is erősítette elkülönülésüket.⁴²

A polgárság és a férfiak dominanciájával jellemezhető közterületeken a maguk helyén tehát megjelentek a nem választók különféle csoportjai is. Míg az egyik fentebbi idézetben bemutatott Táncsics Eszter és Csorba Géza a szemlélődő, érdeklődő nagyvárosi embert jelenítették meg, addig mások egyáltalán nem csak nézelődés céljából látogatták a választási gyűléseket, hanem igenis hallatni kívánták a hangjukat.⁴³ Ennek ellenére, ha volt is némi véleményformáló erejük, annak hatása nem igen bizonyítható, a választás napja pedig éppenséggel már a nem választók kizárásáról (is) szólt.

A TÉRHASZNÁLAT FELETTI KONTROLL A VÁLASZTÁS NAPJÁN

A szavazás napján a rendfenntartásban egyrészt a – választási elnöknek alárendelt – rendőrség, illetve ahol tömegesebb jelenetekre lehetett számítani, a katonaság vett részt.⁴⁴ Másrészt az egyes pártok bizalmi férfiakat választottak, közöttük nem csak olyanokat, akik a választások menetét ellenőrizték, hanem

⁴⁰ *Egyetértés* 1878. július 29. 2. Szinte szó szerint ugyanígy számolt be erről az eseményről az *Ellenőr* és a *Pesti Napló* is: *Ellenőr* 1878. július 29. Rendkívüli reggeli kiadás 2; *Pesti Napló* 1878. július 29. Esti kiadás 2. A július 31-ére eső rendezvények egy része – így ez az ünnepség is – a rossz időjárás miatt később került megrendezésre.

⁴¹ Hayden 2010: 100.

⁴² Gyáni 1998: 46–47.

⁴³ Bácskai Vera hívta fel a figyelmet arra, hogy túlzás lenne a modern nagyváros lakóit Richard Sennett elmélete nyomán kizárólag passzív szemlélőként ábrázolni, hiszen a nagyvárosi ember – és nem csak előadóművészként, vagy magát mutogató *flâneur*ként – tevékeny aktor is lehet. Bácskai 1999: 171, illetve Sennett 1998: 223–236.

⁴⁴ „A választás vezetése, a rend fenntartása és e célból teendő minden előleges intézkedés a választási elnök feladata és kötelessége; ő rendelkezik a rend fenntartására kirendelt rendőri közegekkel és szükség esetén a fegyveres erővel. A szavazatszedő küldöttségek elnökeinek feladata és kötelessége az eléjök utasított választók szavazatainak összeszedése, ők határoznak a szavazatok ellen felmerült kifogások felett, s a küldöttség szavazó helyiségében és annak közvetlen környezetén ők ügyelnek a rend fenntartására, e célból a választási elnöknek rögtön teendő jelentés mellett, a fegyveres erővel is rendelkezhetnek.” 1874. évi XXXIII. törvénycikk. 67. §.

olyanokat is, akik az utcai közrend fenntartásában segédkeztek.⁴⁵ A szavazás napján tehát a tömegek szabályozott mozgása valamennyi induló párt közös feladata volt.

A választók térhasználatára feletti ellenőrzés igénye jelenik meg egy, a Budapest Főváros Levéltára Térképtárában fennmaradt térkép vázlaton (2.a–d ábra). Az Incze György fővárosi főmérnök szignójával ellátott térkép⁴⁶ négy pesti választókerületben a szavazás lebonyolítását szolgáló, a térképeken satírozással jelölt épületek környékének helyszínrajzát ábrázolja az egyes jelöltek választói-nak felvonulási útvonalával, a pártok „állásával”, és a szavazók csoportjai között felállított – a korabeli sajtótudósítások és választási jegyzőkönyvek által is említett – deszkakerítések bejelölésével. A térkép vázlat tehát az egyes jelöltek hívei közötti összeütközések megakadályozására a felettük gyakorolt ellenőrzés megszervezését volt hivatott elősegíteni.⁴⁷ Bár a térkép keletkezési körülményeiről nem sokat tudunk, közelebbi datálását segíti, hogy a VI. kerületi választási helyszínt bemutató részleten nem csak a ténylegesen elindult három jelölt – Podmaniczky Frigyes, Helfy Ignác és Radocza János – hívei számára rezervált területeket tüntették fel, hanem a kerületi választók egy csoportja által – a jelölt vonakodása ellenére – újra meg újra indítani kívánt neves építész és építési vállalkozó, Bobula János számára is kijelöltek egy térséget. Bobula végül a VI. kerületi jelöltségről július 30-án végérvényesen lemondott, és hívei Podmaniczky táborát gyarapították.⁴⁸ Így a térkép nem a végül megvalósult elkülönítést ábrázolja, hanem a fővárosi törvényhatóság berkein belül született, a választások rendjének biztosítását szolgáló előzetes forgatókönyv dokumentuma. Keletkezése talán a központi választmányok a választókerületi bizottsági elnökökkel július 31-én tartott értekezletéhez köthető. Ezen „a választási helyiségek, a szavazásnál szükséges segédszemélyzet beosztása, a pártoknak a választás színhelyén miszerént leendő sorakozása, a szükséges kerítések felállítása iránt minden kerületre nézve külön részleges intézkedések tétettek.”⁴⁹ Említésre méltó, hogy a térképet szignózó Incze György főmérnök fővárosi közhivatalnokként nem a kormánypárt megbízható embereként vett részt a térkép elkészítésében: a *Pesti Napló* szerint

⁴⁵ A pártok aznapi feladata persze nemcsak erre terjedt ki: „Megneveztettek gyorsfutárokat, kik napközben többször a szavazat eredményét a választókhoz házhoz viszik, és az utcán is szétosztják. Kirendeltettek a kocsi, melyek a beteges választókat a választás színhelyére elhosszítják, és azok elhozatalára, kik indolentiából a szavazástól magokat megvonni akarják.” *Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2.

⁴⁶ BFL XV.16.e. 257/1. Követválasztási pártok állása. A VI–IX. kerületi helyszínrajzok a pártállások jelölésével, 1878.

⁴⁷ Talán ez a térkép az előzménye az utóbb a 6707/el.n./1896. számú honvédelmi miniszteri rendeletben rendszeresített, a karhatalmi helyszínbiztosítás segítségét szolgáló, a szavazás helyszínére vezető, illetve elzárandó utcákat ábrázoló helyrajzi tervnek. Csekő 2006: 332–333.

⁴⁸ A lemondásról a másnap megjelenő sajtó tudósított. *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2; *Pesti Napló* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2.

⁴⁹ *Egyetértés* 1878. augusztus 1.; *Ellenőr* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2. A rend fenntartásához katonai segédterőt is igénybe lehetett venni, és ebben a pártok által delegált rendező bizottságok is segédkeztek. *A Hon* 1878. augusztus 1. Reggeli kiadás 2.

valójában a (mérsékelt) ellenzékhez húzott.⁵⁰ A térképvázlat másik érdekessége, hogy nem csak a már eleve lefutottnak tűnő, és – az egyetlen jelölt, Wahrmann Mór közfelkiáltással történt megválasztása révén – valóban el is maradt lipótvárosi választás, de a meglehetősen mozgalmasra sikeredett, három jelölt indulásával és csak a második fordulóban megszületett végeredménnyel zárult belvárosi választás helyszínére sem ad akciótervet (és melleleg a budai választókerületek szintén hiányoznak róla). Wahrmann választói egyébként a jelölt főhadiszállásától, a mai Gresham-palota helyén álló Nákó-háztól vonultak a választás színhelyére, a Vigadó épületébe.⁵¹

A belvárosi volt az a különös választás, ahol a városrész lokálpatrióta elitjének legjavát tömörítő Saskör jelöltje, a közjogi ellenzéki Irányi Dániel végül csupán 27 szavazatot kapott, azaz a függetlenségi érzelmű választópolgárok többsége végül el sem ment szavazni. Talán a függetlenségi jelölt esélytelensége – és az esélyes jelölt, Királyi Pál valóban mérsékelt ellenzékiisége – tette eleve feleslegessé a komolyabb felkészülést ebben a kerületben. A korabeli sajtóban ugyanakkor visszatérő toposz, hogy ez az „ország első választókerülete”, amelynek mandátumát korábban Deák Ferenc birtokolta, ahol a választók a legfelelősségteljesebbek. Vélhetően ez sem indokolta a készültséget ebben a – kiélezett küzdelem ellenére nyugodt körülmények között szavazó – kerületben. A Belvárosban – talán ezért is – elmaradt a választók átvonulása a kerületen.

„A belvárosban csak a városháza tornyán lengő nagy nemzeti lobogó jelzi, hogy ma van a képviselőválasztás napja. A szokásos zászló dísz a házakon, a választó menetek az utczákon, a zajos lelkesült tömegek mind hiányoztak. Az ország első választókerületének polgári puritán egyszerűséggel és lehetőleg csöndben mentek az utczákon. A városrész egészen megtartotta mindennapi kinézését. Az ellenzék a választói közül [sic!] mintegy százan, a Lipót utca 7 szám alatti pártiroda előtt jöttek össze s minden zászló nélkül mentek a választási helyre. A Havas-párt gyűlhelye a piaristák épületének udvara volt: s alig huszan jöttek össze s szintén minden feltűnés nélkül mentek a régi városházába, melynek első emeleti tanácsterme a választási actus színhelye.”⁵²

A VI. kerületi térképrészlet (2.a ábra) a terézvárosi templom mögötti iskola-épület környékét ábrázolja. A rajz készítője nem mulasztotta el a három választási főhadiszállás közül kettőt, a Király és a Nagymező utca sarkán álló Benkert Klub avagy Kávéház (Radocza hívei korábban is itt gyűléseztek),⁵³ valamint a Király és a mai Hegedű utca sarkán álló, akkoriban az utóbbi utcának nevet adó Próféta

⁵⁰ *Pesti Napló* 1878. augusztus 3. Reggeli kiadás 2.

⁵¹ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1.

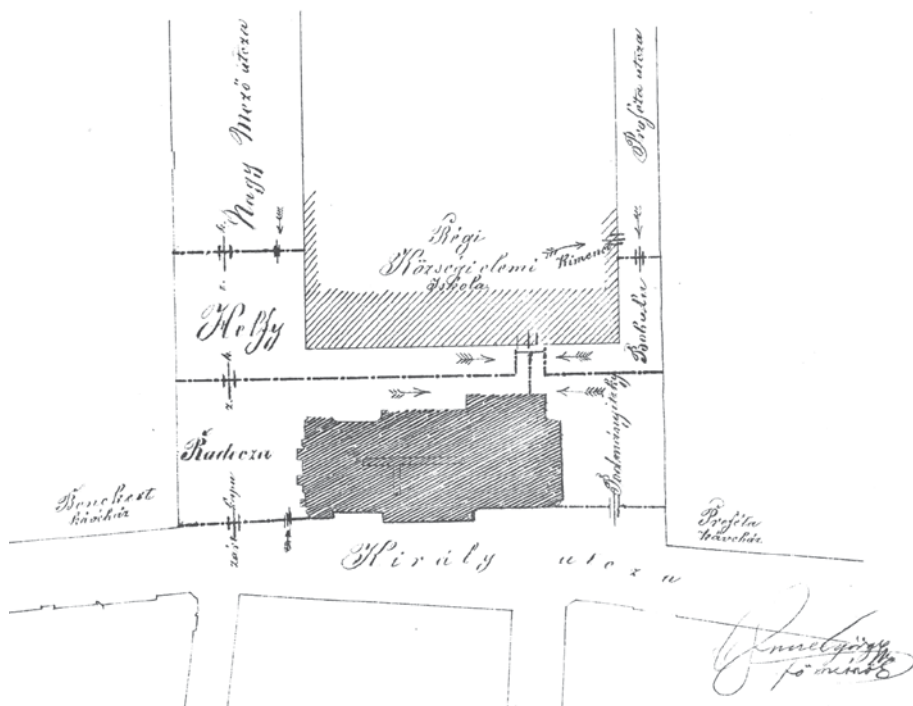
⁵² *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Királyi Pál választói tehát alig három sarkot vonultak a nagyjából a mai Piarista köz helyén álló városházáig, míg Havas választóinak csak néhány lépést kellett megtenniük a Városház téren. A tudósításban nem említett Irányi Dániel néhány szavazója sem kelthetett nagy feltűnést a Belvárosban.

⁵³ *Egyetértés* 1878. július 7. 2; *A Hon* 1878. július 7. Reggeli kiadás 2; *Egyetértés* 1878. július 10. 2.

2.a ábra

Az 1878-es pesti képviselő-választás biztosításához készített helyszínrajzok
a VI–IX. választókerületekben
(Budapest Főváros Levéltára, Térképtár XV.16.e. 257/1 – 1878.)

Közt. választási
Pártok állása
a fővárosi IV. ker. városi körületben
1878. Aug. 5^{én}

Kávéház bejelölését sem. A Helfy-párthívek Nagymező utcába történő terelését pedig egyebek között az is magyarázhatja, hogy a jelölt főhadiszállása az adott utca 20. számú házában volt, így hívei nyilvánvalóan ebből az irányból közelítették meg a szavazás színhelyét.⁵⁴ A választók útvonaláról a *Pesti Napló* tudósítása számolt be:

„Szokatlanul élénk képet nyújtott kora reggel az ország- és váczi-út a Károlyi kaszárnyától kezdve fel egész a lipótvárosi bazilikáig. Már hét óra előtt gyülekeztek különböző pontokon a választók. Fehér és zöld toll különböztette meg az egyes csoportokat. A Helfy-párt a lipótvárosi bazilika előtt, a Radocza-párt a sugár-út sarkán,

⁵⁴ Egyetértés 1878. július 6. 1.

a Podmaniczky-párt a király-utcza sarkán gyülekezett. Mindegyik párt gyülekezési helyén zenekar játszott s nagy számú néző közönség gyűlt össze a pártcsoportok körül.

¼ 8 órakor indult meg gyülekezési helyéről a fehértollas Podmaniczky-párt. Számos választó gyűlt össze s ezek banderium vezetése mellett sippal dobbal vonultak a katonaság által szegélyzet király-utczán keresztül a terézvárosi templomig s annak háta mögött palánkokkal elzárt helyükön foglaltak állás. Utánok jött a választás színhelyére az ó-utczán és nagymező-utczán keresztül a szintén fehértollas Helfy-párt cigányzenével s banderiummal. Legutoljára jelent meg a választás helyén a zöld tollas Radocza-párt, mely a gyülekezési helyen a legkisebb csoportot képezte. E párt a templom bejárata előtt foglalt helyet. Közvetlenül mellettök a nagymező-utczában van elhelyezve elkerítve a Helfy-párt helye.”⁵⁵

A választókat az iskola előtt nemcsak egymástól különítették el, hanem a minden irányból zárt térségbe terelték az egyes pártok híveit, amelyet katonasággal is körbevettek.⁵⁶ A korabeli sajtó szintén összecsapásoktól tartott:

„A VI. kerületben a választási mozgalom a legélénkebb, és a választási színhely a három jelölt részére a tág helyen és deszka falakkal egymástól elválva van elhelyezve. A választási tért katonaság veszi körül és tartja fenn a rendet. Azonkívül a gyár-utczában még egy ezred katonaság és lovasság – netáni szükség esetére – van elhelyezve.”⁵⁷

Ebben a választókerületben kivételesen még a választási jegyzőkönyv is részletesen ismerteti a választók fizikai elkülönítésének módját; feltehetően a választást lebonyolító hatóságok is komolyabb összecsapásoktól tartottak.

„A választás alkalmával fenntartandó rend módozatai iránt a választási elnök [Mérő János – G. P.] aként intézkedett, hogy a Radocza párt választói a terézvárosi Templom terének a Benkert Kávéház melletti részén; a Helfy-párt ugyan ezen térnek a Mező utcára eső másik részén fel állított korlátok között; a Báró Podmaniczky-párt pedig a Teréz templom háta megetti Proféta Kávéház melletti részt – mely elkorlátoztatott – foglalják el [...]”⁵⁸

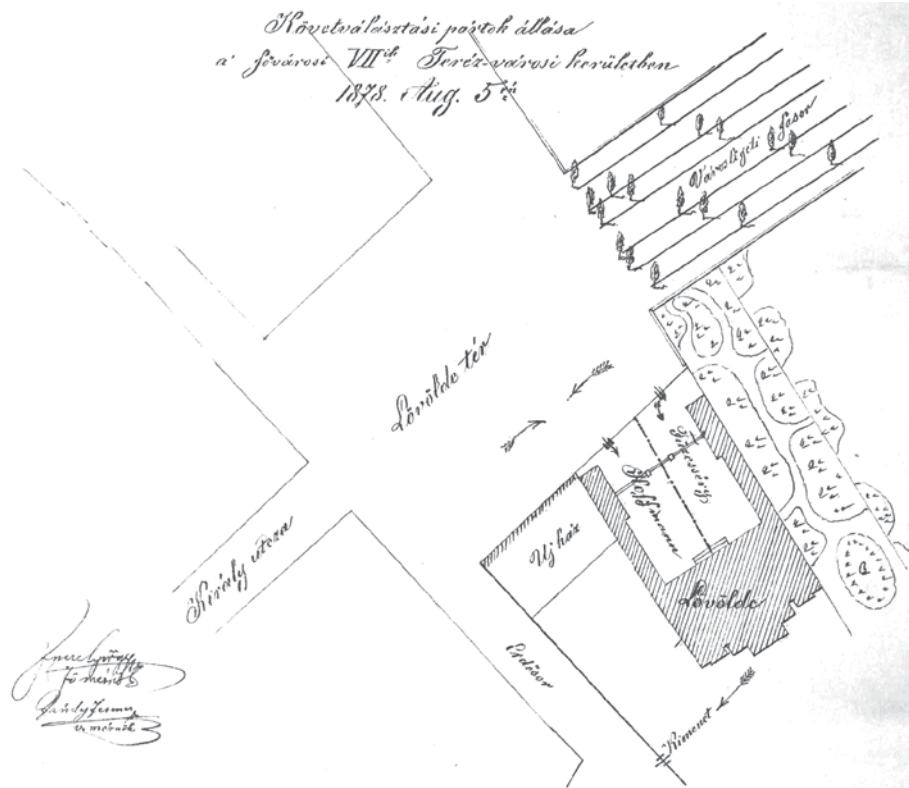
⁵⁵ *Pesti Napló* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Az *Egyetértés* előző napi száma még a Váci út (a mai Bajcsy-Zsilinszky út) és az Ó utca sarkára szólította Helfy híveit, ami az épülő Szent István-bazilikától egy kissé északabbra található. *Egyetértés* 1878. augusztus 4. 2.

⁵⁶ Egy belügyminiszteri rendelet tette lehetővé, hogy a törvényhatóság első embere, vagy az illetékes választási elnök kérheti katonai erő kirendelését a választás zavartalanosságának biztosítására, ha ez okvetlenül szükségesnek tűnik. *Ellenőr* 1878. július 31. Reggeli kiadás 2. 1875-ben Tisza Kálmán közölte Kamer Mayer Károly polgármesterrel, hogy a szükséges katonai karhatalom mely gyalogezredekől fog kiállítani, és hogy ezeket a budapesti vár- és térparancsnokságtól kell kérni. Kamer Mayer polgármester ezt miheztartás végett Balassa István terézvárosi választási elnökkel is közölte (ügyiratszám: 2643 eln.). BFL VI.1.b. 9. doboz.

⁵⁷ *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1.

⁵⁸ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek).

2.b ábra

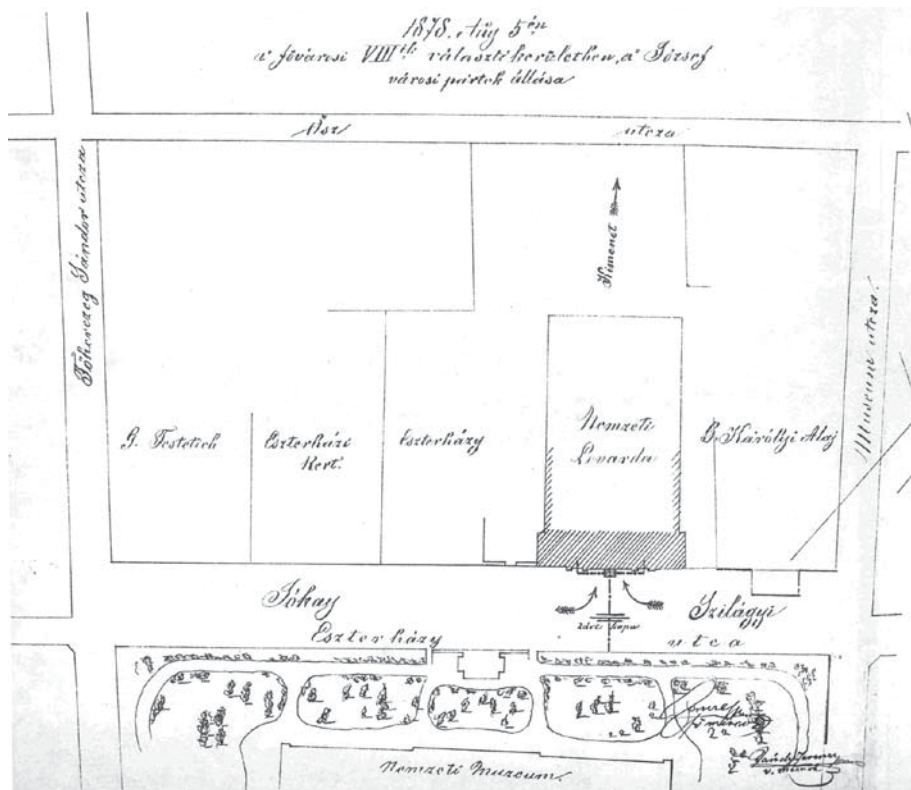

Podmaniczky végül nagy szavazattöbbséggel nyert, így a három induló ellenére sem kellett második fordulót tartani, és az ellenkező várakozások dacára még incidens sem zavarta meg a szavazást. A választók mozgását kontrollálni kívánó hatóságok fokozott elővigyázatosságát véleményem szerint az erős helyi kampány mellett Helfy Ignác, az egyik radikálisan ellenzéki „nagyágyú” indulása, de még inkább Podmaniczky Frigyes utolsó pillanatban történt, ám annál magabiztosabb, professzionálisan szervezett fellépése okozhatta – aminek nyomán felmerült annak az esélye, hogy mindez az ellenérdekű felek gyanakvását és felháborodását is kiváltja.

A VII. kerületi térképészlet (2.b ábra) a Lövölde teret ábrázolja. A választókat, mint látható, a téren még nem, csak az – amúgy meglehetősen nagy alapterületű udvarral rendelkező – épületben választották szét. A kerületi függetlenségi Füzesséry-párt reggel hat órakor gyülekezett a Dohány utcai zsinagóga melletti Szegedi Kávéháznál, majd a Dob, Akácfa és Király utcán át⁵⁹ „zeneszóval, banderiummal, de kevés választóval indultak a választási helyre, a lövöldébe;

⁵⁹ A Hon 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2. A VII. kerületi függetlenségek tehát egész közel gyülekeztek a VI. kerületi jelöltek táboraihoz, majd vonulásuk során is megközelítették a VI. kerületi szavazási helyszínül szolgáló iskolát.

2.c ábra

a Hoffmann-pártiaknak nem volt zenéjük, de annál több a választójuk.”⁶⁰ A menet annak ellenére végigvonult az egész városrészben, hogy választási helyisége a Lovóda közvetlen közelében volt, s a párt ennek „[...] ablakából saját jelvényeit dobálta az utcára, ezeket felkapkodták s ezzel mulattak, míg a választók Hoffmannra szavaztak.”⁶¹

A VIII. kerületi térképrészlet (2.c ábra) a Nemzeti Múzeum mögött álló Nemzeti Lovarda környékét mutatja be. A következő sajtótudósítás rávilágít arra, hogy a cél elsősorban az volt, hogy a különböző pártállású híveket a szavazóhelyiség körül különítsék el egymástól, hiszen másutt is előfordult, hogy az egyes pártok hívei ugyanazon a téren gyülekeztek. Másrészt kiderül belőle a választók elkülönítésének másik célja, az eseményekbe beleszólni kívánó nem választók minél távolabb tartása a voksolás színhelyétől:

⁶⁰ Pesti Napló 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1.

⁶¹ Pesti Napló 1878. augusztus 6. Reggeli kiadás 2.

„A Józsefvárosban, hol pedig a pártharcz tán legnagyobb méreteket öltött, a pártok egymás közvetlen közelében gyülekeztek, a templomtér jobb felén a Jókai-párt, a baloldalon a Szilágyi-párt. Mindkét párt számos zászlóval jelezte a gyülekezés helyét; a Jókai-párt a hajnali órákban zeneszóval járta körül a várost; később mind a Jókai-isták, mint a Szilágyi-isták részéről díszes bandérium (a Jókai-párt részéről mind magyar nemzeti öltönybe öltözött választók) serkentették a népet részvételre. A lovardához megérkezve, a Jókai-párt a Sándor-utcza felől való, a Szilágyi-párt a muzeum-utcza felől való oldalon foglalt állást, itt deszkafal által elválasztva. Az utcák bejáratánál rendőrök képeznek sorfalat s visszatartják a nem választó közönséget, mely kiválólag e kerület felé nyomul az egész városból. Az utczára szolgáló muzeumkert a közönség elől el van zárva; ennek kerítése mögül csak Pulszky rivalkodik kifelé, élénken rendreutasítva az ellennézetű választók által.”⁶²

A IX. kerületi térképrészlet (2.d ábra) tervezete nyomán a két kormánypárti jelölt, Steiger Gyula és Wodianer Béla egymáshoz közelebb beosztott híveihez képest a függetlenségi Thaly Kálmán választóinak szemből kellett volna megérkezniük a választás helyszínére.⁶³ A választás napjára azonban feltehetően megváltozott a pártok elrendezése: az *Egyetértés*, az *Ellenőr* és *A Hon* egyöntetű felhívása szerint részben a Soroksári utcába, részben pedig a Ferenc térre hívták össze Wodianer híveit, hogy a Soroksári utcában egyesülve innen, tehát a térképen a Thaly-pártnak kijelölt irányból közelítsék meg a Köztelek épületét.⁶⁴ A szavazás során az elkülönítés ellenére a karhatalom mindvégig jelen volt, sőt, mint ahogyan a választási jegyzőkönyv fogalmaz: „csak estefelé kellett az Üllői úton a Köztelek előtt az utcai forgalom szabadon tartása végett az összecsoportosult nép között egy csapat katonaságot felállítani”.⁶⁵ A térképhez képest eltérően megvalósult forgatókönyvre utal az is, hogy a második fordulóban szintén Thaly hívei érkeztek az Üllői út felől.⁶⁶ Feltehetően a hatóságok időközben rájöttek, hogy a nagyobb és potenciálisan veszélyesebb függetlenségi tábort érdemesebb a szélesebb utca felé terelni, sőt augusztus 22-én már Thaisz Elek rendőrfőkapitány is tiszteletét tette itt.⁶⁷ Thaisz

⁶² *A Hon* 1878. augusztus 5. Esti kiadás 1. Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója ekkor már túl volt a szavazási procedúrán: Szilágyi hívei közül elsőként adta le voksát az egyik küldöttség előtt. BFL IV.1405. 2. nagydoboz (1878. évi szavazási listák).

⁶³ A IX. választókerületben lezajlott választásokról részletesebben Gerhard 2008.

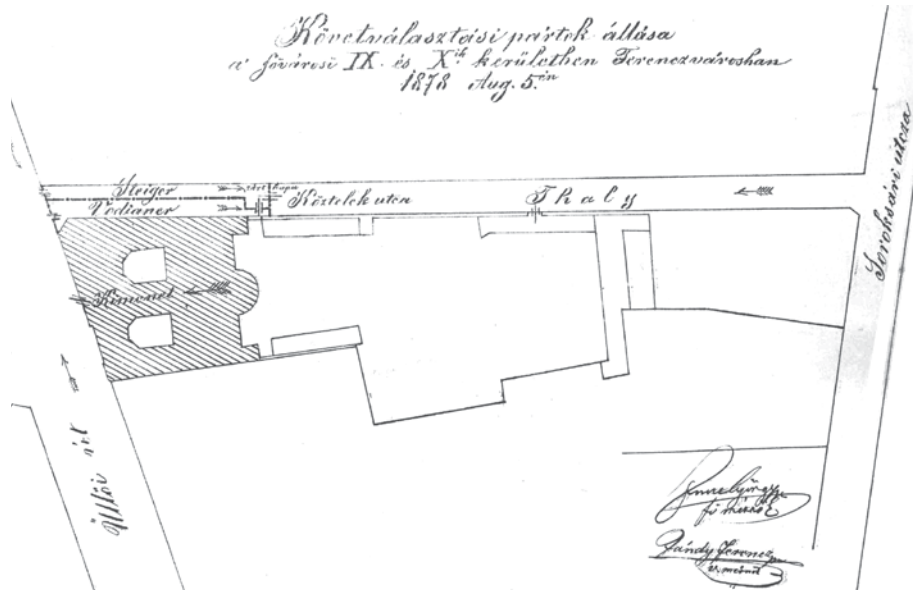
⁶⁴ *Egyetértés* 1878. augusztus 4. 2.; *Ellenőr* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2.; *A Hon* 1878. augusztus 4. Reggeli kiadás 2.

⁶⁵ BFL IV.1405. 1. nagydoboz (1878. évi választási jegyzőkönyvek).

⁶⁶ A Thaly-párt fél nyolckor gyülekezett a Ferenc téren, majd innen az Üllői úton át vonult a Köztelekhez, míg a Steiger-párt szavazói 6 és 7 óra között találkoztak a Bakács téri kisededővónál, majd a Soroksári utca felől közelítették meg a választási helyszínt. *A Hon* 1878. augusztus 21. Esti kiadás 1.; *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2.; *A Nép Zászlója* 1878. augusztus 24. 2.

⁶⁷ *Egyetértés* 1878. augusztus 23. 2.; *A nép zászlója* 1878. augusztus 24. 2. Ekkor nem a Köztelek első emeleti helyiségeiben zajlott le a voksolás, mint az első fordulóban, mert időközben egy tanszerkiállítás nyílt meg ott, hanem az udvar hátsó részén, sátrakban. *A Hon* 1878. augusztus 22. Esti kiadás 2.

2.d ábra

a választási helyszínen történő személyes megjelenésével már más alkalmakkor is demonstrálta, hogy a rendőrség ura a helyzetnek.⁶⁸

Az valamennyi térképészletben közös, hogy a választók, miután leadták szavazatukat, egyetlen kijáraton távozhattak a voksolás helyszínéről, tehát a hatóság szemszögéből a szavazás után azonnal kikerültek a potenciális rendbontók szerepéből. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a választókat kicsi, általában ötfős csoportokban engedték a választási küldöttségek elé, ennek megfelelően a helyszínt már nem tömegesen hagyták el. Az sem volt ugyanakkor ritka, hogy egy szavazó az „övéihez” visszatérve várta meg az eredményhirdetést.

A fentiekben bemutatott térkép mindemellett nem egyedülálló a korszakban: a budapesti rendőrségi iratokban, az 1875-ös választásokra vonatkozó feljegyzések között található hasonló, ám keltezetlen és nem szignált térképészlet.⁶⁹ Az egyik ilyen skicc az 1875-ös V. választókerületben, vagyis a még ketté nem osztott Terézvárosban lebonyolítandó szavazás előkészítéseképpen a terézvárosi iskola, vagyis az 1878-as VI. kerületi választási helyszín, míg egy másik az Üllői úti Köztelek környékét ábrázolja. Ezekon a térképészletokon az egyes tábortokat nem azonosították a jelöltek megnevezésével, de datálásukat segíti,

⁶⁸ Így tett az 1884-es választások alkalmával is, amikor még inkább rendbontásoktól lehetett tartani. Varga 2010: 28. Az 1877. decemberi, Verhovay Gyula gyűjtő hangú beszéde nyomán incidensekbe torkollott orosz- és kormányellenes tüntetésen azonban Thaisz fegyvere visszafelé sült el, és őt magát is atrocitás érte. BFL VI.1.b. 8. doboz.

⁶⁹ BFL VI.1.b. 9. doboz.

hogy mind a terézvárosi, mind a ferencvárosi vázlat két szavazótáborral számol, a terézvárosi részleten pedig az 1878-ban a mai Hegedű utcának nevet adó Próféta Kávéház helyén még egy pékség található. A térképvázlatok létrehozásának körülményeire nézve tanulságos, hogy az 1875-ös térképek a rendőrség budapesti főkapitányságának iratai közt maradtak fenn, tehát a szavazás zavartalan lebonyolításának megszervezése érdekében ez a szerv használhatta fel őket.

Az 1875-ös térképvázlaton a pártok elhelyezkedését egy 1875. június 29-i keltezéssel kiadott, és a rendőrség által gondosan megőrzött falragasz segít azonosítani.⁷⁰ A hirdetmény szövegéből kitűnik, hogy az 1875. július 1-jei választáson a választók útvonalának szabályozására a két párt megbízottjai és a választási elnökség között külön megállapodás jött létre, amit az adott plakáton a nagyközséggel is tudattak. A választók már ekkor is – akárcsak 1878-ban – a kerület forgalmas és nagy kiterjedésű pontjain, de egymás közelében gyülekeztek, hogy aztán eltérő – és az 1878-as választáshoz képest is alternatív – útvonalakon közleltsék meg a szavazás helyszínét. A falragasz szövegéből kiderül továbbá, hogy a szervezők külön gondoltak az egyénileg voksolni igyekvő választókra, és a nem választók távol tartását is részletekbe menően szabályozták.

Az 1875-ös térképvázlatok közül a Köztelek környékét ábrázoló rajz esetében az épület Köztelek utcai bejáratánál felhúzott deszkafal, illetve a két szavazótábornak az Üllői út, valamint a Soroksári utca felőli érkezése hivatott a rajz szerint a választók elkülönítésére, míg a Köztelek Üllői úti bejáratán távozhattak a választók. A terézvárosi térkép ugyanakkor – az 1878-as változattal szemben – mindkét tábornak külön-külön kijáratot mutat a Király utca felé. Ez a megoldás 1878-ra valamennyi ábrázolt választási helyszínen eltűnik, pedig a sajtó szerint a leszavazott választók gyakran visszatértek jelöltjük táborába.

⁷⁰ „1-ször. Ünnepléses tömeges felvonulás esetében a *Horn-pártbeli* választók az országúton a szegei kávéház előtt gyülekezzen egybe, a három dob és az akácza utcán át vonulnak a terézvárosi templom megetté térére s ott a Fleischmann-féle házban levő Holocher kávéház előtt helyezkednek el. A *Falk-pártbeli* választók ellenben ünnepléses tömeges menettartás esetében a vácsi-úton levő hazai takarékpénztári épület előtt gyűlvén egybe, a két szerecsen utcán fognak a nagymező utcába bevonulni s a Benkert kávéház és templom közti téren megállapodni. 2-ször. Azon választók, kik *egyenként* jelennek meg a választási helyen, A Kisdiófa, Kismező, Akácza, Gyár és Nagymező utcákon át a Királyutca valamint a Nagymező utca felől is csatlakozhatnak pártfeleikhez. 3-ször. A pártfelek elhelyezkedési teréről, a választás megnyitása-kor sorshuzás útján megállapítandó rendben fognak a két párt választói felváltva 15-önként a választási helyiség épületébe beszóllitatni, hol azok, kik már választási igazolványokkal el vannak látva a szavazási helyiségbe azonnal belépnek, ellenben azoknak, kik még azzal ellátva nincsenek, igazolványuk a belépés előtt átszolgáltatni, csak így lehetvén a választási törvény 34-ik §-ának azon rendelete kivihető, miszerint a választási helyiségben, a működő közegek kívül csak választók lehessenek jelen. A kik a választók névjegyzékébe felvetteknek nem találhatnak, nyomon eltávozhatnak anélkül, hogy a szavazási helyiséget érintsék. 4-szer. A szavazók neveik első betűje szerint fognak a három szavazatszedő küldöttség közt feloszlani. – Ez iránt a pártok megállapodási helyén, valamint a küldöttségek asztalai felett találandó falragaszok szolgáltatnak a tisztelt választó közönségnek tájékoztatást. 5-ször. Szavazás után a választási helyet azonnal elhagyni mindenki kéretik. – Az eltávozás a templom utcán történik.” (Kiemelés az eredetiben. – G. P.) BFL VI.1.b. 9. doboz.

ÖSSZEZÉS

Az 1878-as pesti országgyűlési képviselőválasztások kampányeseményeinek nagy része félnyilvános, illetve magánterületekre korlátozódott, hogy a politikai véleménynyilvánítás megfelelő korlátok között maradhasson. Az utca ekkor még alárendelt szerepet játszott: alig volt terepe a választási harc keretei között a politikai nézetek artikulálásának. Az utcai jelenlét leginkább a jelöltek mögött álló tömegtámogatást nyomatékosította. A korteshadjárat során szükség volt ugyanis arra, hogy a jelöltek a közterületeken is megmutassák magukat. Ennek elsődleges eszközei voltak a kampányrendezvényekre invitáló falragaszok, az elkötelezett választók által kiaggatott zászlók, a nagy forgalmú terekről induló, a választókerületet átszelő felvonulások. A tömegtámogatás bizonygatására igénybe lehetett venni akár a – még inkább csak szemlélődő/bámécszkodó, de időnként aktivizálódó – nem választókat is.⁷¹

A kortársak azonban talán túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítottak az „utca hangjának”, mint a szavazás végeredményét befolyásoló tényezőnek. Valójában a választóhelyiségen kívül is elsősorban a szervezés, a rendelkezésre álló anyagi források mértéke, illetve egyes választók függő helyzetének kihasználása számított. A korteshadjárat színhelyeit áttekintve megfigyelhető, hogy az egyes pártok között éppen az anyagi forrásokhoz való hozzáférés, illetve a megcélozni kívánt választói rétegek különbségei miatt jelentős eltérések voltak. A kormánypárti jelöltek inkább Pest reprezentatívabb körzeteiben jelentek meg, az ellenzékiek azonban a kevésbé tehető, illetve elavultabb területek lakóihoz közeledtek. Az utóbbiakra volt jellemzőbb a nyilvános területek használata is a választási küzdelem során.

Míg a jelöltállítás befolyásolásában, illetve a jelöltek népszerűségének „alakításában” a választójoggal nem rendelkezők is bizonyos, korlátozott szerepet játszhattak, addig a választási eredményeken a „tömegek” ereje már aligha mutatkozott meg.⁷² Az 1878-as pesti választásokon – ahogy a dualizmus időszakának legtöbb választásán – a hatóságoknak sikerült mederben tartaniuk, a kellő szintre szorítaniuk a politikai véleménynyilvánításokat. A hatalom törekvését a tér kontrollálására ugyanis mindig veszélyeztették a közterületeken zajló tömeges megmozdulások, mivel a választási kampány lebonyolításához szükséges tömegrendezvények az eltérő, és jellemzően nem racionális kritikai vélemények artikulálásával fenyegetően megkérdőjelezhetik a fennálló hatalmi viszonyokat.⁷³ Ez a veszély 1878-ban még nem volt véresen komoly: a választási rendszernek és a politikai tömegmozgalmak hiányának köszönhetően ekkor még ellenőrzés

⁷¹ A nem választók politikai aktivitását mutatja, hogy a tüntetések, tömegrendezvények főszereplői gyakran a választójogból életkoruk vagy társadalmi státusuk miatt kirekesztett egyének voltak. Például a már említett 1877. decemberi tüntetés résztvevői is jellemzően fiatal inasok. BFL VI.1.b. 8. doboz.

⁷² Az 1884-es józsefvárosi, illetve erzsébetvárosi választások kapcsán egyaránt erre a következtetésre jutott: Horváth 1998: 512; Kövér 2011: 677.

⁷³ Hurd 2000.

alatt lehetett tartani a nagyváros lakóit. A cél eléréséhez azonban a hatóságoknak – és a velük a térhasználat feletti ellenőrzésben együttműködő pártoknak – már ekkor is komoly erőfeszítéseket kellett tenniük. Ez különösen a választás napján vált szembeütővé, amikor a képviselőjelöltek táboraikat egymástól deszkakerítésekkel választották el, a választókat kisebb csoportokban bocsátották a szavazóhelyiségekbe, a nem választókat pedig szigorúan kizárták a választás helyszínéről, ezzel biztosítva, hogy a közterületeken nem garantálható teljes körű ellenőrzés a szavazóhelyiségekben már totális lehessen.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)

IV.1403.a. = Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei. 1877–1878. <http://archivportal.arcanum.hu/szkj/opt/a100322.htm?v=pdf&a=start&a1> (Letöltés: 2011. október 26.)

IV.1405. = Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai. 1878–1881.

VI.1.b. = Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának iratai. Általános iratok. 1875–1878.

XV.16.e. = Térképtár. Budapest (székes)főváros térképei. 1878.

Egyetértés, 1878.

Ellenőr, 1878.

A Hon, 1878.

A Nép Zászlója, 1878.

Pesti Napló, 1878.

1848. évi V. törvény; 1874. évi XXXIII. törvény; 1881. évi XXI. törvény. <http://www.1000ev.hu/> (Letöltés: 2011. október 26.)

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1941. www.digitarchiv.hu (Letöltés: 2011. október 26.)

Táncsics – Csorba 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. (Válogatta és szerkesztette Buza Péter.) Széphalom Könyvműhely, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1999: Az újdonság ígérete és buktatói. *BUKSZ* (11.) 2. 168–173.

Bódán Zsolt 2008: Pártok és választások Gyulán 1887–88-ban. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): *Politikai pártok a 19–20. században. Tanulmányok*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 43–58.

Csekő Ernő 2006: Katonáság és csendőrség az 1901. évi „véres” pincehelyi választáson illetve a pótválasztáson. *Tolna megyei levéltári füzetek* (11.) 329–370.

- Gerhard Péter 2008: Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások a budapesti IX. választókerületben. *Fons* (15.) 4. 375–424.
- Gerő András 1988: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországnán.* Gondolat, Budapest.
- Gerő András 1990: A kortes. *Jel-Kép* (11.) Februári különszám, 79–92.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Új Mandátum, Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* III. folyam (18.) 7. 4–12.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Gondolat, Budapest.
- Hayden, Dolores 2010: A városi táj története. A „sense of place” és a tér politikája. In: Szijártó Zsolt (szerk.): *Közlétér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések.* Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 90–111.
- Horváth J. András 1998: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. *Fons* (5.) 4. 481–525.
- Horváth J. András 2010: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a város-egyesítés éveiben.* (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 2.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Hurd, Madeleine 2000: Class, Masculinity, Manners, and Mores. Public Space and Public Sphere in Nineteenth-Century Europe. *Social Science History* (24.) 1. 75–110.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Napvilág, Budapest.
- Kövér György 2011: *A tiszaezslári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Budapest.
- Novák Veronika 2009: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. A társadalmi tér vizsgálata a középkori és a kora újkori városok történetében. *Urbis. Magyar Város-történeti Évkönyv* (4.) 11–33.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása.* Helikon, Budapest.
- Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapest, 1890–1914.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. *Történelmi Szemle* (34.) 3–4. 199–230.
- Szabó Dániel 1999: Parlamentarizmus Magyarországon. I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Korona, Budapest, 7–156.
- Varga Lajos 2010: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010.* (Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás.) Napvilág, Budapest, 15–45.
- Vörös Károly 1978: A fővárostól a székesfővárosig, 1873–1896. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–524.
- Weber, Max 1970: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok.* KJK, Budapest.

Vörös Boldizsár

Lóversenypályák és politikai propaganda Szimbolikus térfoglalási akciók a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt közvélemény-formálói már a 20. század elején, a *Népszavában* közzétett írásaikkal számos alkalommal ítélték el a lóversenyeket. Egy 1912-es cikkben ez olvasható:

„A lóversenyjáték egyik legutálatosabb és egyben legveszedelmesebb betegsége ennek a szegény országnak. A lótenyésztés ma már csak ürügy, a tulajdonképpeni cél: a nyerészkedés, embergyilkos, kegyetlen hajsza a más pénze után. Irtózatossá pusztítást visz véghez a lóverseny. Ez a hazárd szennyszórakozás megöl, az öngyilkosságba hajszol tisztességes egzisztenciákat, börtönbe juttat sokgyermekes családfenntartókat. Hihetetlen mértékben fertőzi meg a magyar közéletet, az egész magyar társadalom levegőjét a lóversenyőrület.

A lóverseny a nagyurak szórakozása, tehát ronthat, pusztíthat, gázolhat vérben: senki sem kiált megálljt a ronda nyavalyának. Ez az ország a lóversenyek országa: a versenyző lovasurak nyergelik meg halálosan a koldus, nyomorgó népet.”¹

Az idézet utolsó mondatából kiderül, hogy a cikkíró a lóversenyt úgy értékelte, mint ami a fennálló, általa elítélt társadalmi rendszert egyfajta szinekdochéként, rész–egész összefüggésben mutatja meg.

1913-ban Bresztovszky Ernő tette közzé a *Népszava* hasábjain a lóversenyen szerzett benyomásait, más mozgalmi szerzőkhöz hasonlóan nem hallgatva el azt, hogy még a szociáldemokrata munkások is részt vesznek a fogadások játékszmaiban:

„Látok egy pár szervezett munkást, jó elvtársat, aki képes hetekig sztrájkolni, ha valamelyik műhelytársától pár hatosnyi tarifabért levonnak s most meg arra képes,

* E tanulmányom korábbi változata „Szimbolikus térfoglalási akció a politikai propagandában és/vagy a gazdasági szempontok következetes érvényesítése? A budapesti lóversenypályák mezőgazdasági hasznosítása a Magyarországi Tanácsköztársaság idején.” címmel előadásként hangzott el a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület „A társadalmi tér” című konferenciáján, Alsólendván, 2005. augusztus 27-én. A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák ezekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg, az idegen nyelvű idézeteket pedig magyar fordításban adom közre.

¹ *Népszava* 1912. augusztus 24. 10. Lásd még: *Népszava* 1909. április 24. 5; *Népszava* 1911. május 19. 5; *Népszava* 1911. május 30. 6; *Népszava* 1912. augusztus 3. 9.

hogy a legkomolyabb vitával döntse el, melyik dögre [értsd: lóra – V. B.] rakják a közös ötforintokat.”

A cikket záró értékelésében Bresztovszky hangsúlyozta:

„Nem az a legnagyobb baja a lóversenynek, hogy cilindres fosztogatók ezen a réven is megrabolhatják a tömegeket, hanem az, hogy antiszociális ösztönöket keltenek benne. A lóverseny egyik megtestesítője a »divide et impera« (szíts viszályt és uralkodj) elvének s a lovak miatt üvöltő, tomboló tömeg lelkében a mindenki harca mindenki ellen lesz úrrá. Nem csodálom, hogy a külön páholyokban és a fönntartott helyeken olyan csöndes, meglegedett mosolygással nézik a förtelmes tombolást, amely nemcsak pénzbeli, hanem ilyen »erkölcsi« sikert jelent rájuk nézve.”²

Az 1918–1919-es népköztársaság idején a magyarországi szociáldemokraták, immár a hatalom birtokosaiként, több ízben határozottan sürgették a lóversenyfogadások megszüntetését, és március közepére a következő álláspontot alakították ki ezzel kapcsolatban:

„A lóversenyfogadásokat el kell törölni, a tudatlan szegénység tervszerű kifosztását mindenáron meg kell akadályozni. Viszont ragaszkodunk ahhoz is, hogy az alkalmazottakról [ti. akik kárvallottjai lennének a lóversenyügy átalakításának] is gondoskodni kell.”³

A Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte után néhány nappal, már 1919. március 27-én Budapest vezetésének illetékesei akként rendelkeztek, hogy a főváros a Stefánia úti régi és a Kerepesi úti új lóversenyeret „kertészeti munkálás céljára a földművelésügyi népbiztosságnak rendelkezésére bocsátja”.⁴ Ezen elgondolás mellett foglalt állást a Forradalmi Kormányzótanács március 28-i ülésén Hamburger Jenő földművelésügyi népbiztos, amikor bejelentette, hogy a lóversenyeret kertgazdasági célokra fogják felhasználni, a lóversenyést az egész országban betiltják, a versenylovakat pedig a Hadügyi Népbiztosság rendelkezésére bocsátják.⁵ A *Népszava* március 29-i számában meg is jelent a Földművelésügyi Népbiztosság erről szóló, rövid rendelete:

² Bresztovszky 1913. Továbbá: *Népszava* 1913. augusztus 24. 1–2; *Népszava* 1914. május 12. 11–12.

³ *Népszava* 1919. március 16. 8. Továbbá: *Népszava* 1918. december 18. 8; *Népszava* 1919. január 17. 7; *Népszava* 1919. február 28. 6; *Népszava* 1919. március 2. 8; *Népszava* 1919. március 14. 4–5; *Népszava* 1919. március 15. 6.

⁴ MOL K 184. 2174. cs. 31760/919. V. sz. (A rendelet szövegét tanulmányom függelékében közlöm.) Lásd még: MOL L 12. 3. cs. 1440/919. II. o.; 1. cs. 229/919. II. o.; továbbá: *Pesti Napló* 1919. március 29. 6; valamint: *Budapest Számokban* 1919. július 11. 13–14.

⁵ Imre – Szücs (szerk.) 1986: 110.

„[a] földművelésügyi népbiztosság a lóversenyek megtartását az egész ország területére megtiltja és elrendeli, hogy a lóversenyterek területei fölszántandók és mezőgazdasági termelés, valamint kerti gazdaság létesítésére használandók.”⁶

A két fővárosi pályát néhány napon belül felszántották,⁷ és a régi lóversenytéren jött létre a Magyar Földművelésügyi Népbiztosság 1. számú,⁸ míg az új lóversenytéren a 2. számú Kertészeti Termelészövetkezete.⁹ Az elkövetkező hónapokban a régi lóversenytéren többek között salátát, kelkáposztát, tököt, uborkát, zöldbabot, karalábét és répát,¹⁰ az új lóversenytéren egyebek mellett salátát, retket, borsót, tököt, kelkáposztát és karalábét termesztettek.¹¹ A *Világ-szabadság* július 13-i számának tudósítása szerint az új lóversenyteri „telepnek nagyszerű nyúltenyésztése is van. Baromfitenyésztése pedig valóságos szenzáció. Nyolc farmra van felosztva a telep, ahol 6000 tojásra felállított keltetőgép van.”¹² (A termelészövetkezet így tojáskeltetést is tudott vállalni, amelyről a napilapokban több alkalommal hirdetést tettek közzé.¹³)

A régi lóversenyteret nem csak mezőgazdasági célokra hasznosították: például e pályán rendezte meg április 6-i mezei futóbajnokságát a Magyar Atlétikai Szövetség,¹⁴ a VII. kerületi Munkás- és Katonatanács pedig itt nyitotta meg július 6-án második napköziotthonát.¹⁵ A *Volksstimme* július 8-i száma arról tudósított, hogy a termelészövetkezet vezetősége a telepen kifejezetten a gyermekek számára jelöltetett ki és szántatott fel egy nagy területet, hogy ott a fiatalok a tanárok irányításával kertészkedhessenek majd¹⁶ – így a diktatúra világszemléletének megfelelően kihasználták a hely adottságait, hogy a gyermekeket munkára neveljék.

A régi lóversenyteri, körülbelül hetven–nyolcvanholdas mezőgazdasági telepen, Hausknecht Nándor üzemvezető május eleji nyilatkozata szerint:

„105 ember dolgozik, nagyobbára fejmunkás, olyan, aki soha fizikai munkát nem végzett. Egy csomó volt milliomos és katonatiszt. Itt dolgozik egy Szinyei Merse, a két Heinrich fiú, az Antal meg a Tibor, három volt vezérkari kapitány: Tabódy, Unger és

⁶ *Népszava* 1919. március 29. 5. Ehhez még: *Népszava* 1919. április 2. 10.

⁷ Létezett még az Erzsébet királyné úti ügetőversenypálya mezőgazdasági hasznosításának terve is (*Vörös Újság* 1919. április 6. 6), ám, úgy tűnik, ez végül nem realizálódott. MOL K 184. 2174. cs. 32097. sz.; Kiss (szerk.) 1970: 220–223. A budapesti lóversenypályákról általában: Zeidler 2000: 29–33. Tájékozódásomat a lóversenyügy irodalmában Zeidler Miklós segítette, akinek szívességéért ezúton mondok köszönetet.

⁸ MOL L 12. 2. cs. 1041/919. II. o.

⁹ MOL L 12. 1. cs. 176/919. II. o.

¹⁰ MOL L 12. 3. cs. 1440/919. II. o.; 6. cs. 3559/919. II. o.

¹¹ MOL L 12. 6. cs. 3826/919. 15. sz., 7. sz.; BFL XVI. 1. b. 3a. Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács Elnöksége (vegyes iratok). (Közélelmzés). (Közellátás). 17. sz.

¹² *Világ-szabadság* 1919. július 13. 4.

¹³ Például: *Vörös Újság* 1919. május 18. 6; *Népszava* 1919. június 28. 8.

¹⁴ *Sportképek* 1919. április 11. 80–82.

¹⁵ *Népszava* 1919. július 8. 8.

¹⁶ -ger. 1919.

Csepreghy. Ezek hárman a leghasználhatóbbak a fejmunkások közül. Azután Rabinnek René, egy bankigazgató leánya, Steller Mária, egy ismert nagyvállalkozó és Nemes Katinka, a volt képviselő leánya. De még sokan a bukott társadalom nagyjából. Több volt katonatiszt, egy dr. Löv Tivadar nevű pesti ügyvéd. A fejmunkásokból csoportok alakultak és ezek képzett szakmunkások irányítása mellett dolgoznak.”¹⁷

Az új lóversenyteri, körülbelül kétszázhusz holdas telepen, a szövetkezetet vezető Derera Ferenc április végi nyilatkozata szerint négyszáz munkás (köztük sok „fejmunkás”) dolgozott,¹⁸ a *Népszava* június 25-i száma cikkének szerzője pedig arról írt, hogy ekkor a szövetkezetben hatszáz munkás tevékenykedett; köztük négyszáz olyan volt, aki korábban szellemi munkával foglalkozott.¹⁹

A nyilatkozatokban említett „fejmunkás” kifejezés ezekben az esetekben olyan kertészeti dolgozót jelöl, aki korábban nem végzett fizikai munkát – ugyanakkor a Fejmunkások Szervezete vezetőségének a *Szociális Termelés* május 10-i számában megjelent közleménye így mutatta be e csoport tagjait:

„Alig két hónapja tömörült a Fejmunkások Szervezetébe az az értelmi osztály, amely dolgozni akar s bármely fizikai munkát is vállal. A félnapi elfoglaltsággal bírókat, az állás- és foglalkozás nélküli intellektuelek tömegeit követte az ipari és kereskedelmi munkásság ezrei [így!], s csatlakoztak hozzájuk a segédmunkások és földművelők. Az intellektueleket kényszeríti a létfenntartás és nincs az az osztály, amelyből seregestől ne jelentkeztek volna bármely fizikai munkára – magas rangú katonatisztek, papok, mérnökök, orvosok, tisztviselők, tanárok, tanítók, főiskolai hallgatók stb. Az ipari munkásságot és kereskedelmi elemeket hozzánk hozta a jobb belátás. [...] A mi szervezetünkben – mondhatjuk – azok tömörültek, akik válogatás nélkül minden munkára vállalkoznak”. A szervezetben vannak „Ezredesek, lelkészek, földbirtokosok, képviselők, törvényszéki bírák stb”. Sőt: „Minden állás-, foglalkozás- és munkánélküli bizalommal fordulhat a Fejmunkások Szervezetéhez.”²⁰

A már említett június 25-i *Népszava*-szöveg szerzője írt az új lóversenyteri termelőmunka költségeiről és gazdasági jelentőségéről is, megállapítva:

„[i]gaz, hogy a termelés ma még drága, de ha az emberek jól beletanulnak, olcsóbb lesz és végre is a proletárállam legfőbb gazdasági szempontja mégiscsak az, hogy sok új termék, sok élelmiszer termeltesék, még ha kissé drága is pénzben kifejezve a termelés.”²¹

¹⁷ (v. d.) 1919: 16–17.

¹⁸ *A Munka* 1919. április 24. 1. (A cikk szövegét tanulmányom függelékében közlöm.)

¹⁹ *Népszava* 1919. június 25. 4.

²⁰ *Szociális Termelés* 1919. május 10. 9–10. Szemere Vera szerint a Tanácsköztársaság idején a „fejmunkás” kifejezés alatt „nem annyira a szó mai [értsd 1963 – V. B.] értelmében vett értelmiségieket, hanem inkább állás nélkül maradt tisztviselőket, alkalmazottakat és deklaszált elemeket értettek”. Szemere 1963: 207.

²¹ *Népszava* 1919. június 25. 4. A cikk szerint a nagyüzemi kertészet fejlesztése nemcsak az élelmiszerellátás biztosítása szempontjából fontos, hanem azért is, mert „ötven ilyen [kertészeti]

A *Szociális Termelés* július 2-i számának egyik írásában pedig ez áll:

„A Tanácsköztársaság a közéleti zavarok enyhítése érdekében különös gondot fordít a konyhakertészet fejlesztésére és e tekintetben első helyen a főváros szükségletét tartja szem előtt.”²²

A lóversenyterek mezőgazdasági hasznosítása tehát illeszkedett azon intézkedések sorába, amelyek Budapest jobb élelmiszerellátását igyekeztek előmozdítani, akárcsak például a Főváros Népbiztosságának április 3-i rendelete, amely előírta, hogy:

„[a] földmívelésügyi népbiztos rendelkezése alapján a fővárosban a gazdasági megművelésre alkalmas összes területek azonnal művelés alá veendőek.”²³

E problémakörrel, érzékeltetve annak jelentőségét, Biermann István a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács 80-as intézőbizottságának május 22-i ülésén tartott felszólalásában így fogalmazott: „Az élelmezés legégetőbb kérdése a fővárosnak, sőt az egész forradalomnak.”²⁴

Az új kertészeti telepek létrehozása és működtetése azonban korántsem csak a diktatúra központjának, Budapestnek²⁵ élelmiszerrel történő ellátását szolgálta, hanem egyúttal szimbolikus térfoglalási akció is volt.²⁶ E térfoglalások jelentőségét, hatását pedig tovább erősítették a diktatúra hivatalos jellegű lapjaiban²⁷ megjelenő különféle írások, és az ekkoriban elkészített és vetített filmhíradók felvételei és feliratai.²⁸

A tanácsköztársasági újságok lóversenyteri munkálatokkal foglalkozó cikkeiben többször is szerepelt a letűnt világ és az új korszak szembeállítására – ezzel összefüggésben pedig a diktatúra (Kornai János szavaival élve) „felsőbbrendűségének tudata”.²⁹ A *Volksstimme* április 6-i számának cikkírója így fogalmazott:

---

telepen húszezer olyan embert tudunk *ideálisan, egészséges, kellemes, produktív munkával ellátni*, aki eddigi foglalkozási körében *fölöslegessé vált*”.

²² *Szociális Termelés* 1919. július 2. 18.

²³ *Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye* 1919. április 11. 408.

²⁴ BFL XVI. 1. g. 2.; valamint: Szemere 1963: 173–184, 263–266; Varga 1979; Gerelyes 1980: 77–79, 81. E szövegeket a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 második felében foszlatták. Ehhez: Pálosi 1919; *Az Újság* 1919. november 1. 7.

²⁵ Hajdu 1969: 84; Vörös 2000.

²⁶ Ezekről általában: Gyáni 1999: 98–109; Bodó (szerk.) 2000; Häussermann 2002; Bodó 2004: 129–162; Takáts 2007. Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak szimbolikus térfoglalási akcióiról: Vörös 2000; Vörös 2004: 85–108.

²⁷ Lett 1988. A lóversenyterek átalakításával foglalkozó, egykorú cikkek felsorolására: Tolnai (szerk.) 1969: 304–305.

²⁸ Garai (szerk.) 1969: 258–294; Vörös 2003.

²⁹ Kornai 1993: 82–84.

„A józanul gondolkodó budapesti közönség biztosan nem fog a lóverseny halála miatt egyetlen könnyet sem hullatni és amikor nyáron a lóversenypálya kárhóztatott földjéből kikel majd a különféle konyhakerti növények és vetemények üde zöldje, ebben kétségtelenül még a sportsmen szeme is gyönyörködni fog és ők is be fogják látni, hogy az új korszak, amely a főúri gazdálkodást oly alaposan felszámolta, egy jobb korszak...”³⁰

A Munka április 24-i számának cikke pedig így kezdődik:

„Proletármunka folyik mindenütt! Káprázatos gyorsasággal készül a régi rend összedöntésével párhuzamosan az új világ új pilléreinek felállítása is. Ahol tegnap a kizsákmányolás orgiái folytak, ott ma az embernemesítő munka járja, ahol tegnap még a »főurak« passziójából a proletárok pénzét csalták ki »lótenyésztés« ürügye alatt, a budapesti lóversenytereken ma már az új világ, a proletármunka legszebb csodájában gyönyörködhetik a szem.”³¹

A *Vörös Újság* április 11-i számának a régi lóversenyteri munkálatokkal foglalkozó cikke részletesen ismertette az eredeti épületegyüttes lebontását is, hangsúlyozandó a korábbi viszonyokkal való szakítást, leszámolást:

„A régi lóversenyteren azonban nemcsak földművelés folyik, hanem a pusztítás munkája is. Elpusztítanak mindent, ami visszaemlékeztet az úri léhaságra és azokra az idegtépő izgalmakra, amiket a proletárok tömegei átszenvedtek, hogy a lótenyésztés örve alatt bitang léhűtők, arisztokrata semmiháziak vagyona és hatalma gyarapodjon. A kis bódékat elhordják s viszik ki az állatkertbe, a tribünök deszkáit, a jegybódék berendezését, a faalkatrészeket és a téglát, amit építkezéseknél használnak majd föl.”³²

A *Volksstimme* április 25-i számának e munkálatokkal foglalkozó írása a következő megállapítással kezdődik: „Egy új, szebb világ keletkezik.”³³

Az újságcikkekben nemegyszer hangsúlyosan szerepelt az is, hogy a kertészetekben dolgozó, korábban fizikai munkát nem végző „fejmunkások”-ra új tevékenységük pozitív, átnevelő hatással van, s így ők is képesek beilleszkedni az új társadalmi rendbe. Derera Ferenc *A Munka* április 24-i számának cikkében ekként nyilatkozott: a telepén dolgozó „munkások között sok a fejmunkás, akik hamar megtanulnak az új munkásvilágba beleilleszkedni”.³⁴ Szintén *A Munka* május 28-i számának egyik írásában a kertészeti ügyek intézője ugyanezen kérdés kapcsán így fogalmazott:

³⁰ *Volksstimme* 1919. április 6. 8.

³¹ *A Munka* 1919. április 24. 1.

³² *Vörös Újság* 1919. április 11. 7.

³³ *Volksstimme* 1919. április 25. 5.

³⁴ *A Munka* 1919. április 24. 1.

„Az új löversenytéren legnagyobbbrészt olyan emberek dolgoznak, akik azelőtt egyáltalán nem végeztek fizikai munkát. Mégis gyönyörűség látni, milyen kitartással, mennyi életkedvvel dolgoznak. Ez a munka nagyszerű átalakító hatással van rájuk. A teljesítményük is majdnem eléri a fizikai munkások teljesítményét.”³⁵

Varga Jenőnek a *Vörös Újság* július 2-i számában megjelent cikke pedig ekként buzdította a „proletárok”-at, a „régik munkások”-at:

„Nem szabad tehát rossz szemmel nézni azokra a szellemi proletárookra, akik most a fizikai munkát választják kenyérkeresetül. Nincs is erre semmi ok! A proletariátus szellemi erejének lebecsülése volna azt hinni, hogy nem lesz elég ereje fölszívni ezeket az új elemeket, igazi, öntudatos proletárokká tenni őket. Amint a kapitalista versenyben tömegesen tönkrement és a proletariátusba lesüllyedt kispolgári elemeket fölszívta és megemésztette, úgy lesz elég ereje ahhoz is, hogy az önként proletársorsra vállalkozó embereket igazi proletárokká alakítsa át.”³⁶

A hivatalos jellegű lapok cikkeiben ugyanakkor többször szerepelt az is, hogy az új löversenytéri munkálatoknál amerikai eljárásokat alkalmaznak. Így mutat rá a termelés modern, sőt legkorszerűbb voltára. „Ez a telep lesz a világ legmintaszzerűbb kertészete. Amerikai stílusban kezdtük és csodát fogunk vele produkálni” – jelentette ki Derera, a már fentebb idézett áprilisi nyilatkozatában.³⁷ A *Világszabadság* július 13-i számának cikke Dereráról azt állította, hogy „több mint két évtizedet töltött Észak-Amerikában, ahol is a kertészetenek legnagyobb és legmodernebb telepei vannak”. Az új löversenytéri telepén a „kertészet nem bolgár rendszerű, hanem azt egészen amerikai rendszerrel kezelik”.³⁸ A propagandának ez az eljárása illeszkedett a Tanácsköztársaság idején a hivatalos jellegű értékelésekben rendkívüli mértékben méltatott Lenin nézeteihez, akinek *A szovjethatalom legközelebbi feladatai* című munkáját a Közoktatásügyi Népbiztosság jelentette meg. E művében Lenin, többek között, ezt írta:

„A szocializmus megvalósítását éppen azon sikereink fogják meghatározni, melyeket a kormányzó szovjethatalom és szovjetszervezettségnek a kapitalizmus utolsó eredményeivel való összeolvasztása révén fogunk elérni. Fel kell használni Oroszországban a Taylor-rendszer megtanulását és tanítását, rendszeres megvizsgálását és alkalmazását.”³⁹

³⁵ *A Munka* 1919. május 28. 3–4.

³⁶ Varga 1919: 1. Ehhez még általában: Pipes 1997: 40–47.

³⁷ *A Munka* 1919. április 24. 1.

³⁸ *Világszabadság* 1919. július 13. 4.

³⁹ Lenin 1919: 21–22. Lenin korabeli méltatásairól: Vörös 2004: 77–79, 85–111; illetve Stites 1989: 145–149, 281–282.

Ugyanakkor a propaganda még az új lóversenytéren természetett virágokat is jelképként használta fel a megváltozott társadalmi viszonyok bemutatásához. *A Munka* április 24-i számának már idézett cikke így fejeződik be:

„Az egyik táblán virágok vannak. Már nyílnak és illatoznak. A telep vezetője magyarázza:

– Ez a munkásoké. Minden proletárnak joga van munkája után egy pár szál virágra is. Eddig úgymint csak a tövis volt az övék. Ezentúl a virág, de a munka gyümölcse is az övék lesz.”⁴⁰

A régi lóversenytéri napköziotthon létrehozásakor pedig nemcsak a termelőszövetkezet irányítói kapcsolták össze a mezőgazdasági munkálatokat a diktatúra világszemléletének jegyében történő gyermekneveléssel, hanem a *Volksstimme* július 8-i számának, az intézmény megnyitása alkalmából közzétett cikkében a következő buzdítás írója is:

„Kívánatos lenne, hogy a VII. kerületi munkástanács példáját a többi kerület munkástanácsai minél előbb kövessék. Mert az, amit az *ifjúság*, vagyis a *jövő hordozója* boldogságért teszünk, az kétségtelenül a legjövődolgozóbb befektetés a szocialista társadalom biztosítása érdekében. Ifjúságunk a talaj, amelyből a mi szocialista magvetőmunkánk terményei kikelnek és megérnek majd. Gondozzuk és tápláljuk ezt a talajt, azért, hogy a termés, az új és boldogabb társadalom, annál szebbre sikerüljön.”⁴¹

A budapesti lóversenytérek átalakítása kapcsán kifejtett tanácsköztársasági propagandában a koncepcionális egységesség⁴² nemcsak akként érvényesült, hogy például *A Munka* április 24-i számának idézett cikkét – éppen e hivatalos jellegű kiadvány útmutatásai⁴³ nyomán – a *Volksstimme*-n kívül több, nem hivatalos jellegű lap szintén átvette és, kisebb-nagyobb módosításokkal leköszölte,⁴⁴ hanem úgy is, hogy a diktatúra filmhíradóiban a lóversenytéri munkálatok ugyanazon mozzanatait mutatták be képekkel és feliratokkal, mint az újságcikkekben.⁴⁵ A filmhíradókban

⁴⁰ *A Munka* 1919. április 24. 2. Minden bizonnyal *A Munka* e cikkének felhasználásával készült a *Fáklya* április 25-i számának a lóversenytéri munkálatokkal foglalkozó írása, melynek befejezése, az idézett cikkel összehasonlítva e jelképekkel még nyomatékosabban mutat rá az új világ viszonyaira: „egy másik táblán pedig csupa virág illatozik. Ez a virág az ott dolgozó munkásoké, akiknek eddig csak a tövis jutott. Most minden virág az övék lesz, és pedig nem csak az, ami itt terem.” *Fáklya* 1919. április 25. 6.

⁴¹ -ger. 1919: 6–7.

⁴² Glatz 1990: 86; Vörös 2004.

⁴³ Például: *A Munka* 1919. április 18. 16; *A Munka* 1919. április 22. 14.

⁴⁴ Például: *Volksstimme* 1919. április 25. 5; *A Nap* 1919. április 25. 3; *Magyarország* 1919. április 25. 5; *Magyar Hírlap* 1919. április 25. 2.

⁴⁵ A *Vörös Film* április 26-i számának cikke így határozta meg a „Vörös Riportfilm”-et, annak feladatait: „A társadalmisított moziüzem keretében működik a *Vörös Riportfilm*, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint egy hetenként megjelenő riportújság. Az eseményeket azonban nem írásban, hanem mozgóképekben közli.

is megfigyelhető egyrészt a régi rendszer által létrehozott viszonyokkal történő leszámolás hangsúlyozása, másrészt pedig az új világ megteremtésének ábrázolása, amint ezt az inzertek szövege jól tükrözi: „Szántják a lóversenyeret”; „Fejmunkások lapátolnak”; „Dolgozik a motorek”; „Szétszedik a totalizatórbódét”;⁴⁶ „Fejmunkások borsót szednek a lóversenytéri zöldségtelenen”.⁴⁷

A diktatúra propagandája tehát egyszerre hangsúlyozta a még a bukott rendszer idejében kiépített, jelképértékű *terek* (lóversenypályák) és a letűnt társadalmi viszonyokat idéző, pillanatnyilag talajvesztett *emberek* („fejmunkások”) átalakítását, újraalkotását – ezzel sajátos teremtésmítoszt, egy, a korábbihoz képest jobb világ megteremtésének mítoszáat hozva létre,⁴⁸ természetesen az új rendszer legitimálásának az érdekében. Ezáltal a Tanácsköztársaság közvélemény-formálói a lóversenypályák átalakításának munkálatait e *terek* (és részben megmunkálóik) funkciójának, jellegének radikális megváltoztatásával mintegy az *idő*beli korszakváltás, az új világ *egésze*nek jelképeként mutatták be.⁴⁹ E szimbolikus akciók hatását erősítette, hogy a Tanácsköztársaság idején több hasonló jellegű térfoglalás is lezajlott Budapesten. Említhetők például a március 27-i laktanya-átnevezések, melyek során az intézkedő rendelet megfogalmazásában a „császárokról, főhercegekről és tábornokokról” elnevezett kaszárnyák „*a munkásmozgalom és a szocializmus nagy vezetői*”-nek nevét kapták;⁵⁰ vagy az április 13-i – a *Népszava* beszámolójának címét idézve – „Margitsziget átadása a proletárságnak”;⁵¹ továbbá a május 1-jei ünnepség alkalmából végrehajtott szoboreltakarások, szoborállítások és felvonulások.⁵² A jelképes birtokbavételt több esetben, így a lóversenyterek átalakításánál is, még nyomatékosabbá tette az az eljárás, hogy a diktatúra e térfoglalásoknál a még a Tanácsköztársaság létrejötte előtt kialakított helyeknek olyan új értelmezéseket adott, amelyek a korábbi(ak)hoz képest homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat fejeztek ki. Ebből a szempontból figyelemre méltó,

---

A Vörös Riportfilmre nagy hivatás vár. Elsősorban propagandacélokat kell szolgálnia. Megörökíti a proletárralom összes jelentős eseményeit.” *Vörös Film* 1919. április 26. 4.

⁴⁶ A filmhíradó-részek megtalálhatók: OSzK TIT, 2238/1. sz. videó, TCR 00:19:22:19–00:20:43:10. Ehhez még: Garai (szerk.) 1969: 262.

⁴⁷ A filmhíradó-rész: OSzK TIT, 2238/2. sz. videó, TCR 01:38:35:16–01:38:45:01. Ehhez még: Garai (szerk.) 1969: 288. A *Vörös Film* július 20-i számának írása pedig így tudósított: „A *Vörös Riportfilm* legújabb számának számos aktuális felvételei közül kiemeljük a következő eseményeket: [...] főiskolai növendékek zöldborsószedése a lóversenytéri telepen”. *Vörös Film* 1919. július 20. 4.

⁴⁸ Klimó 2002: 230, 294–295.

⁴⁹ Ez az ábrázolásmód hasonlított a tanulmány elején idézett, 1912-es *Népszava*-cikk szerzőjének eljárásához. Lásd még az 1. jegyzetet.

⁵⁰ *Népszava* 1919. március 28. 5. A névváltoztatások jelképértékéről azt állította a *Vörös Újság* március 28-i száma: „A laktanyák ezentúl a haladó emberiség nagy vezetőinek nevét viselik, szimbólumaként annak, hogy a jövőben nem az osztálynyomás fészkei, hanem az új eszmék várai és védőbástyái lesznek.” *Vörös Újság* 1919. március 28. 2. Mindehhez: Vörös 2004: 86–87.

⁵¹ Az akció jelképértékére Preusz Mór népbiztos – a *Népszava* április 15-i számának beszámolója szerint – ekként mutatott rá április 13-i, Margit-szigeti ünnepi beszédében: „A munka diadalának szimbóluma legyen ennek a szigetnek az átadása.” *Népszava* 1919. április 15. 7.

⁵² Vörös 2000: 150–155, 161–163; Vörös 2004: 88–92.

hogya a budapesti lóversenyterek tanácsköztársasági átalakításainak jelképértékét miként mutatták be a diktatúra nem hivatalos jellegű lapjainak írásai. *Az Újság* március 29-i számának cikkében ez áll:

„Szinte szimbolikus jelentősége van a földművelési népbiztosság mai intézkedésének, hogy az Aréna úti régi s a ligettelki dűlőben létesült új lóversenypályát kertgazdaság céljaira fogja felhasználni.” A lóversenytéri „gyalázatos mulatozás és pénzfecsérlés expiálásának jelképezése lesz az az áldásos, produktív munka, amit e kiszáritott, mocsaras talajon tervez és rövidesen meg is valósít a földművelési népbiztos kertészeti megbízottjának gyors intézkedése.”⁵³

A Világ április 2-i számának írásában pedig ez olvasható:

„Hideg tavaszi permetező esőben gőzeke pöfög és emberek dolgoznak a lóversenytéren, frissen, jókedvűen, lelkesen, hogy éhen ne haljon ez a város. Furcsa szimbólum az egész, hogy most, mikor a proletármilliók, a sportszerűen agyonhajszolt és kiuzsorázott gebék lehajtották hátukról a nyeret és az urat is, aki benne ült, nekimerítik ásójukat, kapájukat ennek a sok vihart látott nagy, zöld mezőnek.”⁵⁴

A lóversenyterek tanácsköztársasági átalakításai tehát, önmagukon túlmutató érvennyel, jól szemléltetik a szimbolikus térfoglalási akciók összetettségét, valamint azt, hogy ezek miként kapcsolódhatnak *gazdasági* (és nem például szűkebben értelmezett politikai, kulturális vagy katonai) szempontokhoz.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)

XVI. 1. Budapest Főváros Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanácsának (1919. március 22–április 16: Budapest Főváros Népbiztosságának) iratai.

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

K 184 Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok;

L 12 Földművelésügyi Népbiztosság. Kertészeti osztály iratai.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSzK)

Történeti Interjúk Tára (TIT)

Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye, 1919.

Budapest Számokban, 1919.

Fáklya, 1919.

Fővárosi Közlöny, 1919.

Magyar Hírlap, 1919.

⁵³ *Az Újság* 1919. március 29. 5.

⁵⁴ *Világ* 1919. április 2. 6.

Magyarország, 1919.
A Munka, 1919.
A Nap, 1919.
Népszava, 1909–1919.
Pesti Napló, 1919.
Sportképek, 1919.
Szociális Termelés, 1919.
Az Újság, 1919.
Világ, 1919.
Világszabadság, 1919.
Volksstimme, 1919.
Vörös Film, 1919.
Vörös Újság, 1919.

- Bresztovszky Ernő 1913: Benyomások, amiket egy lóversenyt először és – valószínűleg – utoljára látott kíváncsi szerzett nemrégiben, amikor a nagy díjért futottak a lovak. *Népszava* 1913. május 25. 2–4.
- Garai Erzsébet (szerk.) 1969: *A magyar film a Tanácsköztársaság idején*. (Filmművészeti könyvtár 39.) Budapest.
- ger. 1919: Für die Jugend! Zur Eröffnung des Kinderferiengartens auf dem ehemaligen Pferdewettrennplatz. *Volksstimme* 1919. július 8. 6–7.
- Imre Magda – Szücs László (szerk.) 1986: *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 3. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1919 XIII.) Budapest.
- Kiss Dezső (szerk.) 1970: *Testnevelés és sport a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején 1918–1919*. (Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez VI.) Budapest.
- Lenin, N. 1919: *A szovjethatalom legközelebbi feladatai*. Hely nélkül.
- Pálosi Ervin dr. 1919: Hogyan halt meg a lóversenytér. Számolatlan milliók, kifizetetlen számlák, kiuzsorázott fejmunkások. *Új Nemzedék* 1919. október 26. 3–4.
- (v. d.) 1919: A felszántott lóversenypályán. *Pesti Futár* 1919. május 2. 14–17.
- Varga Jenő 1919: Testvéri szeretettel... *Vörös Újság* 1919. július 2. 1–2.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bodó Julianna (szerk.) 2000: *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székegyföldi régióban*. (Helyzet könyvek.) Csíkszereda.
- Bodó Julianna 2004: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Budapest.
- Gerelyes Ede 1980: Budapest a Magyarországi Tanácsköztársaság fővárosa. In: Horváth Miklós (szerk.): *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. (Budapest története V.) Budapest, 47–81.

- Glatz Ferenc 1990: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In: Glatz Ferenc: *Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok*. Budapest, 85–99.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 12.) Budapest.
- Hajdu Tibor 1969: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest.
- Häussermann, Hartmut 2002: Topographien der Macht: Der öffentliche Raum im Wandel der Gesellschaftssysteme im Zentrum Berlins. In: Hofmann, Andreas R. – Wendland, Anna Veronika (Hrsg.): *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 14.) Stuttgart, 81–93.
- Klimó, Árpád von 2002: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: Satjukow, Silke – Gries, Rainer (Hrsg.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin, 220–234, 293–295.
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest.
- Lett Miklós 1988: *A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára*. Budapest.
- Pipes, Richard 1997: *Az orosz forradalom története*. Budapest.
- Stites, Richard 1989: *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. New York – Oxford.
- Szemere Vera 1963: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Budapest.
- Takáts József 2007: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. In: Takáts József: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, 137–151.
- Tolnai György (szerk.) 1969: *A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. (Bibliográfia.)* Budapest.
- Varga László 1979: Kertszövetkezetek a Tanácsköztársaság alatt. *Budapest* (17.) 7. 36–37.
- Vörös Boldizsár 2000: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* (8.) 3–4. 144–172.
- Vörös Boldizsár 2003: Vörös Riportfilmek és fekete-fehér újságok. Tanácsköztársasági híradófelvételek vizsgálata korabeli más források segítségével. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 532–543.
- Vörös Boldizsár 2004: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 33.) Budapest.
- Zeidler Miklós 2000: *Sportterek*. (A mi Budapestünk.) Budapest.

FÜGGELÉK

1. Rendelet a lóversenypályákról, 1919. március 27.
42.517/1919-XVI.

A régi és új lóversenytér területének visszavétele.

Rendelet

A főváros lóverseny céljára területet átnevezték, miért is úgy a régi, mint az új lóversenytérületnek összes tartozékaival együtt való átvételét, illetve birtokbavételét elrendeli.

Az átvétel, illetve birtokbavétel határnapjául 1919. évi március hó 28. napjának délelőtt 11 óráját tűzi ki a régi lóversenytér felügyelői épületében, ahová a Magyar Lovaregylet teljhatalmú meghatalmazottja a szükséges iratokkal és leltárral jelenjen meg.

Egyidejűen úgy a régi, mint az új lóversenytérületet kertészeti megmunkálás céljára a földművelésügyi népbiztosságnak rendelkezésére bocsátja, amely célra a területek átadása szintén a fenti időpontban fog megtörténni.

Erről a városgazdasági ügyosztályt, a földművelésügyi népbiztosságot és a Magyar Lovaregyletet értesíti.

Budapest, 1919. március 27.

Ambrus Ödön
Rejtő Vilmos
népbiztos megbízottak⁵⁵

(A körpecséten: Budapest Székesfőváros Tanácsa)
(MOL K 184 2174. cs. 31760/919. V. sz.)

2. A *Munka*⁵⁶ 1919. április 24-i számának cikke

A proletármunka csodája.

Budapesten lesz a világ legmintaszerűbb kertészete.

Proletármunka folyik mindenütt! Káprázatos gyorsasággal készül a régi rend összedöntésével párhuzamosan az új világ új pilléreinek felállítása is. Ahol tegnap a kizsákmányolás orgiái folytak, ott ma az embernemesítő munka járja, ahol tegnap még a „főurak” passziójából a proletárok pénzét csalták ki „lótenyésztés”

⁵⁵ Budapest népbiztosai 1919. március 26-i rendeletükkel Ambrus Ödönt és Rejtő Vilmost nevezték ki a városvezetés XVI. (városgazdasági) ügyosztályához. *Fővárosi Közlöny* 1919. március 28. 366–367.

⁵⁶ A *Munka* a Közoktatásügyi Népbiztosság nyomatos gazdasági sajtótudósítója volt.

ürügye alatt, a budapesti lóversenytereken ma már az új világ, a proletármunka legszebb csodájában gyönyörködhetik a szem.

A mintaszerűnek készült új lóversenytér 225 holdját március 3-án⁵⁷ két pár gőzeke, három traktor és 90 szántóiga kezdte meg felforgatni és már 11 nap múlva az új lóversenytér porondján a veteményes-ágyak sorakoztak végtelen sorokban egymás mellé. Az üzem vezetője boldogan mutogatja a kikelt salátát, borsót és veteményeket:

– Ez a telep lesz a világ legmintaszerűbb kertészete. Amerikai stílusban kezdünk és csodát fogunk vele produkálni. Saláta, torma, tök, borsó, paradicsom, uborka, dinnye, 10–20, 30 holdas parcellákban terem s e parcellák valósággal ontják Budapest proletárjainak az élelmiszereket. 400 munkás keze dolgozik a földön, ahol eddig a proletár tízezrek keresményét rabolták el a főúri világ dologtalanjai. A munkások között sok a fejmunkás, akik hamar megtanulnak az új munkásvilágba beleilleszkedni. A trénertelep épületeiből munkáslakások lesznek. A paripák márványos istállóiból egyszobás kis lakásokat kapnak a nőtlen és két–három szobás lakást a munkások,⁵⁸ akik máris berendezik a proletárkultúra előfutárját, a fürdőt, és most építik mind a két lóversenytéren a közös konyhát.

Végig a hatalmas telepen mindenütt rajzanak a munkások. Vidámak és szorgalmasak. Maguknak is tetszik, hogy csodát művelnek: a munka csodáját.

A telep körül most rakják ki a melegágyak rámaíait. A melegágyak mintegy háromezer méter hosszúságban övezik körül a telep egyik részét. Három kilométeres melegágyban kelnek ki a palánták, hogy élni segítsék a munkást. A telepen egy külön bemutatótelep lesz és talajmelegítéssel, valamint a modern kerttechnika eszközeinek felhasználásával biztosítják, hogy a proletárnak januárban is olcsóbb legyen a saláta, mint eddig a szezonban volt. Egyike lesz a telep csodáinak a gombatelep. Erre a lóversenytér alatt átfutó két hatalmas alagutat használnák fel. Ezekben a több mint négyezer méter hosszú telepágyakban termelik a húspótló gombát.

A telep egyike a proletáruralom legszebb ígéreteinek és a lóversenytér urai maguk sem tudják, hogy a passziójukra készült berendezkedés milyen jó erre a célra. A vízvezeték ma anyaghiány miatt meg sem lehetne csinálni, s itt minden 50 lépésre egy-egy hidrász áll, melyből 20 fokra melegített víz fog jótékony esőként a munkatelep földjére hullani.

Az egyik táblán virágok vannak. Már nyílnak és illatoznak. A telep vezetője magyarázza:

– Ez a munkásoké. Minden proletárnak joga van munkája után egy pár szál virágra is. Eddig úgyis csak a tövis volt az övék. Ezentúl a virág, de a munka gyümölcse is az övék lesz.

(*A Munka* 1919. április 24. 1–2.)

⁵⁷ Az eredetiben így, ám e munkálatok megkezdésére csak 1919. március–április fordulóján került sor.

⁵⁸ Az eredetiben így, helyesen minden bizonnyal: a családos munkások.

Daniel Stracke

A premodern városi tér kutatása*

Módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz¹ megjelenése kapcsán

Három dimenzióban gondolkodva a városi tér alaprajzból és az azon emelkedő épületekből áll, melyek tanulmányozását igen változatos források teszik lehetővé.² Ezek közül jelen írásban két típust, a városképeket és a városalaprajzokat kívánjuk – az őket méltán megillető kimerítő bemutatás nélkül – röviden jellemezni. Nem állítjuk, hogy e források önmagukban teljes képet nyújtanak a premodern városi térről, mindössze arra teszünk kísérletet, hogy felkeltsük az érdeklődést a térelemzésben való felhasználásuk lehetőségei iránt.

A városábrázolások e két grafikus formáját a városi tér iránt az utóbbi időben megnövekedett érdeklődés ellenére a történészek (legalábbis a német kutatók) mindeddig igen mostohán kezelték. Még a *spatial turn*³ képviselőit is csak kevésbé érdekli, hogy a térképek és ábrázolások mit mondanak a „valóságos” térről, inkább az a kérdés áll kutatásaik középpontjában, hogy e források hogyan mutatják be, illetve hogyan hozzák létre az egyes helyekről alkotott elképzeléseket, azok „mentális térképeit”. Ez a hozzáállás azért különösen furcsa, mert Edmund Soya, a *spatial turn* mozgalom egyik atyja éppen a „valóságos és elképzelt helyek” tanulmányozásának szükségességét hirdette, értve ezalatt a tér anyagi és elképzelt vonatkozásait egyaránt.⁴ Számunkra a kutatás tárgya a valódi topográfia, ám amikor a forrásokat arra vonatkozóan faggatjuk, hogy hogyan néztek ki a premodern városok, fel kell tennünk azt a kérdést is, mit és miért mondanak, s az általuk hordozott ábrázolások hogyan és mi okból jöttek létre.

A történészek viszonylagos közömbösségének talán egyéb oka is van: a városképeket és városalaprajzokat elsősorban más akadémiai diszciplínák kutatási tárgyainak tekintik – az előbbit a művészettörténet, az utóbbit a földrajz és kartográfia asztalára „delegálják”, mely tudományágak aztán saját nyelvezetüknek, elképzeléseiknek és elméleteiknek megfelelően közelítenek e forrásokhoz. A grafikus művészetek és kartográfia történetének bemutatása azonban messze túlmutatna jelen tanulmány keretein, bármennyire is hasznos lenne a téma

* A tanulmány szerzője a müncheni *Institut für vergleichende Städtegeschichte* a német várostörténeti atlaszkészítő csoportjának a tagja, jelenleg a braunschweigi városatlasz kiadásán dolgozik. (A szerk.) Írását felkérésre készítette a Korall számára.

¹ A Sopronról készült várostörténeti atlaszt lásd Jankó – Kücsán – Szende 2010.

² A forrásokra lásd a Dr. Wilfried Ehbrecht tiszteletére összeállított kötet tanulmányait: Opll (Hrsg.) 2004. A magyar városokra vonatkozó írott forrásokra: Szende 2004.

³ König (Hrsg.) 2006: 84–28.

⁴ König (Hrsg.) 2006: 297–299.

mélyebb megértéséhez. E helyütt tehát csak néhány alapvető gondolatra és módszertani kérdésre hívjuk fel a figyelmet annak kapcsán, ha ezeket a forrásokat az egykor volt városi tér rekonstruálására kívánjuk használni.

A valóságot mindkét forrástípus bizonyos szűrők alkalmazásával ábrázolja. Annak érdekében, hogy a történeti forrás valódi értékét megítélhessük, figyelemmel kell lennünk létrejöttük körülményeire és az általuk hordozott üzenet közvetítésekor alkalmazott szabályokra. Először a kora újkori városképeket és azok jellemzőit mutatjuk be, majd a városalaprajzokat elemezzük. Végül az e források közlésével foglalkozó nemzetközi vállalkozásokról és nemzeti projektekről ejtünk szót, melyek célja, hogy a jövőbeni térkutatások számára elérhetővé tegyék ezt az igen értékes forrásanyagot.

VÁROS LÁTKÉPEK: KÉSZÍTÉS ÉS SZABÁLYOK

A 14. század második felétől városábrázolásokkal fametszetek, majd a 15. század második negyedétől rézmetszetek és rézkarcok formájában találkozunk.⁵ Később, a kora újkori Európában a városábrázolások nyomtatása a tömegigények kielégítését célozva specializálódott, és tőkés vállalkozássá fejlődött.⁶ A nyomtatokat lapnyomatként (*Einblattdruck*) vagy könyvbe kötve városképgyűjteményként terjesztették; ez utóbbit példázzák a Georg Braun és Franz Hogenberg (1572–1617), illetve a Matthäus Merian műhelyéből (1642 után) kikerült művek.⁷ A következőkben – a nyomtatás bonyolult technikai kérdéseinek elemzése nélkül⁸ – azt mutatjuk be, hogyan jöttek létre maguk az ábrázolások; ennek híján ugyanis aligha lehetséges a nyomtatott városképek topográfiai értelmezése.

Amikor a város ábrázolását fába vagy a réz nyomólemezbé metsztették, illetve karcolták, ezt bizonyára valamely minta alapján tették; e minták azonban kevés kivétellel nem maradtak az utókorra.⁹ A minta lehetett egy olyan helyi művész által a nyomtatást nem sokkal megelőzően rajzolt vázlat, aki ténylegesen ismerte a várost; ez esetben a nyomtatott ábrázolás meglehetősen pontos és korhű lett. A mintát másolhatták azonban egy régebbi városkép-gyűjteményből is; a nyomtatott változat így a készítés idejéhez képest akár több évtizeddel korábbi állapotot is tükrözhetett,¹⁰ vagyis egy olyan város képe volt, amely időközben esetleg drasztikus változásokon esett át.

⁵ Linden 1983: 30f, 105f.

⁶ Jacob 1982: 147–214; Besing 1999.

⁷ Behringer 1999; Schmitt – Luckhardt 1982: 10; a legfontosabb munkákra: Fauser 1978; Bachmann 1965. Ezúton szeretném megköszönni Anda-Lucia Spânu-nak, hogy rendelkezésemre bocsátotta egy nemrégiben elhangzott előadásának a szövegét (Spânu 2011), amely a mai romániai városokról fennmaradt városképek sokféleségébe és levéltári fellelhetőségükbe engedett betekintést.

⁸ Linden 1983.

⁹ Például A. A. Beck vázlata: Mertens – Moderhack 1981: 149 (38. tábla).

¹⁰ Példaként lásd lentebb Braunschweig Szent Cyriacus nevű külvárosát.

A több kötetből vagy nagy számú táblából álló látkép-*compendiumok* esetében¹¹ általában nagy bizonyossággal állítható, hogy a várost a nyomólemezebe karcoló művész valaki más vázlata alapján dolgozott, saját maga nem ismerte a várost vagy annak épületeit. Ily módon pedig könnyen hibát ejthetett, felcserélve például a védelmi funkciót betöltő kaputornyot egy templomtoronnyal. A helyben készült lapnyomat esetében valamivel nagyobb az esély arra, hogy a forrás topográfiailag pontos információkat tartalmaz.¹²

A topográfiai pontosság nagyban függött a minta minőségétől, a metszetet készítő tehetségétől, de attól is, hogy az alkotó mennyire a minta és mennyire a saját művészi elképzelései alapján dolgozott. Nem feltétlenül az az ábrázolás kelti leginkább a valóság benyomását, amely a látvány apró részekre bontásával készült. Hogy jól ismert példát idézzünk, bámulatra méltó, gyakran mennyivel életszerűbbé és arányosabbá tudták varázsolni a Matthäus Merian műhelyében dolgozó művészek a régi látképek másolatait, mint az eredetiek. Ennek a hatásnak az elérése érdekében a művészek képzelőerejük függvényében „feljavították” a korábban készült minta egyes elemeit: eltolták a nézőpontot, megváltoztatták a háttérrel, vagy újabb részleteket találtak ki és adtak hozzá az ábrázoláshoz.¹³

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a korábban használt fametszettől eltérően, amely néhány nyomtatás után törekennyé és használhatatlanná vált, fém nyomólemezzel akár pár száz másolatot is tudtak készíteni.¹⁴ Ha pedig a fémre karcolt ábra halványodni kezdett, nem feltétlenül kellett a lapot rögtön eldobni; ellenkezőleg, könnyedén újra lehetett metszeni, amely újrametszést csak az igen tapasztalt szem érzékelté.¹⁵ E folyamat eredményképpen az eredeti ábrázolás gyakran megváltozott, s a nyomdából végül az eredeti motívum több változata is kikerült. Egy mű teljes vagy részbeni nyomtatása után tehát ugyanazt a réztáblát – a szükséges változtatások után – felhasználhatták a következő produktumhoz is. Mint értékes vagyontárgyat, a nyomólemezt, illetve nagyobb valószínűséggel azok gyűjteményét vagy eladták, vagy esetleg másik nyomdászra, műhelyre hagyományozták, mielőtt egy teljesen új könyvet nyomtattak volna vele.¹⁶

A premodern látképek készítésének mozgatórugóit a haszon és a reprezentáció jelentették,¹⁷ míg az azokat készítő művész célja egy szép, egységes és prezentálható városkép létrehozása volt.¹⁸ Ezt nem csak azzal lehetett elérni, hogy a várost például festői vidéket övező hegyek közé helyezték, hanem azzal is, hogy

¹¹ A Merian-féle *Topographies* például 31 kötetből áll, és közel 2150 ábrát tartalmaz.

¹² Junk 1984: 72. Másrészt voltak olyan művészek, mint például Friedrich Bernhard Werner (1690–1776), akik hosszú utazásokat folytattak, hogy saját szemükkel lássák az általuk ábrázolt városokat. Marsch 2010.

¹³ Junk 1984: 72.

¹⁴ Linden 1983: 102.

¹⁵ Linden 1983: 108 (javítások a metszeten); 43f (javítások a lenyomatokon).

¹⁶ A nyomtatott város látképekre és a közöttük lévő összefüggésekre: Fauser 1978; Bachmann 1965.

¹⁷ Jacob 1982: 157f.

¹⁸ Junk 1984: 72; Schmitt 1985: 126f; Michalski 1999: 49.

jellegzetességeit kiemelték, míg *silhouette*-jének egyedi vonásokkal nem rendelkező részeit elnyomták. Mindeközben a művészek általában eltorzították a város főbb épületeinek arányait anélkül, hogy egy pillanatra is felmerült volna bennük a természethez való hűség igénye. Eme épületek, különösen a templomok méretét fontosságukat és méltóságukat kiemelendő eltúlozták, a városfalak tornyai pedig a jól védhetőséget és a város gazdagságát hangsúlyozandó sokszor az égisz érték. E célból akár újabb tornyot is hozzáillesztettek a városfal valamely részéhez, ahol pedig eredetileg nem állt egy sem. Az átlagos házak ezzel szemben nem kaptak olyan művészi figyelmet, mint a templomok vagy a védművek;¹⁹ sőt, épp ellenkezőleg, gyakran teljesen hiányzott egyedi ábrázolásuk. A templomok és a falak közti helyet többé-kevésbé egy kaptafára, különböző irányban futó és eltérő nagyságú tetőkkel töltötték ki, a tényleges utcaszerkezet legcsekélyebb mértékű figyelembe vétele nélkül. Mindennek a célja az volt, hogy egy sűrűn lakott, nyüzsgő település benyomását keltsék.

A jól szervezett polgári közösség harmonikus ábrázolására való törekvésként időnként a perspektivikus ábrázolás szabályainak figyelmen kívül hagyásával járt. Amíg az általában megállapítható, hogy alapvetően melyik irányból készítették a látképet, addig a több szögblől alkotott összetett nézetek, melyek segítségével az összes büszke templomot és a tornyaik közé beszuszakolt várfaltornyot ábrázolni tudták, aligha visszakovethetők.²⁰ A torzítás különösen beszédes példája Braunschweig 1671-es ostromképe (1. ábra), mely a várost nyugatról, az annak

1. ábra

Braunschweig 1671-ben, ismeretlen művész (részlet)

[Braunschweig, Städtisches Museum – a képet az intézmény hozzájárulásával közöljük]

¹⁹ Schmitt 1985: 128.

²⁰ Schmitt 1985: 128–129.

jobb oldalán sorakozó egyházi épületeket ellenben az érdekesebb, keleti oldaluk felől ábrázolja.²¹

VÁROS LÁTKÉPEK: ÜZENET ÉS INFORMÁCIÓ

A 21. századból visszatekintve egyértelmű, hogy a premodern városi látképek korukban kommunikációs eszközként funkcionáltak, és a város polgárai (illetve a látkép megrendelője) bizonyos hatást kívántak elérni a városi tér meghatározott módon történő bemutatásával. Ez leginkább az ostromképeknél kézzelfogható,²² amelyek a háborús sikerek, a dicsőség, a bölcs előrelátás és isteni beavatkozás történeteit mesélik el, de a látképek létrejöttének keletkezési körülményei talán még több finom üzenetet hordoznak.

Ez a helyzet például Peter Spitzer hatalmas méretű, másfél méteres, (2.a ábra) Braunschweiget nyugatról ábrázoló (1547-es) fametszetével, melynek elkészítéséhez négy óriási fatáblára volt szükség, hogy az egész látványt felölelő monumentális alkotás létrejöhessen.²³ A kép baloldalán az újavárosi Szent András-templom látványosan eltűzött és arányait veszttett; az optikai egyensúly fenntartásában az ábrázolás felső részét szinte teljesen kitöltő, gondosan kidolgozott címszalag segít. Ugyanakkor *Dankwarderode* vára (ma a város egyik szimbóluma) és a Szent Ulrik-templom egyáltalán nem láthatók, a várnegyedben fekvő Szent Balázs társaskáptalan egészen aprócska, a védművek és az újonnan emelt kora reneszánsz kapuk ellenben nagy hangsúlyt kaptak. Az ábrázolás e szembeötlő kompozíciója könnyedén megmagyarázható a mű létrejöttének körülményeivel.²⁴

A városi tanács 1545-ben rendelt meg egy nagy méretű látképet, amikor a város ura, Braunschweig hercege, hatalmának visszaszerzése érdekében

2.a ábra

Braunschweig Peter Spitzer 1547-es metszetén
 [Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Topographische Sammlung, Top. 6 e
 – a képet az intézmény hozzájárulásával közöljük]

²¹ Spies (Hrsg.) 1985: II. 55 (55. sz.).

²² Pollak 2010: 605–646 (19. fejezet: *Representations of the City in Siege Views of the Seventeenth Century*).

²³ Mertens – Moderhack 1981: 57–60, illetve 5. tábla.

²⁴ Mertens – Moderhack 1981: 57f.

hadjáratot indított hercegségében, a város polgárainak jó ideje élvezett viszonylagos függetlenségét fenyegetve ezzel.²⁵ A lutheranizmust néhány évvel korábban, 1528-ban fogadták el hivatalos vallásként a városban, ami a katolikus hercegnek cseppet sem volt ínyére.²⁶ Ettől kezdve a város korábbi egyházi rendszere a feje tetejére állt: a Szent András-templomra akkoriban magasabb tornyot emeltek („*Langer Andreas*”), s az immár protestáns polgárok büszkeségére ez lett a város fő plébániatemploma, vallásuk központi épülete.²⁷ Hamarosan a braunschweigi városképből is kezdték kitörölni a katolikus elemeket: a régi piactéren álló Szent Ulrik-templomot, melyre hercegi patrónusa 1533-ban még igényt tartott, a fametszethez készült vázlat létrejötte előtt egy évvel lerombolták, a Szent Balázs kanonoktestületet pedig előbb birtokaitól fosztották meg, majd 1543-ban a protestantizmus és egy protestáns prédikátor elfogadására kényszerítették.²⁸ Így aztán Peter Spitzer látképe és az ezen ábrázolt várostopográfia a hercegi hegemonia elleni vallási és politikai állásfoglalásként olvasandó. Az üzenetet elsősorban a többi alattvalónak és a protestáns testvéreknek „címezték”,²⁹ de a mai kutatók sem hagyhatják figyelmen kívül, hiszen alapjaiban határozta meg a város ábrázolásának módját.

Noha e képi forrásoknak nem az volt a céljuk, hogy szigorú valóságshűséggel ábrázolják a premodern várost, a városi tér tanulmányozásához értékes információkat hordozhatnak. Segítségükkel, kellő óvatosság mellett rekonstruálhatjuk a város fő épületeit, sőt, esetleg néhány jellemző vonásukat is meghatározhatjuk. Előfordul, hogy a történelmi városlátképek az azóta eltűnt épületegyüttesek egyetlen fennmaradt forrásai, ahogy ez Peter Spitzer fametszetére is igaz. A kép jobb oldalán látható a Szent Cyriacus társaskáptalan a körülötte fekvő, erődített alsóvárossal, ami leginkább azért említésre méltó, mert e városrészeket 1545-ben a fenyegető ostrom hírére teljesen elpusztították (*2.b ábra*). Ez az esemény tehát a délnémet műhelyben készült fametszethez felhasznált alapminta rögzítésének *terminus ante quem*-je.³⁰

Az igen részletes, hatalmas méretű fametszetet aztán számos 16–17. századi karcolt vagy metszett városábrázolás mesterkópiájaként használták. Később, a 18. században a várárokkal körülvett, négyszögletes erődítmény építésének köszönhetően a keleti nézőpont vált a készítőik és a közönség számára érdekessé, és ekkor jelent meg a Peter Spitzerét felváltó új képi hagyomány. Braunschweiget azonban, topográfiájának gyökeres megváltozása ellenére még mintegy száz évig a már nem létező Cyriacus alsóvárossal együtt ábrázolták³¹ – egy ikonográfiai szellem volt ez, valódi tartalom nélkül.

²⁵ Spieß 1966: I. 83f; Mertens – Moderhack 1981: 58f.

²⁶ Spieß 1966: I. 81f.

²⁷ Mertens – Moderhack 1981: 58.

²⁸ Spieß 1966: I. 81f.

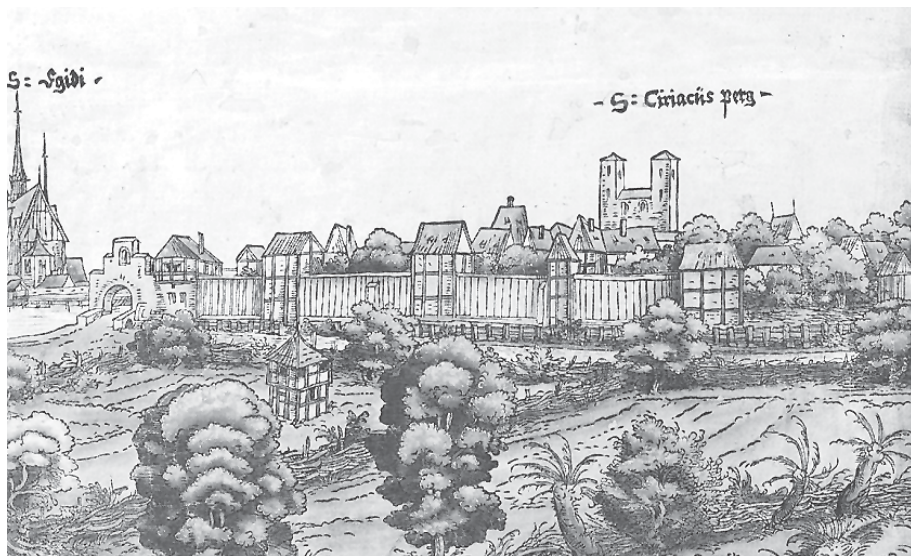
²⁹ Mertens – Moderhack 1981: 58.

³⁰ Mertens – Moderhack 1981: 57.

³¹ Például G. Braun és F. Hogenberg 1574-es látképe, illetve egy 1640 körülre datált, névtelen metszet. Spies (Hrsg.) 1985: II. 35 (25. sz.), 47 (37. sz.).

2.b ábra

Braunschweig Peter Spitzer 1547-es metszetén (jobboldali részlet)

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a minta és az ábrázolások hagyományozásának kérdését összefoglalva a következőket mondhatjuk: a valóságú megjelenés ellenére a kora újkori városlátképeket létrejöttük körülményeiből és a konvenciókból adódóan általában óvatossággal kell kezelnünk. Annak érdekében, hogy a városképekre, mint az egykor volt városi tér kutatásának forrásaira tekinthessünk, egyrészt tanácsos a lehető legteljesebb mértékben áttekinteni az adott város grafikai hagyományait, másrészt mindenképpen szükséges a rendelkezésre álló ábrázolásokat részleteikben is összehasonlítani. A nyomatok információi alapján meghatározhatók az egyes ábrázolások közötti kapcsolatok, megkülönböztethető egymástól minta és másolat.³² Mint bármilyen írott forrás esetében, a hordozott üzenet megértésének szempontjából elsődleges fontossággal bír(hat) annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan és miért jött létre a szóban forgó városábrázolás. A városlátképekből leszűrhető információk segíthetnek a történeti topográfia rekonstruálásában, és számos, más forrásokban nem szereplő részlettel egészíthetik ki a városról alkotott képünket. Az interpretációs feltételezések alátámasztásához természetesen figyelembe kell venni az írott történelem, a régészet és az építészet eredményeit is, az ábrázolások várostérképekkel való összevetése pedig lehetővé teszi a képzelet alkotta és valóságos elemek egymástól való elkülönítését.

³² Módszertani modelként: Schmitt 1991.

VÁROSALAPRAJZOK: JELLEMZŐK ÉS CSAPDÁK

A városok premodern topográfiájával foglalkozó tanulmányok egy ponton mindig a térképes adatokhoz fordulnak. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy a mai térképek természetesen a mai városszerkezetet tükrözik, mely a középkor óta kisebb vagy alapvető változásokon esett át. Ennélfogva a történelem az évszázadok során létrejött alaprajzokhoz nyúl, és ha szerencsés, van miből válogatni. Ehelyett nem célunk, hogy pontos topográfiai rendszerezést vagy tipológiai elemzést nyújtsunk, mindössze a térképek azon tulajdonságaira kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyek befolyásolhatják az értelmezésüket – még ha e jellegzetességek sokszor magától értetődőek is.

Mindenekelőtt nem minden történelmi alaprajzot készítettek a valóság rögzítésének igényével: rajzolhatták őket a helyszínen, de tervezhették a rajzasztalnál is. A valóságban létezett épített környezetet csak az előbbi adja vissza, az utóbbi a későbbiekben emelendő épületkomplexumok és területfejlesztések vázlatára.³³ Mivel az ilyen vázlaton jelölt elemek nem feltétlenül vagy sokszor nem a tervezett változatban valósultak meg, ez esetben egyértelműen számolnunk kell a fikció elemeinek jelenlétével. Jellegzetesen ez a helyzet a kora újkori erődítmények rajzaival, melyek tervezése egy összetett, a stílusok és variációk széles skáláját felvonultató „műfaj” volt.³⁴ A tervek megvalósítása és a hatalmas, bonyolult földmunkák kivitelezése viszont igencsak költséges dolognak számított, s a költségeket általában úgy faragták le, hogy az eredeti terveknek csak egy részét valósították meg. Amennyiben nem ismert, hogy a rajzot milyen célból készítették, és a címe sem árulja el, mit ábrázoltak rajta, a kutatóknak csak a más forrásokkal és bizonyítékokkal való alapos összevetés segíthet eldönteni, milyen viszonyban volt az ábrázolás az épített környezettel.

Még akkor is, ha a rajzok tényleg a valóság bemutatását célozták, készítőik egyrészt leegyszerűsítették azokat, másrészt előszeretettel fordultak az absztrakció eszközeihez annak érdekében, hogy a tartalmat áttekinthetővé és értelmezhetővé tegyék.³⁵ Az alaprajzok a bemutatott részletek mennyiségét tekintve különböznek egymástól. Szűrőként alapvetően két tényező szolgált: a lépték – hiszen minél kisebb léptékű volt a rajz, annál kevesebb részletet tartalmazott az ábrázolás – és a térképészeti szándéka. Minden alaprajz-készítésre tett próbálkozás mögött konkrét cél áll, s a felvett információkat ennek függvényében választják ki (vagy hagyják el). Így például egy hadászati térkép elsősorban a város védelmi tulajdonságaira és azokra az objektumokra koncentrál, amelyek segíthetik vagy nehezíthetik a csapatok előrejutását; ha viszont olyan térképről van szó, amelyek

³³ Léteznek kevert változatok is, ilyen esetekben a helyszínen felvett térképen jelöltek a későbbiekben megvalósítandó változtatásokat, de ilyenkor a vonalak és színek különbözősége folytán általában elválaszthatók egymástól a létező és tervezett elemek.

³⁴ Böhme 2004: 48–60 (bevezető tanulmány), 281–282 (irodalomjegyzék).

³⁵ A térképészeti terminológiáira és elméleteire: Prunty – Clarke 2011: különösen 37–44.

alapján beszédtek az adót, akkor az az egyes telkeket és épületeket mutatja, különös tekintettel természetesen a tulajdonosi viszonyokra.

A várostérképek földrajzi pontossága szintén változó. Ez részint a kartográfiai technika fejlődésének tudható be, másrészt az adott korban uralkodó művészeti stílus függvénye volt. A pontosságot befolyásolták azonban olyan tényezők is, mint a felmérő képességei, a határidők, az egyéb elérhető és felhasznált források vagy egyszerűen az alkalmazott prioritások. Érdeemes megemlíteni, hogy e tekintetben akár ugyanazon a 18. századi várostérképen is különbségek lehetnek: a rajz középen pontosabb, mint a széleken.³⁶ Ha az értelmezés szempontjából alapvető fontosságú ez a tényező, akkor az a legbiztosabb, ha későbbi, 19. századi térképekhez fordulunk.

Ezek után leszögezhetjük, hogy a premodern városok topográfiai kutatásához használt városalaprajzoknak három alapvető tulajdonsággal kell rendelkezniük: a lehető legteljesebb térbeli pontosságra törekvő felmérésen alapuljanak, részletesen mutassák be a várost, és az ipari forradalom előtti időből származzanak, amikor a városok képe még nem változott meg gyökeresen.³⁷ Ilyen típusú rajzok a korai kataszteri térképek, amelyek a 19. századtól Európa legtöbb országában léteztek, és amelyeket az ingatlanadók megállapítása céljából készítettek.³⁸ Ezeknek a rajzoknak kell tehát mindenféle rekonstrukció és térképelemzés kiindulópontjául szolgálniuk.

VÁROSALAPRAJZOK: A KORAI KATASZTERI TÉRKÉPEK

Az a vélemény, miszerint a 19. századi térképek – mivel az iparosítás és a világháborúk előtt keletkeztek – a középkori városképet eredeti formájában mutatják be,³⁹ az egyre kifinomultabb régészeti módszerek térnyerése mellett ma már nem tartható. Így mindenekelőtt azt kell meghatároznunk, hogy a kataszteri térképek segítségével milyen messzire mehetünk vissza a múltba?⁴⁰ Nem kétséges, hogy erre a kérdésre nem adható általános érvényű válasz, még akkor sem, ha egy konkrét város adott időpontban felvett kataszteri térképét vesszük a kezünkbe. A felmérés időpontjában a városkép századokkal azelőtt és újonnan emelt épületekből állt, azaz például a középkori városfalak maradványai együtt léteztek az abszolutista állam adminisztrációt szolgáló épületeivel. Ezért aztán hasznos, ha a városrajzot mintegy palimpszesztként kezeljük: egy olyan pergameniratként,

³⁶ Mint például a C. C. Voigt által készített, 1782-es *Grundriss der Stat Quedlinburg*. in: Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006: 2.1 tábla.

³⁷ Heineberg 2000: 209–220.

³⁸ Kain – Baigent 1992.

³⁹ Ehbrecht 2006.

⁴⁰ *How far back? The use of cadastral maps in reconstructing the urban past* címmel szervezett szekciót Szende Katalin és Jacinta Prunty Rómában, a 2008-as *Descriptio Urbis* konferencián. A programra: ICHT Newsletter 2009: 22–23.

amelynek bizonyos részeit törölték, majd pedig új szövegrészek beírásával aktualizálták.⁴¹ Megfelelő módszerekkel azonban a törölt szöveg előhívható.⁴²

Egy térképre tekintve azonosíthatjuk az utcaserkezetet, az egyes telektulajdonok határait, megállapíthatjuk, hogy a telkeket építkezésre, kertként vagy udvarként hasznosították-e. Ezek az elemek azonban különböző mértékű változásoknak vannak kitéve, így időbeli állandóságuk is eltérő: amíg egy melléképületet bármikor lebonthattak, és viszonylag könnyedén udvarrá alakíthatták a területet, egy utca képét, ahol több olyan tulajdonos telke feküdt, akiknek jogai és érdekei összefonódtak, csak nagy nehézségek árán lehetett megváltoztatni. A 19. században például, amikor a szállítás technikai fejlődése következtében sok város közlekedési infrastruktúráját kellett modernizálni, gyakran a létező telkek hosszanti irányú átvágásával létesítettek új utcákat,⁴³ de az eredeti alaprajz megváltozásához hozzájárulhattak a várostüzek vagy a háborúk okozta pusztulások is. A morfológiai struktúrákban ugyanakkor általában megőrződtek a városok korábbi jellegzetes vonásai.

A németországi Quedlinburg 1902-re datált térképe (3.a ábra),⁴⁴ korai és igen pontos felméréseken alapul. Ráadásul a városban az iparosodás igen lassan ment végbe, és csak a külvárosokban volt igazán tetten érhető, így történeti szemmel is jól olvasható. Tisztán láthatók a délen fekvő ipari létesítmények (A) és a vasútállomás (B), ugyanakkor jól felismerhető a középkori eredetű nagyobb topográfiai egységek hármasszerkezete: a várhegy és a bencés apátság (C), a belváros (*Altstadt*, D), valamint az újváros (*Neustadt*, E), illetve kirajzolódik a két, középkori falakon kívül kialakult előváros (F, G) is.

A képi forrás ezen felül lehetővé teszi az ezeken az egységeken belüli további differenciálást is (3.b ábra).⁴⁵ A belváros délkeleti részén a malompatak egyik ága, miután elhagyta a *Steinbrücke* (Kőhíd) utcát, egy mesterséges kanyarral valószínűsíthetően a *Pölle* (Tó) utca vonalát követve (ehelyütt lásd a szokatlan telekserkezetet) kelet felé fordult. Ez a forma, valamint a belváros utcaserkezete azt sugallja, hogy ez a városrész különböző szakaszokban fejlődött. A kőhíd és a mocsaras terület létrejöttére az említett utcaneveken túl a régészeti leletek – az utca alatt megtalált kőszerkezet – és a szintvonalak is utalnak, így tehát egyértelmű, hogy az eredetileg kisebb belváros kiterjesztésével van dolgunk.⁴⁶

⁴¹ Conzen 2004: 51.

⁴² Kiváló bevezető elemzést nyújt a térképelemzés, a történeti térképek és városalaprajzok használatának problémáira és lehetőségeire: Prunty – Clarke 2011: 46–92 (B szekció).

⁴³ Például Quedlinburg-ban a *Mummental* utca, lásd 4. ábra.

⁴⁴ Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006: 1.1 tábla.

⁴⁵ Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006.

⁴⁶ Ehbrecht et al. (Hrsg.) 2006: 4. tábla (a városnövekedés fázisai).

3. ábra

a) *Quedlinburg 1902-ben*
A Deutscher Historischer Städteatlas 1. kiadványából (Quedlinburg, 1.1 tábla)

b) *Quedlinburg 1902-ben (részlet)*

A kataszteri térképek egyéb kartográfiai forrásokkal való kombinálása nagymértékben kiszélesíti a régmúlt topográfiájára vonatkozó ismereteinket. A magyarországi Sopron (történeti nevén Ódenburg) 19. századi térképe például a belső falak körül egy igen széles promenádót jelöl (4.a ábra), amely egy 1700-as alaprajz segítségével válik értelmezhetővé, ahol ugyanezen a helyen árkot, tavat és egyéb vízfolyásokat láthatunk (4.b ábra). Ez utóbbin ugyanakkor a Szent Mihály-templom az északi falakon kívülre került, míg a kataszteri térkép a helyes topográfiai elrendezést mutatja.

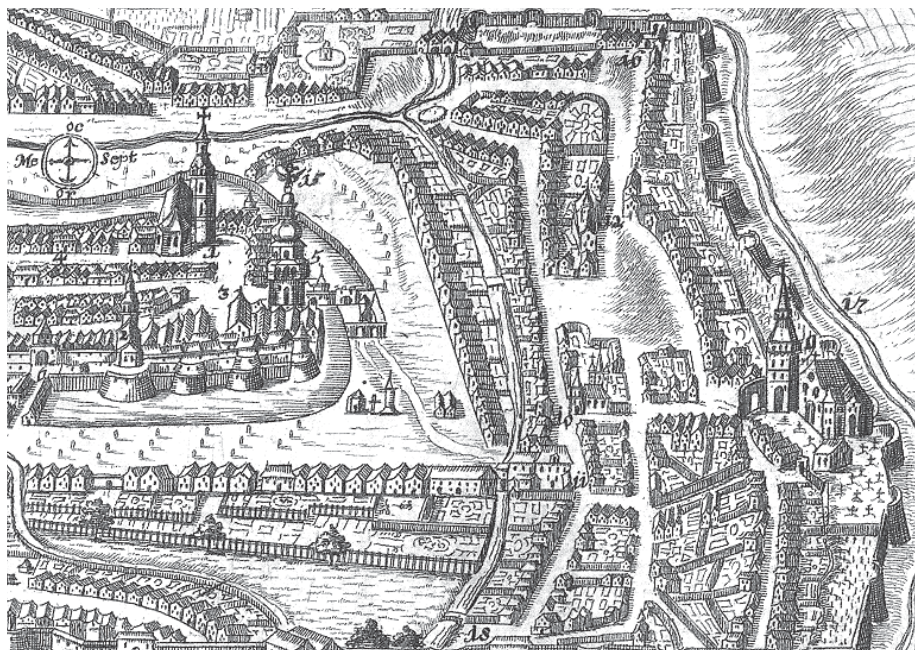
A történeti forrásokat ismerő kutató számára aligha meglepő, hogy a csak egyetlen forrásból származó információt nem szabad teljesen megbízhatónak tekinteni. Minél több forrás, minél több nézőpontból vet fényt a kutatás tárgyára, annál kevésbé kérdőjelezhetőek meg annak eredményei. Ugyanez áll a történeti térképekre a városképek rekonstruálásakor: amikor csak lehetőséget nyújtanak rá az elvégzett ásások, a kartográfiai adatokat régészeti bizonyítékokkal kell alátámasztani. A régészet és a történeti városszalaprajzok egymásnak tökéletes kiegészítői, de egymással nem helyettesíthetők. (Természetesen az állandó beavatkozások és építkezések következtében a városok csak kicsiny része áll(t) régészeti feltárás alatt, és nyújt értékelhető bizonyítékot.)

4. ábra

a) Sopron/Ódenburg 1856-ban (részlet)
A Magyar Várostörténeti Atlasz 1. kiadványából (Sopron, A.1 tábla)

*b) Sopron/Ödenburg 1700-ban (részlet)
A Magyar Várostitörténeti Atlasz 1. kiadványából (Sopron, C.4.1 tábla)
[Soproni Múzeum, SOM-KP 54.509.1]*

VÁROSKÉP- ÉS ALAPRAJZ-KIADÁS

Egy meglehetősen komoly hátulütője van annak, ha a 19. századi kataszteri térképeket premodern városi tér rekonstrukciójához kívánjuk használni: az eredeti rajzok általában nagy, 1:100 vagy 1:250 léptékben készültek. Ennek következtében gyakran óriási és nehezen kezelhető papírlapokkal van dolgunk, amelyek egy-egy városnak csak valamelyik részletét ábrázolják, vagyis az egész több részletben férhető csak hozzá. Használatukat nemcsak az nehezíti, hogy a letűnt kartográfiai hagyomány eme törekeny emlékeivel állagvédelmi okokból igen körültekintően kell bánni, de az is, hogy feldolgozásuk – minthogy az ilyen alaprajzok hosszú ideig voltak használatban – a folyamatos ingatlanügyletekből adódó számos bejegyzésnek és javításnak köszönhetően hatalmas munkával jár. Ezen okokból a 19. századi kataszteri térképeket a velük való munka során újra kell rajzolni, ami még a hivatásos térképrajzoló számára is mérhetetlenül időigényes feladat.

Újrarajzolásuk és kinyomtatásuk, azaz elérhetővé tételük ötlete – nem utolsó sorban a városképekkel és egyéb forrásokkal együtt történő használat céljából – nem új keletű a történészek, geográfusok, régészek és művészettörténészek körében; már az 1950-es években, a második világháborús pusztításoktól indítva megfogalmazódott. Az 1960-as években bevezetésre kerültek a legfontosabb

kartográfiai irányelvek, amelyeket a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság (*International Commission for the History of Towns*, ICHT) foglalt írásba annak érdekében, hogy biztosítsák a szóban forgó térképek összehasonlíthatóságát.⁴⁷ Azóta a különböző nemzeti történeti városatlasz-projektek nagy sikerrel dolgoznak az anyag közvételén, így napjainkig Európa mintegy ötszáz településének városatlasza került hús nemzeti projekt keretében publikálásra.⁴⁸ Ezen igen produktív és hasznos vállalkozás legutóbbi fejleménye a *Magyar Várostartörténeti Atlasz* projekt megszületése, melynek létrejöttével megszűnt a Románia és Ausztria közt eddig tátongó földrajzi szakadék, s az atlaszprojektek által lefedett terület immár Írországtól egészen a Fekete-tengerig terjed.⁴⁹

Éppen ezért hatalmas mérföldkő a *Magyar Várostartörténeti Atlasz* első kötetének megjelenése, mely a ma az osztrák határ közelében fekvő Sopron (Ödenburg) atlasza.⁵⁰ A földrajzi elhelyezkedés leírása után a szöveg Sopron fejlődési fázisait mutatja be, a Borostyán-úton fekvő római kori kereskedelmi központtól a középkori szabad királyi városon át egészen a mai településig. A város eredeti alaprajza, településszerkezeti elemei, a külvárosi fejlődés jellegzetességei és a belső változások mind részletesen bemutatásra kerülnek, különös tekintettel a teleszerkezet alakulására. Az atlasz készítői a táblákat három sorozatba osztották.⁵¹ Az „A sorozat” a városalaprajzokat, az ICHT ajánlásaiba foglalt anyagokat, illetve más *Várostartörténeti Atlasz* projektek eredményeit – többek között Sopron 19. századi, 1:2500 méretarányú kataszteri térképét – gyűjti össze. A „B sorozat” huszonhat tematikus térképet tartalmaz magyar és angol nyelvű jelmagyarázattal, melyek közül több a forrásokból szívsós munkával kigyűjtött adatokat dolgoz fel, és vetít térképre. Ezek a rajzok a hozzájuk kapcsolódó értelmező szövegekkel impozáns képet nyújtanak Sopron társadalmi topográfiájáról, demográfiájáról, épületeinek értékéről és a teletulajdonlások alakulásáról. Mások anyagi kultúrára vonatkozó információkat vizualizálnak, így például – modern alaprajzok alapján – bemutatják az épületek típusait, magasságát és korát. A „C sorozat” olyan rekonstrukciós rajzokat sorakoztat fel, amelyek a korai városfejlődés, valamint a különböző levéltárakból és könyvtárakból összegyűjtött történeti városképek, alaprajzvázlatok és térképek régészeti értelmezéseit illusztrálják. Legtöbbjükhöz az ábrázolások pontosságára, illetve a művészi szabadságból eredő elemekre vonatkozó kritikai megjegyzések társulnak, de olvashatunk Sopron történeti topográfiájáról, sőt, a munka egy történeti topográfiai „lexikont”, azaz a középületek, templomok, utcanevek inventáriumát is tartalmazza.

⁴⁷ Conzen 2008; Clarke 2008.

⁴⁸ Az összes ICHT irányelvek szerint készített történeti városatlasz megtalálható egy folyamatosan frissített, interneten hozzáférhető listában: Opll (Hrsg.) 2011.

⁴⁹ *Städtegeschichteatlas Rumäniens 2000–; Österreichischer Städteatlas 1982–2008*. (Az utóbbi DVD formában is hozzáférhető. A szerk.)

⁵⁰ Jankó – Kücsán – Szende (szerk.) 2010.

⁵¹ Jankó – Kücsán – Szende (szerk.) 2010: A, B, C-sorozat.

Az atlaszprojektek, köztük a magyar is,⁵² számos város anyagát dolgozták és dolgozzák fel, így a későbbi történeti topográfiai kutatások számára sok szempontból szilárd forrásbázist biztosítanak. Noha közös történetük ellenére a nemzeti atlaszprojektek a kutatás és a térképek elkészítése során felmerülő problémákra néhány ponton eltérő, egyéni megoldásokat találtak,⁵³ az alapeljárás mindenütt ugyanaz: az összehasonlíthatóságot lehetővé tevő irányelvek alapján létrehozzák a térképek és képi források adatbázisát, így pedig lényegesen többet nyújtanak az egyes városok térbeli fejlődésébe való betekintésnél. Újabban a történettudományban már a térbeli jelenségek városatlaszok segítségével lefolytatott összehasonlító vizsgálatára is van példa.⁵⁴

* * *

E tanulmánnyal azok számára szeretnénk volna hasznos ötleteket adni, akik kutatásaikhoz mindeddig kevésbé használták a térképes és képi forrásokat; a lehetőségek széles tárházából mintegy útmutatóul, példaképpen emeltünk ki néhányat. Természetesen, ahogy minden más forrás esetén, nem csak a képekben és rajzokban rejlő lehetőségekkel, de használatuk korlátaival is tisztában kell lennünk, kritikus szemmel kell olvasnunk őket. A problémák hangsúlyozása azonban semmi esetre sem tántoríthat el minket e dokumentumok rendszeres használatától. Ahogy azt a várostörténeti atlaszok mutatják, a városképek és alaprajzok olyan források, amelyek önmagukban is gyümölcsözően alkalmazhatók településeink történelmi városképének tanulmányozásakor. A maga módján mindkét elemzett műfaj nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a kora újkori, esetenként középkori városi tér jellegzetességeit megismerhessük.

A forráskritikát érintő kérdések nem sokban különböznek az írott források használatával kapcsolatban felmerülő problémáktól: mikor, ki és milyen céllal alkotta ezeket? A történeti topográfiai elemzéshez felhasználható anyagot az elérhető források összességének szisztematikus áttekintésével kell megtalálnunk. E tekintetben felbecsülhetetlen képi és kartográfiai bizonyíték került feldolgozásra a várostörténeti atlaszok egyre bővülő számú kötetekben.

Fordította: *Kondor Márta – Majorossy Judit*

⁵² A Magyar Várostörténeti Atlasz további készülő kötetei: egyrészt Sátoraljaújhely, Kecskemét, illetve Buda (1686-ig), amelyek az OTKA 2004–2008 között zajló kutatásfinanszírozási program keretében már elkészültek, és csupán kiadásra várnak; másrészt Buda (1686–1848), Kőszeg, Miskolc, Pécs, Szeged és Vác atlasza, amelyek egy 2010 és 2013 között zajló, szintén OTKA-program keretében készülnek. (A szerk.)

⁵³ Conzen 2008; Clarke 2008.

⁵⁴ Például Johanek 1997, 2001; illetve Terry Slater és Anngret Simms legújabb kutatásai a városatlaszokra alapozva: Simms 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bachmann, Friedrich 1965: *Die alten Städtebilder. Ein Verzeichnis der graphischen Ortsansichten von Schedel bis Merian*. 2. unveränderte Auflage. Stuttgart.
- Behringer, Wolfgang 1999: Die großen Städtebücher und ihre Voraussetzungen. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 81–93.
- Besing, Thomas 1999: Produktion und Publikum – Aspekte der Herstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 94–100.
- Böhme, Horst Wolfgang 2004: *Wörterbuch der Burgen, Schlösser und Festungen*. Stuttgart.
- Clarke, Howard B. 2008: Joining the Club: A Spanish Historic Towns Atlas? *Imago Temporis. Medium Aevum* (2.) 27–43.
- Conzen, Michael R. G. 2004: Urban Morphology: A Geographical Approach. In: Conzen, Michael P. (ed.): *Thinking about Urban Form. Papers on Urban Morphology, 1932–1998*. Bern, 47–49.
- Conzen, Michael P. 2008: Retrieving the Pre-industrial Built Environments of Europe: the Historic Towns Atlas Programme and Comparative Morphological Study. *Urban Morphology* (12.) 2. 143–156.
- Ehbrecht, Wilfried et al. (Hrsg.) 2006: *Quedlinburg*. (Deutscher Historischer Städteatlas 1.) Münster.
- Ehbrecht, Wilfried 2006: 30 Jahre Westfälischer Städteatlas. Ein regionaler historischer Städteatlas im Kontext europäischer Forschung. In: *Westfälischer Städteatlas*. Lieferung IX. Altenbecken, 2.4 Der Kataster [oldalszámolás nélkül].
- Fausser, Alois 1978: *Repertorium älterer Topographien. Druckgraphik von 1486 bis 1750*. I–II. Wiesbaden.
- Heineberg, Heinz 2000: *Grundriß Allgemeine Geographie: Stadtgeographie*. Paderborn.
- ICHT Newsletter 2009 = *Newsletter of the International Commission for the History of Towns* (30.) <http://www.historiaurbium.org/english/Bulletin30-2008.pdf> (Letöltés: 2011. október 5.)
- Jacob, Frank-Dietrich 1982: *Historische Stadtansichten: Entwicklungsgeschichtliche und quellenkundliche Momente*. (Zur Quellenkunde und Quellenkritik der historischen Stadtansicht.) Leipzig.
- Jankó, Ferenc – Kücsán, József – Szende, Katalin (szerk.) 2010: *Sopron / Ödenburg*. (Magyar Várostarténeti Atlasz 1. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 1.) Sopron.
- Johanek, Peter 1997: Residenzenbildung und Stadt bei geistlichen und weltlichen Fürsten im Nordwesten Deutschlands. *Historia Urbana* (5.) 1. 91–108.
- Johanek, Peter 2001: „Ostkolonisation“ und Städtegründung – Kolonialstädte in Ostmitteleuropa? In: Gründer, Horst – Johanek, Peter (Hrsg.): *Kolonialstädte – Europäische Enklaven oder Schmelztiegel der Kulturen?* (Europa – Übersee 9.) Münster, 27–50.
- Junk, Heinz-Karl 1984: Zur Zuverlässigkeit von Katasterkarten des 19. Jahrhunderts und historischen Stadtansichten. In: Bakker, Folkert J. et al. (Hrsg.): *Stad in Kaart. Voordrachten gehouden op het Congres „De Historische Stadsplattegrond – Spiegel van Wens en Werkelijkheid, Groningen 18–19.11.1983*. Alpen aan den Rijn, 71–94.

- Kain, Roger J. P. – Baigent, Elizabeth 1992: *The Cadastral Map in the Service of the State*. Chicago – London.
- König, Burghard (Hrsg.) 2006: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek.
- Linden, Fons van der 1983: *DuMont's Handbuch der grafischen Techniken*. Köln.
- Marsch, Angelika 2010: *Friedrich Bernhard Werner, 1690–1776. Corpus seiner europäischen Städteansichten, illustrierten Reisemanuskripte und der Topographie von Schlesien und Böhmen–Mähren*. Weißenhorn.
- Mertens, Jürgen – Moderhack, Richard 1981: *Die Geschichte der Stadt Braunschweig in Karten, Plänen und Ansichten*. Braunschweig.
- Michalski, Sergiusz 1999: Vom Himmlichen Jerusalem bis zu den Veduten des 18. Jahrhunderts – Symbolik und Darstellungsparadigmen der Stadtprofilansichten. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 46–55.
- Oppl, Ferdinand (Hrsg.) 2004: *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 19.) Linz.
- Oppl, Ferdinand (Hrsg.) 2011: *Liste der europäischen Städteatlanten*. <http://www.wien.gv.at/kultur/archiv/kooperationen/lbi/staedteatlas/bibliographie/index.html> (Letöltés: 2011. január 19.)
- Österreichischer Städteatlas* = Wiener Stadt- und Landesarchiv – Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichtsforschung (Hrsg.) 1982–2008: *Österreichischer Städteatlas*. Wien.
- Pollak, Martha 2010: *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Prunty, Jacinta – Clarke, Howard B. 2011: *Reading the Maps. A Guide to the Irish Historic Towns Atlas*. Dublin.
- Schmitt, Michael – Luckhardt, Jochen 1982: *Realität und Abbild in Stadtdarstellungen des 16.–19. Jahrhunderts. Untersuchungen am Beispiel Lippstadt*. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 31.) Münster.
- Schmitt, Michael 1985: Town Views Seen as a Source of Urban History. *Universitas* (27.) 2. 125–129.
- Schmitt, Michael 1991: *Das Stadtbild in Druckgraphik und Malerei. Neuss 1477–1900*. (Städteforschung Reihe C, Quellen 5.) Köln.
- Simms, Anngret 2006: An International Research Project: The Atlas of Historic Towns. *Historia Urbium Bulletin* (27.) 24–30. http://www.historiaurbium.org/general/Bulletin27_2006.pdf (Letöltve: 2011. október 20.)
- Spânu, Anda-Lucia 2011: Archives, Libraries and Museums from Romania: Knowledge Management of Special Collections of Historical Images of Towns. Paper presented on the CIDOC: Knowledge Management and Museums at Brukenthal National Museum Conference, Sibiu, 4–9 September 2011. (Kézirat.)
- Spies, Gerd (Hrsg.) 1985: *Braunschweig. Das Bild der in 900 Jahren. Geschichte und Ansichten*. I–II. Zweite, durchgesehene Auflage. Braunschweig.
- Spieß, Werner 1966: *Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter. Vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491–1671)*. I–II. Braunschweig.

Städtegeschichteatlas Rumäniens = Academia Română Comisia de Istorie a Oraselor din România (Hrsg.) 2000–: *Städtegeschichteatlas Rumäniens – Atlas istoric al oraselor din România*. Bukarest.

Szende Katalin 2004: „Innen-“ und „Außensicht“. Das Bild der ungarischen Städte vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. In: Opll, Ferdinand (Hrsg.): *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 19.) Linz, 241–264.

Nagy Balázs

Városi tér és társadalom

*Várostörténeti szekciók a Nemzetközi Középkortudományi Kongresszuson**

A Leedsi Egyetem 1994 óta minden év júliusában megrendezi a Nemzetközi Középkortudományi Kongresszust (*International Medieval Congress*). Napjainkra ez az összejövétel a középkortudomány legnagyobb európai találkozóává vált; 2011-ben 400 szekció keretében 1350 előadás hangzott el.¹ Az ilyen nagyszabású konferenciák előadásai természetesen igen változatos témaköröket képviselnek. Bár a konferencia minden évben egy központi téma köré szerveződik – 2011-ben ez éppen a gazdagság és a szegénység dichotómiája volt, – emellett az előadásokon a középkortudomány szinte minden részterülete megjelenik, ideértve az újkor és a modernitás középkorképének vizsgálatát is. Ennek megfelelően a konferencia amolyan középkortudományi seregszemlének tekinthető. A legalább ötven országból érkező résztvevők a nemzetközi középkorkutatás legkülönbözőbb szintjein állnak – a pályakezdő doktorandusztól és a független magántudóstól kezdve egészen az elismert professzorig – és eltérő megközelítéseket képviselnek. A szervezők szándéka szerint egy-egy szekcióban különböző országból érkező kutatók adják elő legújabb kutatásaik eredményét, így a leeds-i konferencia a résztvevők számára egyszerre jelenti a nemzetközi kapcsolatok kiépítésének lehetőségét és a közös kutatások bemutatásának egyik fő fórumát. Ezért fontos, hogy a magyar középkortudomány képviselői közül többen is rendszeresen jelen vannak ezen a konferencián, mely kivételes fórumnak számít a hazai kutatók eredményeinek közzétételére.

Gyakran előfordul, hogy egy-egy speciális témakör kutatására szerveződött szakmai hálózat éppen a leeds-i konferencia keretén belül szervezi meg évi összejövetelét, illetve, hogy egy Leedsben tartandó szekció, netán szekció-sorozat szolgál egy kutatási program lezárására és az eredmények bemutatására. Így került sor a 2011-es kongresszuson azokra az előadásokra, amelyek a városi tér történetére vonatkozó, újabb kutatásokat mutatták be. A főszervező Majorossy Judit (Budapest) Karsten Igel (Münster) és Carly Deering (Liverpool) közreműködésével

* A részletes program megtalálható: <http://www.leeds.ac.uk/ims/imc/imc2011.html> (letöltés: 2011. október 25.). Itt a szekciók szerint lehet rákeresni az alábbiakra: Urban Space and Society, I: Networks within and beyond Boundaries; II: Social Mobility and Careers; III: Social Structure and Topography; IV: Social Mobility from a Topographical Perspective; V: Topographical Stories.

¹ A konferenciáról általában: <http://www.leeds.ac.uk/ims/imc/>; illetve a 2011-es rendezvény részleteire: <https://www.leeds.ac.uk/ims/imc/IMCNewsletter.pdf> (Letöltés: 2011. október 25.).

vállalkozott az összesen tizenöt előadót felvonultató, szinte már egy kisebb, önálló konferenciának is beillő program megszervezésére. Majorossy Judit neve méltán ismerős a késő középkori hazai várostörténet kutatói előtt. A pozsonyi polgárok vallási életét a késő középkori végrendeletek alapján rekonstruáló disszertációjának megvédése óta Majorossy Judit módszeresen kutatja a késő középkori városi polgárság társadalmát, önszerveződési mechanizmusait és társadalmi szokásait, illetve ezeknek a térhasználatra gyakorolt hatását. A két társszervező, Karsten Igel és Carly Deering munkássága hasonló témák köré rendeződik, kutatásaik elsősorban a késő középkori német és angol várostörténet területéről ismertek.

Az előadás-sorozat szervezői a városi topográfia, a társadalmi struktúrák és a városi elit kutatását állították a középpontba. Az összehasonlító megközelítést szolgálta, hogy az előadók fele a széles értelemben vett közép-kelet-európai térség urbanizációjának vizsgálatára alapozta kutatásait. Így szó eshetett a latin kereszténység északkeleti szegletében fekvő Revalról éppúgy, mint a dalmáciai Záráról, az erdélyi városokról, Prágáról, Pozsonyról és a lengyelországi városokról. Az előadások sokszínűsége nemcsak a vizsgált területek változatosságán, hanem az alkalmazott módszerek különbözőségén is alapult. A hagyományos narratív megközelítések mellett hallhattunk történeti várostérképek elemzésén és térinformatikai rendszerek használatán alapuló előadásokat is.

Az előadások első csoportja a külső és belső városi hálózatokat kutatta. Anu Mänd (Tallinn) a középkori Reval, a mai Tallinn távolsági kereskedőit és városi tanácsosait összefogó városi céh 1364-től fennmaradt névsorait elemezve mutatta ki, hogy Reval mennyire erős központi szerepet játszott a késő középkori Livóniában. Bebizonyította ugyanis, hogy a tagok között nemcsak erről a területről, hanem a német Hanza városokból származó kereskedők is felbukkannak.

Karsten Igel (Münster) a 14–15. századi Osnabrück példáját használta fel a város és vonzáskörzete közötti hatalmi viszonyok megvilágítására. Hogyan állhatott elő az a helyzet, amelyben egy adott terület nem volt kormányozható a város – pontosabban a városi tanács és a várost irányító családok – akarata ellenében? Ők, a valódi döntéshozók irányították a város gazdasági hátterét jelentő (városfalon túli) régiót. A területi hatalom és a városi politika összefüggéseinek alapos vizsgálata természetesen még számos további kutatást tesz szükségessé, ám az előadás így is jól érzékeltette, hogy a városi tér fogalma nem minden kérdés esetében szűkíthető le az adott város konkrét falai közé.

A dalmáciai városok polgárainak a közeli területekkel való kapcsolattartását vizsgálta a zágrábi egyetem oktatója, Zrinka Nikolić Jakus. Split és Zára (a mai Zadar) 13–14. századi forrásainak elemzése révén jutott arra a következtetésre, hogy az integrációt a városba költözők igen gyakran a befolyásos helyi családokkal való házassági kapcsolatok kiépítése révén igyekeztek elősegíteni. Mivel a statisztikai vagy demográfia összehasonlításhoz megfelelő mennyiségű adat nem áll rendelkezésre, ezért az előadó esettanulmányokkal mutatta be a városba irányuló mobilitás lehetséges útjait és a bevándorlók családi kapcsolathálójának alakulását.

Az előadások második csoportja közép-európai kutatók eredményeit kapcsolta össze egy, a városi térhasználatról és a városokhoz kötődő mobilitásról szóló szekcióban. Miként befolyásolta a távolsági kereskedelmi utak jelenléte a forgalom által érintett (kis)városok társadalmát? Milyen módon, milyen csatornákon keresztül épült ki a városok közötti kapcsolat a Duna mentén? Előadásában ezekre a kérdésekre kereste a választ Elisabeth Gruber (Bécs), aki a felső-ausztriai kisvárosok (Enns, Freistadt, Linz, Steyr, Wels) és csehországi városok (például Budweis, a mai České Budějovice) kapcsolatát vizsgálta. Ezek a városok nagyrészt a Dunán átvezető észak–déli kereskedelmi útvonal révén építették ki többszintű, gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi elemeket egyaránt magában foglaló kapcsolatrendszerüket a 15. században.

Jarosław Suproniuk (Varsó) a magdeburgi jog által érintett, lengyelországi városok kormányzati rendszerét elemezte, megvilágítva a városi vezetőréteg (*consules*) rekrutációját, iskolázását, családi kapcsolatait. Ugyancsak érdekes, és számos összehasonlításra alkalmat adó lehetőség a városi vezetők lakóhelyének vizsgálata egy adott városon belül. Az előadó igen széles területet vont be vizsgálati körébe, a tengermentén fekvő Elbląg-tól kezdve a sziláziai Świdnicán, a kis-lengyelországi Biecz-en át egészen a nagy-lengyelországi Poznań-ig és a keleti Lublin-ig.

A Kolozsvárról érkező Flóra Ágnes a kora-újkorai erdélyi városfejlődés társadalomtörténeti vonatkozásait elemezte. Abból a megállapításból indult ki, hogy Erdélyben ebben a korszakban nem alakulhatott ki más területekhez hasonlóan erős, városi patriciusi réteg. Így, az előadó szerint a beköltözők könnyebben alakíthatták ki a maguk társadalmi hálózatát, gyorsabban integrálódhattak. A kolozsvári és szebeni példák azt mutatták be, hogy miként alakult ki a vezetőréteg ezekben a városokban, milyen házassági, illetve más társadalmi stratégiát követtek a bevándorlók annak érdekében, hogy mobilitásukat biztosítsák az adott városi közösségben.

Az előadások harmadik csoportja a társadalmi struktúra és topográfia összefüggéseit vizsgálta késő középkori várostörténeti példák alapján. Az előadások során elemzett kérdések közé tartozott többek között az, hogy mennyire tekinthető állandónak egy középkori város térbeli elrendeződése, és hogy miként változott egyes városi csoportok elhelyezkedése egy adott város szövedékében. Az antwerpeni Tim Bisschops a flamand és brabanti városok 1400 körüli topográfiáját kutatva és a kivételes forrásadottságokra támaszkodva olyan vizsgálatokat tudott végezni, amelyek erre az időszakra vonatkozóan Európa számos más területén elképzelhetetlenek lennének. Abból kiindulva, hogy a városi polgárok foglalkozási, jövedelmi, illetve a lakóhely jellege szerinti mutatói sajátos térbeli elrendeződést mutatnak, és jellegzetes társadalmi topográfiát tükröznek, a modern kataszteri felméréseket összevetette a késő középkori adatokkal. Mindehhez felhasználta a speciális ismereteket egyre kevésbé igénylő térinformatikai rendszereket (GIS), és a módszerben rejlő lehetőségeket kiválóan illusztrálva esettanulmányként az 1400 körüli Antwerpen céheinek térbeli elrendeződését jelentette meg.

Flora Hirt (Saarbrücken) a több mint kétezer, bázeli ingatlanokra vonatkozó középkori oklevélben rejlő kutatási lehetőségeket elemezte. Kiemelt példaként a 13. századi pékmesterek céhének prosperitását szemlélte. A városban a pékek rendelkeztek a legtöbb és legértékesebb ingatlannal. A bázeli városi közösségben nekik adódott lehetőségük arra, hogy a nemesek és a városi vezető testületekben hagyományosan tagságot viselő családok közé beköltözve, ilyen módon is reprezentálják gazdasági helyzetük erősödését és társadalmi pozíciójuk ezzel járó emelkedését.

Nemcsak az egyes városi csoportok anyagi helyzetének a változása, hanem nagyobb társadalmi megrázkódtatások is befolyást gyakorolhattak egy város társadalmi topográfiájának alakulására. Ezt szemlélte Martin Musílek (Prága) előadása. A huszita mozgalom a vizsgált 1410–1430 közötti időszakban igencsak erős hatást gyakorolt Prága városára. Mindez megfigyelhető a társadalmi topográfia kutatásának eszközeivel is, hiszen az uralkodói, egyházi és polgári tulajdonok szintén az új elit kezébe kerültek. Az egyházi intézmények elvándorlásának és a városi elit átalakulásának a következtében a prágai óvárosban lényegesen csökkentek az ingatlanárak. Így ezen a területen olyan polgárok is telekhez juthattak, akiknek korábban ehhez nem lett volna megfelelő anyagi hátterük. Mindennek következtében az egyes céhek tagjainak városi térben való elhelyezkedése is megváltozott.

A negyedik szekció elsősorban a szociotopográfia és a mobilitás, illetve lokálitás kérdése köré szerveződött. Thomas Wozniak (Marburg) előadásának forrásait a kutatás a véletlennek köszönheti. 1998-ban egy quedlinburgi lakóház átépítésekor került elő a vakolatba rejtett iratcsomó, mely a város 1547-i, 1548-i és 1570-i teljes adózási listáját tartalmazza. Ezeken minden háztulajdonos, valamint az általuk fizetendő adó is szerepel. Ezt a forrást kapcsolta össze az előadó a városi levéltárban fennmaradt hasonló iratokkal, melyek közül a legrégebbi a 14. század elejéről származik. Wozniak célja az volt, hogy rekonstruálja az adószedés tényleges útvonalát, és további részleteket tárhasson fel a késő középkori város igazgatásával kapcsolatban. Ugyanakkor e források segítségével arra a kérdésre is megpróbált választ találni, hogy miért kerülhetett sor az említett iratok befelezésére. A quedlinburgi városi tanácsban a posztómetszők alkották a legnagyobb befolyású csoportot. Próbálkozásuk, hogy megegyezzenek a város földbirtokosával, a helyi apácakolostor főnökasszonyával, végül nem járt sikerrel. Minden bizonnyal ennek a küzdelemnek a során rejtették el 1575-ben a nemrégiben megtalált adójegyzékeket.

Az előadássorozat szervezője, Majorossy Judit a társadalmi mobilitás térbeli elemeivel foglalkozott a 15. századi Pozsony kapcsán. Henri Lefebvre megállapításából kiindulva, miszerint a városi tér társadalmi jelenségnek tekintendő, és ennek megfelelően a társadalom által konstruált, az előadó a középkori város eltérő térbeli elrendeződéseinek szövedékét elemezte. Kutatásait a középkori pozsonyi telekrendszer rekonstrukciójára alapozta, amelyet azután arra használt fel, hogy a különböző társadalmi (foglalkozási) csoportok városon belüli elhelyezkedését megjelenítse. Melyek a társadalmi mobilitás térbeli változásokban

megfogható elemei? Hogyan függ össze a belvárosi és külvárosi földtulajdon egy adott polgár városon belüli helyzetével? A társadalmi felemelkedéshez – a városvezetésbe való bekerüléshez – minden esetben szükség volt-e térbeli „mobilitásra”, vagy netán akadtak kivételek? Ezek a kérdések és a rájuk adott válaszok képviselték Majorossy Judit előadásának gerincét.

Justin Colson (London) a 15. századi londoni polgárok foglalkozási ágak szerint kialakult térbeli csoportosulásai és a tulajdonviszonyok között megfigyelhető kapcsolatot dolgozta fel. Bár a korabeli Londonból nem maradtak fenn az ingatlan-tulajdonlásra vonatkozó források, a végrendeletek szisztematikus elemzése és a bírósági iratok feldolgozása mégis sok esetben lehetővé tette a lakóhely-rekonstrukciót. A 15. századi Londonban már megfigyelhető az a jelenség, hogy egyes foglalkozási csoportok tagjainak a lakóhelyei már nem egy csoportban, hanem a város különböző részein elszórva találhatók. Ugyanakkor a plébánia-hálózat elemzése ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy ennek ellenére a mindennapi életben a londoni társadalom, más városok társadalmához hasonlóan, meglehetősen lokalizált maradt, az egyes foglalkozási csoportok szűkebb lakóhelyét a céhrendszer határozta meg.

A leedszi konferencián elhangzott várostopográfiai előadássorozat utolsó csoportját szintén a területi sokszínűség jellemezte: Winchester mellett az ausztriai kisvárosok és Párizs álltak az előadások fókuszában. Carly Deering (Liverpool) a mészárosok sok szempontból sajátos foglalkozási csoportjának térbeli helyzetét vizsgálta a 14–15. századi Winchesterben. A mészárosok a középkori város területének meglehetősen nagy szeletét használták a saját céljaikra, amit a vágóállatok tartása és feldolgozása tett szükségessé. A 15. század elején közel hétezer főnyi lakossággal rendelkező városban a mészárosok a főutca egy szakaszát foglalták el, de ebben osztozniuk kellett más foglalkozási ágak képviselőivel, és ez természetesen konfliktusokkal is együtt járt. Az előadás ennek az esettanulmánynak a segítségével mutatta be, hogy milyen dinamikusan változó helyzeteket szült a városi tér egy csoport által való „kisajátítása”.

Herwig Weigl a bécsi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* munkatársa a késő középkori ausztriai kisvárosokkal foglalkozott. Ennek a településtípusnak a vizsgálata alapvetően az elmúlt években került az osztrák kutatás homlokterébe. Herwig Weigl áttekintette a sajátos kutatási kérdéseket felvető téma megközelítését lehetővé tevő forrásokat, nem hallgatva el az azok használatából adódó nehézségeket sem. Az előadás bemutatta, hogy e források ismeretében milyen kérdéseket érdemes egyáltalán felvetni a társadalmi topográfiai elemzések során. Foglalkozott a városi elit térbeli elhelyezkedésével, illetve a városi szegények lakóhelyeinek meghatározásával. Voltak-e, és ha igen, akkor hol a városon belül kórházak, szegényházak? Megannyi kérdés, amelyek vizsgálata nemcsak a kutatás által favorizált hagyományos (forrásokban gazdagabb) nagyvárosokban, hanem a külön típust jelentő kisvárosokban is indokolt.

A szekciósorozat utolsó előadójaként a Budapestről érkezett Novák Veronika a 15–16. századi Párizs térhasználatának egyes elemeit kívánta bemutatni.

A párizsi *Archives Nationales*-ban őrzött kegyelemlevelek révén a városi hétköznapi élet kisebb-nagyobb eseményeit elemezte a városi térhasználat szempontjából.² Hogyan rekonstruálható a leírások narratívái alapján a tér, melyek a kitüntetett pontok, a határvonalak, mennyiben tükrözik mindezek a késő középkori város térbeli és társadalmi kontextusát? Ezek voltak az előadás gondolatmenetét meghatározó fő kérdések.

* * *

A középkori városi térről és a városi társadalomról szóló előadások valódi szellemi és szakmai kihívást jelentettek a szekciók munkájában részt vevő, számos érdeklődő számára. A felvonultatott módszertani sokszínűség tanulságos volt mindazoknak, akiket érdekel a városi tér társadalmi topográfiája. Megannyi új szempont és új megközelítési lehetőség merült fel a bemutatott anyagok alapján. Ugyanakkor az előadássorozat azt is megmutatta, hogy milyen előnyei vannak az ehhez hasonló, egy nagyobb nemzetközi konferencia keretébe illeszkedő, de önálló és jól definiált, saját logikát követő előadások összekapcsolásának. Többek között az, hogy az előadások tanulságai nem csak egy szükségszerűen zárt kör számára válnak elérhetővé, úgy, mint egy szűk körű konferencián, de emellett a program nem oldódik fel egy hatalmas nemzetközi mega-konferencia olvasztótégelyében sem. A másik fontos szempont, melyet nem szabad elhallgatni: a tizenöt előadás közül ugyan csak néhány foglalkozott a középkori magyar városfejlődéssel, de a program megszervezése mégis igen ígéretes, követésre méltó vállalkozása volt a hazai középkortudománynak. Kevés tudományos vállalkozás tett többet az elmúlt években a magyarországi középkortudományi kutatások megfelelő nemzetközi kontextusának kialakításáért, mint a 2011 nyarán, Leedsben elhangzott előadássorozat. Vagyis nemcsak az egyes előadások tudományos megállapításai fontosak, hanem önmagában a program koncepciója – és ne hallgassuk el: sikere! – is tanulságokkal szolgálhat.

---

² A konferencián elhangzott előadás kibővített változata ebben a számban olvasható. (A szerk.)

A császár régi ruhája

Barbara Stollberg-Rilinger: Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches.

C.H. Beck, München, 2008. 439 oldal.

A münsteri *Westfälische Wilhelm-Universität* professzorasszonyának legújabb munkája, kutatási területének megfelelően a Szent Német-római Birodalom hatalmi reprezentáció-történetéről és szimbolikus politikájáról szól. Ez a könyv, Stollberg-Rilinger eredményeinek összegző szintézise már régóta váratott magára, az elmúlt bő tíz évben számos tanulmány jelent meg a szerzőtől, amelyek azóta az adott témában a történeti kutatás megkerülhetetlen remekei.¹ Úgy vélem, a könyv németországi fogadtatását méltón tükrözi a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* jellemzése: „a modern alkotmánytörténet alapműve [...], lenyűgöző könyv, amelynek világossága, pontossága és eredetisége kétségtelen, e nagy dobás a szakterületet végérvényesen a 21. századba röpíti.”²

Monográfiájának kezdetétől és egyfajta mottójául a szerző Hegel a német alkotmányról írott munkájának (*Die Verfassung Deutschlands*) következő részletét választotta: „Úgy tűnik, mintha az alkotmány a Nagy Károly óta eltelt ezer évben semmit sem változott volna, hiszen a koronázáskor az újonnan megválasztott császár még most is Nagy Károly koronáját, jogarát, birodalmi almáját, sőt cipőjét, palástját és ékszereit viseli. Az újabb idők császára ezáltal olyannyira Nagy Károllyal azonos császárként jelenik meg, hogy még öltözéke is az ő ruhái közül kerül ki. Ezen külsőségek megtartása által kényszerítik magukat a németek arra, hogy szembesüljenek alkotmányuk fenntartásával.” (7.) A szöveg kulcsszavainak

¹ A teljesség igénye nélkül, csak a legelismertebbeket említve: Stollberg-Rilinger, Barbara 1997: Höfische Öffentlichkeit. Zur zeremoniellen Selbstdarstellung des brandenburgischen Hofes vor dem europäischen Publikum. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* (N. F. 7.) 145–176; Stollberg-Rilinger, Barbara 2002: Die zeremonielle Inszenierung des Reiches oder: Was leistet der kulturalistische Ansatz für die Reichsverfassungsgeschichte? In: Schnettger, Matthias (Hrsg.): *Imperium Romanum – irreguläre Corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Mainz, 233–246; Stollberg-Rilinger, Barbara 2004: Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven. *Zeitschrift für Historische Forschung* (31.) 489–527; Stollberg-Rilinger, Barbara 2006a: Ordnungsleistung und Konfliktrichtigkeit der höfischen Tafel. In: Hahn, Peter-Michael – Schütte, Ulrich (Hrsg.): *Zeichen und Raum. Ausstattung und höfisches Zeremoniell in den deutschen Schlössern der Frühen Neuzeit*. München – Berlin, 103–122; Stollberg-Rilinger, Barbara 2006b: Das Reich als Lehnssystem. In: Schilling, Heinz – Heun, Werner – Götzmann, Jutta (Hrsg.): *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962–1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806. Essayband*. Berlin, 55–67.

² Vec, Miloš 2008: Dabei sein ist alles. Der Code des Gemeinwesens: Barbara Stollberg-Rilinger schreibt eine Geschichte der politischen Formenlehre. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2008. december 12. 37.

a történeti kontinuitás és a legitimáció tekinthetők: Hegel gondolatmenetében az inszigniaiak segítségével reprezentálódik a Szent Birodalom, és jön létre egy olyan szakrális-időtlen közeg, amelyben a császárok sora egységet képez, és személyükön keresztül Nagy Károly ideája elevenedik meg. A tartalom és forma interakciójának, a szellem szüntelen önkeresésének lehetünk itt a tanúi, ami a nagy német filozófus esztétikájának központi problémája. Ez a gondolatmenet alapjaiban jellemzi a kora újkori reprezentációelmélet egészét, de tovább haladva a Német-római Birodalom szimbolikus története felé egy hasonló fajsúlyú problémával találkozunk, amely Hegel fenomenológiáját is áthatja: a rész-egész problematikával. Rész és egész, illetve ezek szimbolikus egysége, szintézise, kölcsönhatása képezi a Birodalom 16. és 18. század közötti történelmének legfontosabb kérdését. *A pars pro toto* megfeleltetés – hogy Stollberg-Rilinger oly sokat használt kifejezésével éljünk – fejezi ki legszemléletesebben a birodalmi reprezentáció lényegét, mikro- és makroszinten egyaránt. Mikroszinten a császár személye és az inszigniaiak reprezentálják a Birodalmat – a „hatalmi liturgia” segítségével –, makroszinten pedig a választófejedelmek és a birodalmi rendek együttesen, fizikai valójukban (vagy követeik által), a birodalmi gyűléseken teszik jelenvalóvá Nagy Károly örökségét, továbbá annak sérthetetlen egységét. Így jön létre tehát az *unum corpus*: a több részből összeállt egységes test, a sérthetetlen egész, amely egy személyként képes döntést hozni és cselekedni. A reprezentáció és a szimbolikus aktusok kevés helyen játszottak akkora szerepet az áhított egység és rend megjelenítésében és képviselésében, mint a fokozatosan tagolódo Birodalomban.

Stollberg-Rilinger monográfiájának valódi jelentőségét az adja, hogy a „reprezentáció korában” a Német-római Birodalmat olyan kontextusban és módon vizsgálja, amelynek historiográfiai hagyományai sokáig csak a politika-, illetve kormányzattörténeti elemzéseket tették lehetővé. A szerző fókusza nagyobb mértékben a birodalmi gyűlésekre – azok körülményeire, több szintű tanácskozásaira és legfőbbképpen szimbolikus politikájára – terjed ki; másodsorban pedig „klasszikus” reprezentációtörténeti eseményekre: királyválasztásokra és beiktatásokra. Szimbolikus nyelv és alkotmánytörténet (*Symbolsprache und Verfassungsgeschichte*), illetve alkotmány- és kormányzattörténet mint rítustörténet (*Verfassungs-, und Verwaltungsgeschichte als Ritualgeschichte*): e fogalmakkal jellemezhető Stollberg-Rilinger narratívája és kutatási céljai. A szimbolikus szférát, a metaforák és allegóriák sajátos világát a szerző nem időtlen, légüres közegben ábrázolja, hanem rávetíti a politikai döntéshozatalok színhelyeire, és párhuzamosan kezeli a *majestas imperialis*, azaz a birodalmi főméltóságok (a császár és a választófejedelmek) mindennapjaival. Fontos kiemelni Stollberg-Rilinger remek szintetizáló képességét, amelynek segítségével képes a kormányzat- és alkotmánytörténetet szimbolikus elbeszélési és értelmezési móddal megközelíteni, így a történeti ismeretszerzés nem szintenként elkülönítve, hanem szimultán válik lehetségessé. E módszer előfutárának, az új alkotmánytörténet módszertana első alkalmazójának a Német-római Birodalom példáján a medievista Peter Moraw tekinthető; Stollberg-Rilinger maga is elismeri Moraw munkásságát,

sajátos történelmi szemléletmódja és módszertana nagy hatással volt rá. Semmiképp sem mondhatjuk azonban, hogy Moraw önálló iskolát alapított volna, amelynek szerzőnk egyszerű tagja, követője lenne. Moraw legnagyobb érdeme a birodalmi kormányzattörténet újszerű, művelődés- és mentalitástörténeti elemekkel kiegészült kezelése volt; Stollberg-Rilinger az elődje által megnyitott új kormányzat- és alkotmánytörténeti úton indult el, de nemcsak megismételte vagy kibontotta annak eredményeit, hanem reprezentációtörténeti szemléletmóddal gazdagította is azt.

„Ez a könyv nem alternatív alkotmánytörténetet kíván nyújtani, hanem új perspektívát akar nyitni a számára.” (18.) Ez a monográfia, vagy e történelmi megközelítésmód semmiképp sem arra hivatott, hogy helyettesítse a hagyományos alkotmánytörténetet, mivel arra nem alkalmas, hogy kimerítő részletességgel, időrendben tárgyalja és elemezze egy korszak eseményeit, vagy szisztematikus fogalomtörténeti magyarázatokat adjon. A módszer olyan új perspektíva igényével lép fel, amely kiegészíti a kézikönyveket, és nem szeparálva kezeli a kormányzat- és alkotmánytörténetet, illetve a reprezentáció, ceremóniák és rítusok történetét, hanem a kettőt összeolvasva, egyidejűleg használja fel elemzéseiben.

Stollberg-Rilinger monográfiája keretes szerkezetű: négy, egy-egy kormányzattörténeti eseményt elemző fejezetet két elméleti fejezet fog közre. Az utóbbi részek a célok és módszerek kijelölésére, a fogalmak értelmezésére hivatottak, továbbá segítik a historiográfiai koordinátarendszerben való eligazodást. A négy konkrét eseménytörténeti fejezet ezzel szemben a Birodalom egységének vagy szerkezetének hagyományos alkotmánytörténeti fordulópontjaival foglalkozik.

A történetírói gyakorlatban a Birodalom középkori és újkori alkotmánytörténetét éles határvonal választja el egymástól: az 1495-ös wormsi birodalmi gyűlés méltán tekinthető jellegzetes határpontnak. Az esemény töréspont mivolta valószínűleg nemcsak *a priori* historiográfiai elmélet, hanem esetében a kortársak számára is érzékelhető változásról van szó. Ezt tükrözi a brandenburgi választófejedelem egyik tanácsosának jelentése is: „ezt a wormsi gyűlést nagy gyűlésnek nevezték, mivel úgy tudják, már évszázadok óta egy római király sem tartott [hasonlót].” (26.) Birodalmi gyűlést III. Frigyes halála (1493) óta valóban nem tartottak, utoljára 1486-ban került megrendezésre a rendeket 1495-ben is összehívó Miksa római királlyá választásának és koronázásának alkalmából. Stollberg-Rilinger is korszakhatárnak tekinti a wormsi gyűlést, nemcsak annak konkrét eseményei vagy döntései, hanem a bevezetett formai változások miatt is: a középkori császári udvari gyűlés – a korábbi alkotmánytörténeti iskola álláspontjának megfelelően – átalakult újkori birodalmi gyűléssé. (23–27.) A rendek részvétele 1495-ben rég nem látott méreteket öltött: kialakult a kora újkori gyűlésekre jellemző struktúra, hogy az, aki személyesen nem volt jelen, maga helyett követet küldött. A Birodalom a gyűléseken kétszeresen is reprezentálódott, egyrészt a nyilvános rituális aktusokban, képekben és szimbólumokban, másrészt pedig a rendek képvisellete által. (27.)

A Wormsban megindult egységesülési folyamatot azonban hamar komoly krízis zavarta meg. A reformációval és a vallásháborúkkal a Szent Német-római Birodalom egysége elméleti és szimbolikus szinten is töredezni látszott, a vallásilag megosztott Birodalom lesújtó képet nyújtott. A szakrális közösség hasadását az 1530-as augsburgi gyűlés ismerte el, és próbálta meg orvosolni. A legfontosabb megoldásra váró probléma a vallás és politika különválasztása volt: a *Reichswille* (közakarát), a birodalmi „(közös)érdek” felismerése és az ahhoz mért cselekvés. Ez az út közel sem volt akadályoktól mentes, és végső célját képtelen volt beteljesíteni, de biztosította a Birodalom további működését: az evangélikusok és a római katolikusok együtt alkották a Birodalom szimbolikus testét, a hatalmi liturgia, a közös rítusok és ceremóniák (például a királyválasztások, a koronázások, a birodalmi gyűlést nyitó mise) rendje megmaradt, illetve csak kis mértékben formálódott át. A legfontosabb eredmény pedig az volt, hogy a császár funkciója megerősödött, és személye még inkább a Birodalom reprezentánsa lett. (133–136.) Stollberg-Rilinger figyelemre méltó gondossággal ábrázolja a gyűlés szimbolikus dimenzióját: a folyamatot, ahogy V. Károly döntőbíró funkcióba került, és ezt felhasználta a császári tekintély megerősítésére; a vallási és politikai kérdések egymásrautaltságát és ezek reprezentatív megnyilvánulásait; vagy a nyilvános terek használata körüli kényes helyzetet.

A hatalmi érdekek és a vallás viszonya továbbra is rendkívül feszült maradt, a Birodalmon belül és kívül egyaránt: csak idő és megfelelő alkalom kérdése volt, hogy nyílt, európai szintű konfliktus robbanjon ki belőle. A harmincéves háborúval és az azt lezáró münsteri és osnabrücker békeszerződésekkel a Birodalom már nemcsak vallásilag volt széttagolt, hanem területileg is, belső szuverén kormányzati egységekre, önálló fejedelemségekre redukálódott „Nagy Károly öröksége”. A vesztfáliai békék után először 1653–1654-ben került sor birodalmi gyűlésre Regensburgban. Ennek a több mint egy éven át húzódó eseménysorozatnak döntő jelentősége volt a Birodalom jövőjére nézve: fel kellett dolgozni a vesztfáliai békét, és újra kellett formálni a Birodalom arculatát. A *forma imperii* (az uralom formája) jelentette a legfőbb problémát, vitatott volt a császár szerepe a Birodalomban, mivel a birodalmi logika alapján a fejedelmek és választófejedelmek a vazallusai voltak, az új államrend alapján azonban ők már szuverén uralkodónak minősültek. (223.) III. Ferdinánd határozott, személyes fellépése a gyűlésen rendkívül fontos szerepet játszott a császár funkciójának és pozíciójának megerősítésében. „Bevonulásai, az audienciák, a liturgikus ünnepek és a hűbéri adományozások alkalmával, de mindenekelőtt fiának és feleségének koronázásakor úgy jelent meg – akárcsak I. Miksa, vagy V. Károly – mint az egész szent birodalmi rend szakrális feje, mint minden legitim rang és méltóság forrása, mint legmagasabb tekintély, amiből az egész rendszer társadalmi érvényessége táplálkozik.” (222.) A politika és a reprezentáció szétválaszthatatlan egymásrautaltságát figyelhetjük itt meg: jelen esetben a politikai döntés meghozatalában, a császári szék jövőjének kérdésében meghatározó befolyással bírtak a reprezentatív aktusok. Stollberg-Rilingernek és sajátos technikájának érdemei

épp e területeken a legszembetűnőbbek, hogy tudniillik a kormányzat- és alkotmánytörténetet olyan rejtett, szimbolikus mozgatóerők feltárásával képes gazdagítani, amelyek a műfaj korábbi képviselőinek a perspektívájából kimaradtak; így az egész korszakról alkotott mentalitástörténeti képünket is árnyalják.

A császár státusa mellett a regensburgi gyűlésen a szuverén fejedelemségek egymáshoz való viszonya jelentett sürgető problémát. Mivel a vesztfáliai béke nem tisztázta a szuverén fejedelemségek egymáshoz való viszonyát, a birodalmi gyűlésre várt a kérdés megválaszolása, hogy milyen együttműködési rendszert kíván életbe léptetni. Újra kellett rendezni a Birodalom belső hierarchiáját: a régi és az új fejedelmek, hercegek vagy akár grófok és lovagok között tisztázatlan helyzet alakult ki, a rangkonfliktusok érezhető feszültséget teremtettek. Új ceremonális grammatika került bevezetésre, a *theatrum praecedentiae*³ új rendet kívánt, amely logikusan rendezi a ranghierarchiát, általános protokollt vezet be, és tisztázni kellett (a Birodalmon belüli és kívüli) követek, nagykövetek státusát is. (149–154.)

A regensburgi birodalmi gyűlésnek sikerült a Birodalmat új alapokra helyeznie, a részek *pars pro toto* egységét fenntartania, és letennie egy olyan rendszer alapjait, amely még százötven éven keresztül működőképes maradt. A vesztfáliai békétől és az 1653–1654-es birodalmi gyűléstől kezdve azonban a Német-római Birodalmon belül, Stollberg-Rilinger fogalomhasználatával élve „párhuzamos világok” („*Parallelwelten*”) jöttek létre.⁴ A könyv utolsó kormányzattörténeti fejezete e „párhuzamos világok” történetébe és működési mechanizmusába hivatott betekintést nyújtani, egy olyan kiélezett történeti kontextusban, amikor a centrifugális erők már majdnem szétfeszítették azt. Az osztrák örökösödési és a hétéves háborúval sok minden megváltozott a Birodalomban, úgy is mondhatnánk Johannes Kunisch szavaival, hogy: „Semmi sem volt ez után a háború után olyan, mint előtte.” (227.) A Birodalom belső egysége megbomlott, a porosz király a császári trón ellen vívott háborút, és a hatalmi érdekek messze túlnőttek a Birodalom határain. 1763-ban a császáron kívül még három király tartozott a *majestas imperialis*-szal bírók soraiba: III. György hannoveri választófejedelem az angol, III. Ágost szász választó a lengyel trónon ült, 1701-től pedig a brandenburgi választó Poroszország uralkodójaként szintén királyi címmel rendelkezett.

A monográfia a hétéves háború után, 1764 és 1765 között három színhelyen (Frankfurtban, Regensburgban és Bécsben) játszódó eseménysorozatot mutat be. II. Józsefet 1764-ben, Frankfurtban választották meg királynak, és ott is került

³ Az „elsőbbség színháza” a kora újkori hatalmi reprezentáció metaforája, mely egyben Thomas Weller kapcsolódó monográfiájára (Weller, Thomas 2006: *Theatrum praecedentiae: zeremonieller Rang und gesellschaftliche Ordnung in der frühneuzeitlichen Stadt: Leipzig 1500–1800*. Leipzig) is közvetlenül utal.

⁴ A „párhuzamos világok” fogalom kettős jelentést hordoz, egyfelől a Birodalmon belüli szuverén államok egymásmellettségét, másfelől pedig – nem területi megközelítés felől elgondolva, ahogy valószínűleg szerzőnk is intencionálta – az 1764–1765-ös frankfurti, regensburgi és bécsi események időben közvetlenül egymás utáni, azonban tartalmilag-logikailag „más világokat” feltételező jelentését.

sor a koronázási szertartásra, valamint az azt követő hagyományos koronázási lakomára. Az ünnep európai nyilvánosság előtt zajlott: a pápa, a francia, a spanyol, a portugál, a svéd, a nápolyi király és a holland Egyesült Tartományok is elküldték a követeiket. Hasonlóképpen jártak el a választófejedelmek is: noha korábban személyesen vettek részt, ezúttal már csak a három érsek volt jelen személyesen, a többi választó követein keresztül reprezentálta magát.

A következő szintér Regensburg városa. A Birodalom életében e város rendkívül fontos, privilegizált szerepet töltött be. A Német-római Birodalomnak ugyan nem volt fővárosa, de rezidenciái és kitüntetett jelentőséggel bíró helyei annál inkább, amelyek központi funkciót gyakoroltak, és alkalmas teret biztosítottak a „német nemzet” szimbolikus testének nyilvános megmutatkozására.⁵ Egyértelműen ilyen város volt Aachen, Frankfurt, Regensburg, Nürnberg, illetve az országgyűlések miatt Speyer, Worms és Augsburg is. A frankfurti ünnepek után a birodalmi gyűlés 1764-ben, Regensburgban került megrendezésre. E gyűlés jellege és a frankfurti királykoronázás között éles ellentét és komoly feszültség húzódik. A résztvevőket tekintve Frankfurtban és Regensburgban is a követek domináltak, ám amíg a koronázási ceremóniát még teljes mértékben a *theatrum praecedentiae* működési mechanizmusa határozta meg, addig a birodalmi gyűlés már egy régi rendszer végét, és egy új korszak kezdetét vetítette előre. A követek és a követküldés igénye még reprezentálta a birodalmi részek egységét, e jelenség mértéke, továbbá a barokk forgatókönyv megkopottsága és érezhető működési zavara azonban már túlmutatott azon. Regensburgban a személyes prezentáció teljesen jelentéktelenné vált, a különböző regionális érdekek egyre nyilvánvalóbbak lettek, és a gyűlés kohéziós ereje Stollberg-Rilinger kifejezésével élve már csak az „intézményesült képmutatás” maradt. (274–280.)

Az 1764–1765-ös eseménysorozat záró színhelye Bécs. A Habsburg császár-város és a Birodalom kapcsolata rendkívül érdekes: míg sok kortárs úgy látta, hogy Bécs a Birodalom fővárosa, addig a bécsiek között jellemző módon dívott a „Birodalomba utazni” kifejezés használata. (281.) Stollberg-Rilinger Frankfurt és Regensburg mellett Bécsről és szerepéről is felvázol egy rövid, de átfogó helyzetképet, mely az adott történeti szituáció szükséges kontextusán túl, a város egész kora újkori jelentőségére kiterjed. E korszakban Bécs Janus-arcú jelenségként áll a kutatók előtt: egyszerre van jelen benne a fényes császári udvar és a modernizálódó polgári város, valamint e jelenségek mögött a barokk, illetve a felvilágosodás eszmeisége. II. József kezdeményezésére 1764–1765-ben ér véget a koronázást követő hűbéri birtokok ünnepélyes adományozásának szokása, amelynek hagyományosan a császár-város szolgált színhelyül. A felvilágosodás és az újkori

⁵ A kitüntetett városok és funkciójuk, illetve ezek interpretációjának kérdésében komoly vita van a kutatók között, a különböző értelmezési utakra jól áttekinthető összegzést ad a következő tanulmány: Fouquet, Gerhard 2003: Hauptorte – Metropolen, Hauptorte Metropolen – Haupt- und Residenzstädte im Reich (13. – beginnendes 17. Jh.). In: Werner Paravicini (Hrsg.): *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch.* (Rezidenzforschung 15/1.) Ostfildern, I./1. 3–15.

államiság kibontakozó ideáival befejeződik a kora újkori Német-római Birodalom és a barokk hatalmi reprezentáció, illetve szimbolikus politika története.

Szerzőnk szemléletesen rajzolja meg az 1764–1765-ös birodalmi eseménysorozat ívét, amelyben a barokk koronázástól, az ambivalens gyűlésen át eljutunk a ráció sugallta hiányos befejezésig. Ehhez hasonló, csak jóval bonyolultabb parabola húzódik végig az egész monográfián, amely egy eszmét, a Szent Német-római Birodalmat és annak szimbolikus megnyilvánulási formáit hivatott ábrázolni, annak tetten érhető fordulópontjain keresztül. Barbara Stollberg-Rilinger munkája igazi történeti mestermű: a szerző remekül tudja szintetizálni, egymás mellett kezelni a reprezentáció- és alkotmánytörténetet, fejezeteiben helyenként mikrotörténeti alapoossággal találkozunk, aminek köszönhetően az olvasó a birodalmi gyűlések és ceremóniák – a szó szoros értelmében vett – mindennapjaiba és szerkezetébe nyer betekintést. Ehhez módfelett széles spektrumú kutatómunka szükségeltetett, amely a hagyományos alkotmánytörténeti források és a meglehetősen széleskörű nemzetközi szakirodalom beható ismeretén túl megkívánta a korabeli ceremónia-leírások, protokollkönyvek, naplók, levelezések, különböző röplapok, újságok és nem utolsósorban a különféle fajtájú és minőségű képi anyag szisztematikus tanulmányozását is. Így vált lehetővé a „császár régi ruhájának” a felkutatása, amely Stollberg-Rilinger szóhasználatában a Birodalom szimbólumrendszerének az egészét, ceremónia- és rítusvilágát jelöli, továbbá magában foglal minden ehhez kapcsolódó eszmei és tárgyi megnyilvánulást. (7–8.)

Kökényesi Zsolt

Középkori pozsonyi polgárság a városi végrendeletek tükrében

Judit Majorossy – Katalin Szende (Hrsg.): Das Pressburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529. Teil 1: 1410–1487.

(Fontes rerum Austriacarum. Dritte Abteilung. Fontes iuris 21/1.)
Böhlau, Wien – Köln – Weimar, 2010. 535 oldal.

A római jog, mely a végakarati intézkedést jogintézménnyé tette, a törvényessel szemben a végrendeleti öröklést tartotta az elsődleges öröklési formának. Szigorú értelemben véve a végrendelkezést olyan magánjogi aktusnak tekintette, amelynek során az örökhagyó tanúk, illetve a végakarati végrehajtójául felkért személy(ek) jelenlétében vagyonának tulajdonjogát halála esetén átruházta egy általa kijelölt örökösrre. A jogügyletet a biztonság kedvéért, és a nyilvánosság kizárása érdekében az ókori Rómában viasztáblá(k)ra jegyezték fel. Miután a végrendelező a táblákat a kezében tartva elismerte, hogy azok valóban a végakarati tartalmazzák, a tanúk pecsétjükkel ellátták az okiratot, és ennek köszönhetően a tulajdonjog-átruházás megtörténtének bizonyítékává, tanúsítványává, vagyis testamentumává vált.

1415 júliusában Andreas Treletsch, Pozsony város bírása Konrad Kiczmagen esküdt társaságában benyújtott a városi tanács elé egy rendelkező iratot (*geschefft czedel*), amelyre Hans Lachutel pozsonyi polgár 1412. április 4-én István, a Szent Mihály templom plébánosa, Konrad Kiczmagen akkori polgármester, Andreas Treletsch és Jostel akkori esküdt polgárok, valamint Friedrich Frank hainburgi polgár előtt tett végrendeletét (*geschefft*) jegyezték fel. A végrendelet bemutatását követően Treletsch és Kiczmagen tájékoztatta a tanácsot arról, hogy Lachutel halála után, mint az elhunyt által kijelölt testamentumos urak (*geschefft herren*), szem előtt tartva az örökhagyó akaratát, maguk mellé véve a fent nevezett tanúkat és még néhány hainburgi polgárt, miként osztották szét az örökhagyó ingó és ingatlan vagyonát annak özvegye és négy lánya között.¹

1446 júniusában Niclas, pozsonyi szabó a betegágyánál készítettett hasonló rendelkező iratot (*geschefft zettel*), amelyet a tanúk és a végakarati végrehajtásával megbízott személyek (*geschefft leuten*), nevezetesen Hans szücs, Cristan kovács és egy másik, szintén Hans névre hallgató szücsmester el is láttak saját pecsétjükkel (*sein aygen petschadt an die geschefftzettel gedrukt*). Mikor azonban a negyedik tanúra, a szintén szabómesterséget űző, Jorg Windre került a sor, kiderült, hogy

¹ MOL Df. 286772, 91–93. fóliók. Kiadva: Ziegler (Hrsg.) 1999: 109–111 (helytelen évszámmal).

elfelejtette magával hozni pecsétjét, így a végrendelező a többiekkel egyetértésben kérlelni kezdte Liebhart Egkenfeldert, hogy Wind helyett tüntesse fel az okiraton saját pecsétjét. (166–167.) Wind mester feledékenységére nélkül örökre rejtve maradt volna előttünk Egkenfelder jelenlétének ténye az eseménynél, márpedig a könyvgyűjteményéről méltán elhíresült férfiú 1441-től 1455-ig (esetleg 1457-ig) töltötte be a város jegyzői tisztségét.² A derék pozsonyi kézművesek, akik a betűvetés tudományában nyilván csak a maguk szintjén szereztek jártasságot, az olyan fontos jogi ügylethez tehát, mint a végrendelezés, avatott szakember közreműködését vették igénybe.

Az idézett példák jól érzékeltetik, hogy a középkori végrendelezési jog számos elemét átvette a rómainak (írásba foglalás, tanúk és testamentumos urak szerepe, a megpecsételés aktusa, a végakarát megfelelő pillanatig történő titokban tartása). A 15. századi esetek ugyanakkor rávilágítanak néhány sajátosságra is, hiszen már a jogintézmény megnevezésénél is figyelemre méltó felfogásbeli különbség tapasztalható. A 13. század második felében keletkezett *Sváb tükör* tanúsága szerint a középkori német nyelv a legkorábbi időktől fogva a *schaffen* igére visszavezethető *Geschäft* szót „rendelezés” értelemben alkalmazza a végintézkedések megnevezésére.³ Míg a középkorban is használt „testamentum” kifejezés inkább a végrendelezés jogi aktusának érvényességét és hitelességét hivatott jelezni, addig a német szóhasználat arra a kiváltságra utal, amely az egyén számára az általa életében szerzett javakat illetően biztosította a szabad rendelkezés, ha úgy tetszik, testálás jogát. Fontos különbség továbbá, hogy a római gyakorlattal ellentétben a középkori végrendelező tetszése szerint oszthatta szét javait örökösei között, vagyis a vagyona nem maradt egy kézben, s mint a fenti példa is mutatja, egyenlő avagy különböző arányban akár öten is részesülhetek belőle. Bár a Lachutel-féle végrendelet nem ezt sugallja, de a középkor az öröklési formák prioritása terén is más megítélést alkalmazott. Az alapján, hogy a pozsonyi polgár a lányainak, azaz egyenes ági leszármazottainak juttatandó örökségről rendelkezett, azt feltételezhetnénk, hogy a középkori öröklési jog is elsődlegesnek tekintette a végrendeleti öröklést a törvénnyessel szemben. A valóságban azonban ez nem így volt. A középkorban olyannyira a törvényes öröklés számított elsődlegesnek, hogy a törvényes örököseiről, illetve a rájuk szálló vagyonrészről az örökhagyónak nem is kellett (volna) külön megemlékeznie. Sőt, voltaképpen a szabad végrendelezés joga arra az esetre volt érvényes, mikor az örökhagyónak nem akadtak törvényes örökösei. A Lachuteléhez hasonló végrendeleteket azzal a jelenséggel magyarázhatjuk, amely Nyugat-Európában a 12–13., Magyarországon a 15. században terjedt el, nevezetesen a végrendelet-készítés hagyományának

² Szende 2004a: 55.

³ „[I]st der vater ane geschafede vervaren” vagy „git im Got geschefede, er git daz gout [...] swem er wil”. Lassberg (Hrsg.) 1840: 8, 10. Magyar fordítása: Blazovich – Schmidt (szerk.) 2010: 215, 218. A *Geschäft*, azaz ’végrendelet’ szó etimológiájára lásd a Grimm-fivérek szótárának „Geschäft” szócikkét.

feléledésével, illetve reneszánszával,⁴ ami a városi polgárok végakaratainak tömeges megjelenését jelentette. Így a kor „divathullámának” engedve nem csupán az örökös nélkül elhunyt személyek készítették testamentumot, hanem a törvényes örökössel rendelkezők is, kedvezve ezzel egyébként a későbbi korok kutatóinak, amennyiben segítségükkel feltérképezhetővé válik a végrendeletet tevő polgárok családi és rokoni kapcsolatrendszere, valamint vagyoni helyzete.

Úgy tűnik, a középkori pozsonyi polgárság különös buzgalommal és hajlandósággal élt végrendelezési jogával; mi sem bizonyítja ezt az állítást jobban, mint az a 901 testamentum, amely a 14. század közepétől 1529-ig maradt fenn.⁵ A magyarországi viszonylatban példátlanul tekintélyes számú végrendelezési anyag kisebb része önálló oklevelekben maradt ránk. Egy töredékét a pozsonyi *Ítélezési Könyv*, a *Protocolum Actionale* első kötete őrzi, amely 1402 és 1512 között keletkezett bejegyzéseket tartalmaz. A végrendeletek legnagyobb hányadát azonban, mintegy 844 végakaratot egy erre a célra külön rendszeresített városkönyvbe, a *Protocolum Testamentorumba* jegyezték fel. (20.)

A végrendelet mint forrástípus ilyen nagy mennyiségben történő vizsgálata lehetővé teszi általános érvényű következtetések levonását akár a mindennapi városi élet, az anyagi kultúra, a családtörténeti és -szerkezeti, a kultúr- és társadalomtörténeti, akár az egyház- és művészettörténeti, a néprajzi, illetve a várostörténeti kutatások terén. Eppen ezért öröndetes, hogy a középkori várostörténeti kutatások két vezető magyar történésze, Szende Katalin és Majorossy Judit vállalkozott a pozsonyi *Protocolum Testamentorum* első kötetének kiadási munkálataira. A majd egy évtizeden át tartó, a Pozsonyi Városi Levéltár (*Archív mesta Bratislavy*) folytonos költöztetése miatt már-már lehetetlenné váló levéltári munka eredményeként 2010-ben végre napvilágot látott a pozsonyi *Végrendelezési Könyv* első kötetének első 449 bejegyzése. A forrásgyűjtemény közreadói az elmúlt években nem csupán a szövegek átírásával és gondozásával foglalkoztak, hanem azok tartalmának és jelentőségének vizsgálatával is. Így születhettek meg a pozsonyi végrendeleteken alapuló, azokat különböző szempontok szerint feldolgozó és elemző munkáik. Szende Katalin a testamentumokat nem csupán jogtörténeti szempontú vizsgálatnak vetette alá, de segítségükkel következtetéseket vont le úgy a városi társadalom- és családszerkezetre, mint a középkori polgári öntudat megjelenésére és kifejeződésére vonatkozóan. A végakaratok tárgyi hagyatékaiknak számbavételével pótolhatatlan alapmunkát jelentett meg, hozzájárulva a 15–16. századi polgárság anyagi kultúrájának megismertetéséhez. Választ keresett továbbá arra a kérdésre is, hogy milyen szerepet töltenek be a végrendeletek a városi írásbeliségben.⁶ Majorossy Judit a középkori polgári vallásosság legfőbb forrásának tekinti a testamentumokat, amelyek alapján feldolgozhatóvá és kimutathatóvá

⁴ Szende 2004a: 63.

⁵ Úgy tűnik, a pozsonyi polgárok végrendelezési kedve 1529 után sem hagyott alább, hiszen a *Protocolum Testamentorum* 2. kötetében az 1529–1557 közötti időszakban 388 végakaratot rögzítettek. Tózsza 2005: 134, 2.j.

⁶ Szende 1997, 1999, 2001, 2004a, 2004b; illetve Szende – Eliassen 2005.

válí, hogy a város egyházi intézményei, az ispotályok, illetve a hétköznapi valóságos intézményei, a kegyes testvérületek, a zárandoklatok és a búcsújárások milyen szerepet tölthettek be a pozsonyi polgárok életében.⁷ Jelen kötet bevezető tanulmányához (3–33.), amely a végrendekezés magyarországi jogi szabályozását, a városi írásbeliség fejlődését és a végrendeletek kiállításának gyakorlatát, illetve Pozsony város középkori fejlődését valamint topográfiáját tekinti át, a forráskötet kiadóinak eddigi publikációi szolgálták háttérként.

A kötet szerkesztői a bécsi városkönyvekben szereplő végrendeletek kiadási mintáját szem előtt tartva megőrizték a végakaratok *Végrendekezési Könyv*ben szereplő eredeti sorrendjét, s külön sorszámmal látták el az egyes testamentumokat. A bejegyzések feloldott keltezésait a pár szavas modern, német nyelvű tartalmi megjelöléssel egyetemben fejregesztában közlik. A *Végrendekezési Könyv* megjelentetett első része tartalmát tekintve szinte teljesen homogénnek tekinthető, csupán hat darab bejegyzésről mondhatjuk, hogy nem végakaratot rögzítenek. S noha nem voltak ritkák a középkorban a vegyes tartalmú városkönyvek, ez esetben mégis hangsúlyoznunk kell, hogy az említett bejegyzések (a kötetben a 19., 21., 33., 242., 243., 310. számú szöveg) sem tekinthetők teljes mértékben „kakuktkojásnak”. A hatból ugyanis öt kapcsolatba hozható valamely pozsonyi polgár végrendeletével, amennyiben az örökül hagyott vagyon örökösök közötti szétosztását, annak eladását, hagyaték ügyében hozott bírósági ítéletet, korábban tett végrendelet visszavonását tartalmazzák. Egyedül a 33. számú bejegyzés, egy hitbérrre vonatkozó rendelkezés lóg ki a sorból.

A kötet nyelvezetét tekintve is egységesnek mondható, hiszen a 449 végrendelet zömében német nyelven íródott, a bejegyzések között mindössze öt latin nyelvű található.⁸ A bejegyzések időbeli eloszlását tekintve azt mondhatjuk, hogy a *Végrendekezési Könyv* rendszeres vezetésével az 1430-as évek közepétől számolhatunk. A *Protocollum Testamentorum* első oldala eredetileg a 6. fólió lehetett, hiszen ennek a tetején olvasható a városkönyv funkciójának megjelölése, vagyis a „címe”: „ebbe a könyvbe jegyeztetik fel valamennyi végakarata, amelyet a becsületes emberek életük utolsó időszakában tettek és elrendeltek, és amelyek Pozsony városában sértetlenül őriztessenek meg.” (52.) Ezt követi egy 1327-ben született végrendelet, amelyet csak 1434-ben jegyeztek be a könyvbe. A kötet első bejegyzése azonban mégsem ez, hanem egy 1433-ban készített testamentum, ami utólag kerülhetett az 5. fólió hátoldalára. A könyv legkorábbi végakarata ugyanakkor a 7. fólión találjuk 1410-es keltezéssel. A végrendeletek tehát nem kronologikus rendben következnek, ez a jelenség egyébként szintén jellemzője a korabeli városkönyveknek, egy végrendekezési jegyzőkönyv esetében azonban még inkább indokolható és magyarázható. A végrendelet elkészítésének időpontja rendszerint ugyanis nem esett egybe a könyvbe történő bejegyzésének

⁷ Majorossy 2003, 2004a, 2004b, 2006a, 2006b.

⁸ Köztük például egy a pozsonyi káptalan előtt tett végrendelet, illetőleg Martin Neitel plébános és kanonok végakarata, avagy a szentgyörgyi és bazini grófok jegyzőjének, Jacobus Werbartnak a rendelkezése (a kötetben a 6., 202., 237. számú szövegek).

időpontjával, egy testamentum a végrendeleti könyvbe általában annak kihirdetése,⁹ vagyis az illető halála után került be. Sőt, azzal az esettel is számolnunk kell, hogy egyes testamentumokat kihirdetésüket követően nem azonnal, hanem csak évtizedek múltán jegyezték be a *Protocollum Testamentorum*ba.

Mindezt tekintetbe véve mindenképpen figyelmet érdemlő a 23–24. fólión olvasható négy végrendeletkezés. (86–89.) A 23. fólió verso oldalán Gilig Wenig pozsonyi polgár 1414-ben tett végrendelete látható, ezt követi a 24. fólió recto oldalán Hans Wenig (másként: Wenig Hensel) 1422-es testamentuma. A Gilig és Hans közötti rokonsági kapcsolat megállapításában előbbi végintézkedése igazít el bennünket, ebben ugyanis Gilig többször említést tesz fivérérről, Hansról, mint örökösének egyikéről és testamentumának végrehajtójáról. A Wenig fivérekről tudjuk, hogy Pozsony város előkelő polgárai közé tartoztak, s többször is szerepet vállaltak a város igazgatásában. Gilig az 1412–1413-as és az 1413–1414-es hivatali években bírói tisztséget töltött be,¹⁰ míg Hans az 1406–1407-es és az 1416–1417-es hivatali esztendőben, továbbá 1410 és 1414 között bizonyosan a pozsonyi esküdtek sorát gyarapította.¹¹ A két fivér nyolc év eltéréssel készült végrendeletét úgy jegyezték be a *Protocollum Testamentorum*ba, hogy azok egymás után következzenek. Hans végakarátát, amelyben egyébként vagyonának nagy részét unokájára, Andreas Pernhertel fiára, Merthleinre hagyja, Andreas Pernhertel végakarátának részlete követi, amelynek sajnos nemcsak befejező része, de keletkezési ideje is hiányzik. Bár nem egyértelmű, de egyéb pozsonyi források alapján közvetetten igazolható,¹² hogy Andreas Pernhertel, aki az 1419–1420-as valamint a rákövetkező hivatali évben bírói tisztséget viselt,¹³ Hans Wenig fia volt. Andreas Pernhertel testamentumcsonkja után Martin Pernhertel, a korábban említett „Merthlein” 1436-ban készült végakarátát jegyezték fel. Mindez tehát azt jelenti, hogy amikor Martin Pernhertel végrendeletét örökösei, illetve testamentumának végrehajtói 1436. szeptember 11. után bejegyeztették a *Végrendeletkezési Könyv*be, azzal együtt egyúttal bemásoltatták mindazon testamentumokat (az apját, a nagyapját és a nagyapja testvérét), amelyek a rokonsági kapcsolat révén Martin Pernhertel hagyatékában felbukkantak. A Wenig-Pernhertel család vagyonának további sorsát hosszan lehetne még részletezni, ez azonban meghaladná jelen könyvismertetés kereteit és célját. Egyetlen megfigyelés erejéig mégis érdemes visszatérni a családra. Hans Wenig az egyetlen olyan pozsonyi polgár, akinek testamentumát a *Protocollum*

⁹ A végrendelet kihirdetése és városkönyvbe történő bevezetése közötti összefüggésre: Házi (szerk.) 1930–1943: II. 1. 5.

¹⁰ MOL Df. 239333; Ziegler (Hrsg.) 1999: 81, 86, 93; Fejérpataky 1885: 67, 71–72.

¹¹ MOL Df. 239281; MOL Df. 239282; MOL Df. 239373; MOL Df. 239372; Friss et al. (szerk.) 1903–1980: I. 135, IV. 52; Lehotská et al. (vyp.) 1956: 783.; Ziegler (Hrsg.) 1999: 81.

¹² Egyrészt mivel Merthlein anyja, Andreas Pernhertel második felesége, Barbara Niclas Altmanndorfer lánya volt. Ziegler (Hrsg.) 1999: 280. Másrészt Andreas Pernhertel bírót az egyik oklevél úgy jelöli, mint „Andreas filius Johannis”. MOL Df. 239407.

¹³ MOL Df. 239407; MOL Df. 239910; MOL Df. 250442; Ziegler (Hrsg.) 1999: 157, 162, 174, 181, 186.

Testamentorumon kívül egy másik pozsonyi városkönyvbe is átírták. A már fentebb említett *Protocollum Actionale* 173–174. fólióján ugyanis teljes szövegével szerepel az egykori esküdt rendelkezése. A végakarát feljegyzésének okát pedig a rákövetkező, 1424. február 2-ára keltezett záloglevél fedi fel, amelyből megtudjuk, hogy Andreas Pernhertel és felesége, Barbara kölcsön vették fiúktól, Merthleintől azt az 500 aranyforintot, amelyet nagyapja, Hans Wenig hagyott rá, s a kölcsönvett összeg erejéig lekötik számára két szőlőjüket. A gondos városi jegyző nyilván szükségét érezte annak, hogy a zálogszerződés elé, mintegy a tisztánlátás kedvéért bemásolja Hans végrendeletét, amelynek egyik pontja valóban kimondja az unoka örökösödési jogát 500 aranyforintra. Az esetből egyenesen levonható következtetés, hogy az 1422. december 30-án végrendelező Hans Wenig 1424. február 2-án már nem élt, és végrendelete nyilvánosságra került ugyan, de mégis tizenkét esztendő várattott magára, hogy felvétessen a *Végrendelezési Könyvbe*.

Korábban már utaltunk rá, hogy a pozsonyi *Protocollum Testamentorum* forrásanyaga kimeríthetetlen tárházul szolgálhat számos kutatási terület számára, a Wenig-Pernhertel család esete azonban arra is rávilágít, hogy a *Végrendelezési Könyv* első kötete és a vele egyívásúnak mondható, gyakran említett másik városkönyv, a *Protocollum Actionale* két egymást tökéletesen kiegészítő forrás. Bejegyzéseik kis eltéréssel nem csupán ugyanazon időszakot ölelik fel, kitérítve ezzel a kutatók mozgásterét, de rokonságukat az is jól igazolja, hogy a könyvek alapjául szolgáló papírlapok, rajtuk az itáliai eredetű vízjellel, a három kampóval ellátott, szabályosan kirajzolódó nyelvű haranggal ugyanazon műhelyből származnak.¹⁴ A *Végrendelezési Könyvnek*, mint forráskiadványnak a használhatóságát a 2012-re tervezett második, befejező rész megjelenése tovább növeli majd, hiszen az abban található személy- és helynévmutatók nagyban megkönnyítik és elősegítik a forrásanyag kutathatóságát.

Skorka Renáta

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

Df. = Diplomatikai fényképgyűjtemény.

¹⁴ A *Protocollum Actionale* vízjeléről Skorka 2001: 17. A vízjel eredetéről Decker – Kriško 1956: 30.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blazovich László – Schmidt József (szerk.) 2010: *A Sváb tükrök*. Szeged.
- Decker, Viliam – Kriško, Pavol 1956: *Priesvitky archívu mesta Kremnice v zbierke Pavla Križku*. Martin.
- Fejérpataky László 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest.
- Friss Ármin et al. (szerk.) 1903–1980: *Magyar–Zsidó oklevéltár*. I–XVIII. Budapest.
- ’Geschäft’ szócikk. In: Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm (Hrsg.): *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig, 1954. http://germazope.uni-trier.de/Projekte/WBB2009/DWB/wbgui_py?lemid=GG09733 (Letöltés: 2011. augusztus 30.)
- Házi Jenő (szerk.) 1930–1943: *Sopron szabad királyi város története*. II. rész 1–6. Sopron.
- Lassberg, Ferdinand Leonhard Anton (Hrsg.) 1840: *Der Schwabenspiegel: oder schwäbisches Land- und Lehen-Rechtbuch; nach einer Handschrift vom Jahr 1287*. Tübingen.
- Lehotská, Darina et al. (vyp.) 1956: *Archív Mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností*. Bratislava.
- Majorossy, Judit 2003: Archives of the Dead: Administration of Last Wills in Medieval Hungarian Towns. *Medium Aevum Quotidianum* (48.) 13–28.
- Majorossy Judit 2004a: A Krisztus Teste konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. *Történelmi Szemle* (46.) 1–2. 69–111.
- Majorossy Judit 2004b: „Unsere arme lewte...” Hospitals and the Poor in Late Medieval Pressburg (Bratislava). *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* (4.) 41–56.
- Majorossy, Judit 2006a: Gender Differences in Pious Considerations in Late Medieval Urban Wills: A Case-Study of Pressburg (Bratislava). *CAS – Človek a Spoločnosť internetový časopis* (9.) 4. <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2006/index.html> (Letöltés: 2011. augusztus 30.)
- Majorossy, Judit 2006b: *Church in Town. Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills*. (PhD-disszertáció) Central European University, Budapest.
- Skorka Renáta 2001: „als in unserm statpuch verschriben sind...”. (Szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szende Katalin 1997: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. *Levéltári közlemények* (68.) 1–2. 77–98.
- Szende Katalin 1999: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. *Soproni Szemle* (53.) 4. 343–356.
- Szende, Katalin 2001: Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary. In: Jaritz, Gerhard – Richter, Michael (Hrsg.): *Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context*. (Medium Aevum Quotidianum 12. – CEU Medievalia 3.) Krems – Budapest, 49–66.
- Szende Katalin 2004a: *Oththon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.) Budapest.
- Szende, Katalin 2004b: Gemainer Stadt Nutz, Ehren und Gefallen... The Expression of Civic Consciousness in Late Medieval Testaments. In: Kovács Györgyi (szerk.): *Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 495–501.

- Szende, Katalin – Eliassen, Finn-Einar 2005: The Urban Transmission. Family Cycles and Inheritance Customs in Medieval Hungarian and Early Modern Norwegian Towns. In: Berglund, Mats (ed./red.): *Sakta vi gå genom stan. / City Strolls. Studies in Urban History in Honor of Lars Nilsson*. Stockholm, 135–165.
- Tózsá Rigó Attila 2005: A városi elit családszerkezetének vizsgálata az 1529–1557. közötti pozsonyi végrendeletek alapján. In: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 131–155.
- Ziegler, Arne (Hrsg.) 1999: *Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506*. Bratislava.

Az 1526 utáni Magyar Királyság. Újragondolt történelem

*Pálffy Géza: A Magyar Királyság
és a Habsburg Monarchia a 16. században.*

*Géza Pálffy: The Kingdom of Hungary
and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century.*

(História Könyvtár. Monográfiák 27.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. 564 oldal.

(East European Monographs 735; CHSP Hungarian Studies Series 18.)

Social Science Monographs, Boulder – Center for Hungarian Studies
and Publications, Wayne, Colorado – New Jersey. Distributed by Columbia
University Press, New York, 2009. xviii + 410 oldal.

Pálffy Géza új monográfiája nemcsak azért megy eseményszámba a magyar történettudományi publikációk között, mert izgalmas, új értelmezési és kutatási távlatokat nyit, és a témát sok szempontból átírja, hanem mert hangneme is eltér a műfajban megszokottaktól. Az angolszász tudományos irodalomban jártasabb olvasók számára ismerősek lehetnek e stílus jellemzői: az alapfogalmak, illetve a használt terminológia *a priori* meghatározása és tisztázása – ennek során akár a nyílt konfrontációt is vállalva –, az egyértelmű, világos fogalmazás; az olvasóbarát, átlátható szerkezet valamint a nemzetközi szakirodalom eredményei iránti nagyfokú nyitottság és az abban való tájékozottság.¹

A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században című monográfia a szerzőnek, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársának 2010-ben megvédett akadémiai doktori disszertációján alapul. Pálffy legelső mondatában meghatározza a mű témáját: „E könyv a mohácsi csata (1526) és Buda eleste (1541) után három részre szakadt magyar–horvát középhatalom (másként Szent István birodalma) Habsburg Monarchiához csatlakozott része és jogutódja, a Magyar Királyság (azaz a Szent István-i állam) 16. századi működéséről és a közép-európai Habsburg-államkonglomerátumban elfoglalt helyéről, valamint kapcsolatrendszeréről szól.” (9.) Az ezt követő oldalakon pedig e téma-összefoglalás gyakorlatilag minden fogalmának tételes, részletekbe menő tisztázása következik. Erre a biztos alapra építi fel a szerző azt a bonyolult építményt, amelynek tárgya egy közigazgatási egység (a Habsburg Monarchia)

¹ Ezzel kapcsolatban lásd az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálján Németh S. Katalin írását: <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/PALFFY-Geza-A-Magyar-Kiraly-sag-es-a-Habsburg> (Utolsó letöltés: 2011. november 6.).

formája és működése, ami így az alapok erőssége és a szerkezet átláthatósága folytán összetettsége ellenére is mindvégig követhető és élvezhető marad.

A szerkezet leírása természetesen értelmezést is jelent. Ezt a szerző már az előszóban egyértelműsíti, miszerint célja volt, hogy szakítson „a történeti köztudatban a Habsburgokkal és a velük együttműködő magyar politikai elitel kapcsolatban mind a mai napig élő előítéletek és mítoszok egy részével.” (9.) Minden kornak újra kell értelmeznie saját történelmének egyes kritikus szakaszait. Pálffy-nál e folyamatnak a kiindulópontja, hogy meggyőzze az olvasót, miszerint az általa kijelölt – a Magyar Királyság és Közép-Európa számára sorsfordító mohácsi vereségtől a Bocskai-felkelésig terjedő – korszak valóban meghatározó és hosszú távra kiható változásokat hozott. Érvelése szerint két folyamat játszik döntő szerepet ezekben a változásokban. Ezek közül az egyikkel, az Oszmán Birodalom hódításaival és az állandó háborúskodás következményeivel már alaposan foglalkozott a történettudomány. Azonban a korszakra és a régió hosszú távú történelmére legalább ilyen nagy hatással volt a másik, amely egyben Pálffy könyvének tárgyát adja. Ez a folyamat pedig az, amelynek során a Magyar Királyság csatlakozott az éppen kialakuló összetett államalakulathoz, a közép-európai Habsburg Monarchiához. 1526 után a Magyar Királyság egyrészt egy külföldről kormányzott monarchia részévé vált, ami jelentős pozícióvesztességet jelentett az elit számára. Másrészt azonban, ahogy ezt a szerző az egyes fejezetekben kimerítően be is mutatja, a Magyar Királyság a Habsburg Monarchia kiemelkedő jelentőségű állama lett mind katonai-védelmi szempontból, vagyis olyan országgént, amelynek határvédelmi rendszerét a monarchia jelentős katonai segítséggel támogatta, mind gazdasága révén, jelentős jövedelemforrásként, mind pedig politikai és reprezentációs súlya miatt. Az említett területeken bekövetkezett változásokat a szerző jól átlátható táblázatban is összegzi a monográfiát lezáró fejezetében, amelynek a *Tanulságok: évszázadokra kiható változások 1526 után* címet adta. (409–410.) Eredményeivel jelentősen módosítja és árnyalja a történeti köztudatban még napjainkban is elevenen élő meglehetősen negatív képet, amely szerint a Magyar Királyság alapvetően nem lett volna más, mint a Habsburgok ütközőállama és gazdasági gyarmata. Pálffy kötetének alapvető tanulsága, hogy ez a leegyszerűsített kép – ahogyan általában a történelmi folyamatok és helyzetek sematizálása – egyáltalán nem állja meg a helyét.

Pálffy Géza elemzésének alapját alapos hazai és nemzetközi levéltári kutatásai, illetve a kiadott források átfogó ismerete biztosítja. Ezek eredményeit évek óta rendszeresen publikálja, ám egy ilyen összefoglaló munkában különösen hangsúlyosan jelennek meg. Emellett munkájából – talán nem meglepően olyan szerzőnél, aki a 16. századi Magyar Királyság kapcsolatrendszerét kutatja – egy komoly 21. századi közép-európai kapcsolatrendszer képe is kibontakozik. Ebből fakadóan a német és angol kutatási eredmények mellett a horvát, cseh, szlovák és több más nyelvű szakirodalom valamint szomszédaink nemzeti történetírásának ismerete szintén fontos szerepet játszik. Pálffy ebből a szempontból

is a kutatók azon új generációjához tartozik, akik hangsúlyosan a nyelvi és nemzeti kereteken felülemelkedve kívánják vizsgálni e konfliktusokkal terhelt régió-nak a történelmét.²

A nemzetközi összehasonlító szemléletből és ismeretanyagból következik Pálffy monográfiájának általam leghatásosabbnak tartott kutatómódszertani és egyben didaktikai eleme, mégpedig a cseh–magyar, valamint a horvát–magyar párhuzam visszatérő alkalmazása. A magyar illetve a cseh királyságok 1526 utáni történetének alakulása közötti összehasonlítás kézenfekvőnek tűnik, hiszen a Jagellók által budai központból kormányzott „összetett állam”-ból (*composite state, zusammengesetzter Staat*) nagyjából egyidőben kerültek a Habsburgok új összetett monarchiájába. Így egyértelmű, hogy a két állam a nagyobb egységben történő integrációjának szinkron vizsgálata, ezen belül az arisztokrácia udvarbeli szerepe és száma, a szuverenitás szervei és szimbólumai tekintetében állandó párhuzamokra és figyelemre-méltó különbségek megállapítására kínál lehetőséget. Mégis meglehetősen újszerű ez a megközelítés, hiszen a nyelvi és tegyük hozzá a hozzáállásbeli akadályok miatt csupán a közelmúltban indult be a hasonló folyamatok szélesebb kutatói hálózatokban történő vizsgálata, többek között például éppen a Pálffy Géza és Václav Bůžek között létrejött kutatási együttműködés eredményeképpen. Elképzelhető, milyen izgalmas eredményeket hozna, ha hasonló, nagyobb nemzetközi kutató-csoportok keretében vizsgálnánk a korábbi korszakokat, például a Jagelló- vagy a Mátyás-kort is! A magyar–horvát összehasonlítást ugyanakkor a szerző az „összetett állam” viszonyrendszerének feltérképezésénél használja. Nagy tárgyismerettel és tág történelmi megközelítésben elemzi a korszak jelentőségét a délszláv államok kialakulásában. Ám még ennél is fontosabb, hogy a magyar és a horvát királyságok között már 1526 előtt fennálló budai centrummal működő perszonálunió viszonyrendszere különösen alkalmas arra, hogy az 1526 utáni bécsi, majd prágai központú összetett monarchia egyes kérdéseire rávilágítson.

A hatalmas történelmi anyag prezentálása ugyanakkor kifejezetten olvasóbarátnak tekinthető. A szerző a nagyobb témákat, illetve fejezeteket – a Habsburg udvar helyszíne, összetétele és szervezete, a Magyar Királyság katonai, pénzügyi és gazdasági szerepe a nagyobb közigazgatási egységen belül, a magyar és horvát területen kiépített új határvédelmi rendszer jellemzése, vagy az államigazgatás intézményei és szimbólumai – frappáns, az olvasó kíváncsiságát felkeltő címek és alcímek tagolják. Ilyenek például az „Egy meghódítandó ország”, az „Egy hön vágyott trón”, vagy éppen az „Igen fontos, ám veszélyes frontország”. Minden fejezetet két-három oldalas összegzés zár, ami nagyban hozzájárul a komplex anyag befogadhatóságához és az egyes fejezetek, akár egymástól független használatához. A kötet ugyanakkor kiemelt figyelmet szentel a szuverenitás intézményeinek (országgyűlés, koronázás, vármegyék) és szimbólumainak (korona, címerek, zászlók, pecsétek) is, érzékletesen bemutatva, miként

² Vö. Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton 2010: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Brill, Leiden.

volt lehetséges a több területen erős centralizáció ellenére a királyság szuverenitásának és a magyar rendek befolyásának megőrzése, azaz miként maradhatott meg a Magyar Királyság a közép-európai Habsburg Monarchia legönállóbb államának. Külön ki kell emelnünk a gazdag anyag áttekinthetőségét elősegítő táblázatokat, a színes térképmellékletet és az illusztratív képanyagot. Ezek mellett nagyban növeli a kötet felhasználóbarát voltát a személy- és helynévmutató is. Egy ilyen terjedelmű munka esetében az szinte elkerülhetetlen, hogy kisebb pontatlanságok, esetleges hibák bele ne kerüljenek, gondolok itt például az olyanokra, mint amikor a Habsburg Monarchia székhelyének tárgyalásánál a szerző a következőkkel érvel: Prága mellett szólt, hogy „Jagelló Anna szorosán kötődött a szülővárosához.” (94.) Jagelló Anna azonban Budán született, és a cseh rendek sérelmezték is, hogy anyja, Anne de Foix királyné rövid élete során sohasem járt Prágában, nem is történt meg a cseh koronázása.³ Nem szerencsés továbbá az sem, különösen az ügy politikai vonatkozásait tekintve, hogy V. Károly császár anyja a dinasztikus táblázatban gúnynevén, „Őrütl Johanna” megnevezéssel szerepel. (45.) Mindezekről eltekintve azonban egy informatív, hatalmas lexikális ismeretekről tanúskodó összefoglaló munkát vehet a kezébe az olvasó.

És mégis milyen olvasóközönségre számíthat Pálffy Géza monográfiája? A történész szakmán kívül mindenképpen számot tarthat az egyetemi közönség és egyes esetekben a középiskolai tanárság, valamint a kora újkort kedvelő laikusok érdeklődésére. Ez utóbbinak nagy jelentősége van egy olyan országban, ahol a történettudományi kutatások eredményei meglehetősen lassan válnak a népszerű történeti ismeretek és gondolkodás tárgyává. A már többször említett világos nyelvezet és tagolás, valamint az olvasóbarát jelleg nagyban elősegítheti a szélesebb körű hazai befogadást.

A könyv anyaga ugyanakkor még a magyar kiadást megelőzve, 2009-ben Thomas J. DeKornfeld és Helen D. DeKornfeld fordításában angolul is megjelent az amerikai *Center for Hungarian Studies and Publications* (CHSP) gondozásában. Ezáltal a munka a nemzetközi olvasóközönség kezébe is eljutott, ami a magyar történeti kutatások eredményeinél – az idegen nyelven közzétett publikációk növekvő száma ellenére – még mindig viszonylag ritka, így mindenképpen örömteli eseménynek tekintető. Az angol nyelvű verzió nagyjából ugyanazt a tartalmat nyújtja olvasóinak, mint a magyar eredeti. A fejezetek tagolása megegyezik, még ha – bizonyára az angol kiadó eltérő terjedelmi szempontjai miatt – a fordításból el is hagyták a magyar fejezetek végén található rövid összefoglaló alfejezeteket és a szövegben előforduló táblázatok túlnyomó részét. Az irodalomjegyzék szintén jelentősen lerövidített formában került az angol kiadásba, de – az egyre elterjedtebb nemzetközi gyakorlatnak megfelelően – a teljes bibliográfia

³ Wenczel Gusztáv 1877: II. Ulászló magyar és cseh királynak házas élete, 1501–1506. *Századok* (11.) 10. 822.

íránt érdeklő olvasót a szerző a Habsburg Történelmi Intézet⁴ és a CHSP honlapjához irányítja.⁵

Az angol kiadás kapcsán ki kell még emelnünk a fordítás magas színvonalát. Ez a látszat ellenére sajnos még mindig nem magától értetődő a magyarból más nyelvre átültetett műveknél. Nem egyszer fordul elő, hogy egy kitűnő monográfia idegen nyelven történő megjelenése felett érzett örömet beárnyékolja a színvonalatlan és szakmailag pontatlan fordítás, mint ahogyan ezt sajnos Kubinyi András nemrég megjelent, Mátyásról szóló alapvető könyvének esetében tapasztalhattuk.⁶ Thomas J. és Helen D. DeKornfeld fordítása azonban pontos és hűen tükrözi az eredeti szöveg élvezetes stílusát, szem előtt tartva a nem-magyar célközönség ismereteit és viszonyítási alapjait. Egy kiragadott, ám annál szemléletesebb példa erre annak a szövegrésznek a fordítása, ahol Pálffy két, a közelmúltban megjelent szlovák történelmi mű összefüggésében tisztázza, hogy „a kora újkorban Szlovákia sem területi fogalomként, sem államként nem létezhetett”. (26.) Az angol szövegben itt néhány mondat egészíti ki a fordítást, mely így hangzik: „To speak of Slovakia in the sixteenth century context is just as much an anachronism as talking of the thirteenth century history of the United States. Assessment of the documents in the above two works is made difficult by the fact that the authors appear to be unfamiliar with the substantial Hungarian professional literature dealing with the period. The result is as if somebody wanted to write the history of the United Kingdom or the United States of America, being unfamiliar with any language except Spanish.”⁷ (Angol kiadás: 11.) Feltehetően, hogy mindezt a fordítók a szerzővel egyetértésben és összehangolt munkában tették, de az eredmény mindenképpen sikeres, mivel így nemcsak a nyelvi, hanem az olvasóközönségek háttértudását figyelembe vevő információs transzfer is létrejöhett. Mindent összevetve Pálffy Géza monográfiájának megjelenése, mind magyar, mind angol nyelven, örömteli esemény, amely lehetőséget nyújt még egy történelmi viszonylatban oly rövid periódus, az 1526–1606 közötti évek értelmezése révén is a múlt és a jelen újragondolására.

Réthelyi Orsolya

⁴ Megtalálható: www.habsburg.org.hu/files/konyvek/palffy_kingdom_of_hungary_16th_4_bibliography.pdf (Utolsó letöltés: 2011. november 6.)

⁵ A <http://hungarianpublications.org/> honlapon nem találtam meg az irodalomjegyzéket (utolsó letöltés: 2011. november 6.), ám valószínűleg innen is a Habsburg Történelmi Intézethez kívánják átirányítani az olvasókat, hiszen a kezdőlap az egyik hozzáférhető forrást az jelenti.

⁶ Kubinyi András 2001: *Mátyás király*. Vince Kiadó, Budapest. A könyv angol fordításának kritikájáról lásd Bak M. János recenzióját: Bak, M. János 2009: The Legacy of King Matthias Reconsidered. *The Hungarian Quarterly* (194.) 2. 130–132.

⁷ „Szlovákiáról beszélni a tizenhatodik században legalább annyira anakronisztikus, mint az Egyesült Államokat tárgyalni a tizenharmadik század kapcsán. A fent említett két mű forrásainak értékelését megnehezíti az a tény, hogy szerzőik számára a jelek szerint ismeretlen a korszakkal foglalkozó jelentős mennyiségű magyar szakirodalom. Mindez nagyjából olyasmit eredményez, mintha valaki pusztán a spanyol nyelv ismeretével és felhasználásával írná meg az Egyesült Királyság vagy az Egyesült Államok történetét.” [R. O. fordítása.]

A történetírás dinamikája – Braudel amerikai előadásai

Fernand Braudel: A kapitalizmus dinamikája*

(Fordította: Ábrahám Zoltán és Tóth Gábor.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008. 131 oldal.

Fernand Braudel (1902–1985) neve ma már nem ismeretlen Magyarországon a nem történész szakmához tartozó, szélesebb értelemben vett olvasóközönség előtt sem. A 20. századi történetírást mind szemléletében, mind módszertanában megújító francia *Annales*-iskola egyik alapítója, Marc Bloch, valamint ezen „irányzat” harmadik nemzedékének, a *Nouvelle histoire*-nak egyik legemblemikusabb történésze, a középkorász Georges Duby mellett Magyarországon talán Braudel a harmadik leginkább ismert francia történetíró. Ha kizárólag a francia tudományos életben betöltött pozícióit nézzük – a *Sorbonne*, az *École Pratique des Hautes Études*, továbbá a *Collège de France* tanára, a francia Akadémia tagja és a francia társadalomtudományos kutatások egyik fontos bázisát adó *Maison des Sciences de L’Homme* létrehozója volt –, személye már önmagában is felkeltheti a francia szellemi élet és a historiográfia iránt érdeklődők figyelmét. Történetírói hírnevét azonban korántsem csupán tanári és tudományszervezői tevékenységének, hanem a történeti tudásunkat átformáló monográfiáinak, a történetírás gyakorlatát megújító műveinek köszönheti.

Ennek ellenére Braudel magyarországi recepciója meglehetősen egyenetlennek mondható. Az életmű gerincét alkotó, három nagy és vaskos kötete közül teljes egészében csak kettőt fordítottak le magyar nyelvre. Az eredetileg disszertációnak készült, és az 1949-es publikálása után a szerző számára világhírnevet hozó *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*¹ című munka csak 1996-ban jelenhetett meg magyarul. Kései alkotása, az 1986-ban megjelent *Franciaország identitása*² is csak 2004-től olvasható magyar nyelven. Az életmű centrumában elhelyezkedő, s egyben a Braudel által képviselt új történelem-szemlélet egyik legjellegzetesebb alkotásának, az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*³ című háromkötetes munkának azonban mindmáig

* A kötet eredetileg 1985-ben jelent meg: Braudel, Fernand 1985: *La dynamique du capitalisme*. Arthaud, Paris.

¹ Braudel, Fernand 1949: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II*. A. Colin, Paris. Magyarul: Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó – Osiris, Budapest.

² Braudel, Fernand 1986: *L’Identité de la France*. Arthaud – Flammarion, Paris. Magyarul: Braudel, Fernand 2003–2004: *Franciaország identitása*. I–II. kötet. Helikon, Budapest.

³ Braudel, Fernand 1979: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XV–XVIIIe siècle*. A. Colin, Paris.

csak az első, *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen* (*Les Structures du quotidien: le possible et l'impossible*) címet viselő kötete jelent meg magyarul.⁴ A hiányzó kötetekből csak részleteket közöltek magyar folyóiratok.⁵ Ezért is öröndetes, hogy némi kárpótlásul a félbemaradt vállalkozásért, 2008-ban az Európa Kiadó *Mérleg* sorozatában végre magyarul is megjelenhetett azon előadások anyaga, melyeket a szerző 1976-ban, az egyesült államokbeli John Hopkins Egyetemen tartott, összefoglalva az akkor még megjelenés előtt álló, fent nevezett *grand oeuvre* mindhárom kötetét.

A könyv magyar címe némileg megtévesztheti a Braudel életművét kevésbé ismerő olvasót, noha a mű fordítói szakmailag indokolt módon követték a kötet francia, olasz és német változatának címvariánsát. Az angol címváltozat valamilyen pontosabban tárja fel a braudeli gondolkodásmódnak a kötetben is kifejtett főbb kategóriáit: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (*Gondolatok az anyagi kultúráról és a kapitalizmusról*). Az angol cím ugyanis a többi változathoz képest a – későbbiek során általam is részletezni kívánt – jellegzetes braudeli problémakezelés és fogalomalkotás hármasságából (*anyagi kultúra, [piac] gazdaság és kapitalizmus*) több elemet is képes láthatóvá tenni.

A szakirodalom⁶ a Braudelra olyannyira jellemző hármasság fogalomalkotás, illetve elemzési kategória konstruálása kapcsán leginkább a szerző *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című disszertációjában is kifejtett, az időbeli változások történeti kezelésének hármasságát szokta megemlíteni. Eszerint a természeti, gazdasági és társadalmi változásoknak létezik egyfajta, több évszázadon átnyúló „hosszú időtartama”, mely merev strukturális jellemzőkkel bír, és szinte a mozdulatlanság jellemzi. Erre a masszív, lassan formálódó struktúrára épülnek rá a gazdaság több évtizedes, esetleg évszázados konjunkturális ciklusai, végül pedig a felszínen a gyorsan változó (történelmi) eseményeket lehet megfigyelni.

A braudeli életműnek azonban hosszabb távon nemcsak a történeti idő újszerű tagolását leíró elmélet az egyetlen tanulsága, hanem sajátos, új utakra vivő történelemszemlélete is. Braudel történetírásának tárgya ugyanis – ahogy ő maga is kiemeli – „nem az előkelő történelem” (15.), vagyis, méltó módon az *Annales* szellemiségéhez nem célja valamiféle eseménytörténet elbeszélése, illetve a politika- vagy kultúrtörténeti szempontból egyébként fontos személyek életrajzáinak az összeállítása. A szerző hangsúlyozza, hogy az általa képviselt történetírásnak

⁴ Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. (Első kötet.) A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* (Fordította: Pődör László.) Gondolat, Budapest. A Gutta Könyvkiadó által megjelentetett, 2004-es kötet végén a szerkesztők 2004-re terveztek *Az árucserre működése* című második, és 2005-re *A világ ideje* című harmadik kötetet.

⁵ A harmadik kötetből jelentek meg részletek: Braudel, Fernand 1980: *Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században.* 3. kötet – *A világ ideje* (részlet). *Világtörténet* (2.) 4. 3–69; Braudel, Fernand 1991: *Piacgazdaság és kapitalizmus. Világosság* (32.) 9. 643–652.

⁶ Lásd például: Benda Gyula – Szekeres András 2007: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 158; Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 24.

ugyan az emberiség egész történelme a tárgya, de azt alapvetően gazdaságtörténeti szemszögből vizsgálva. Ebből következően Braudelt a kora újkort és a modernitást tanulmányozva olyan problémák foglalkoztatják, mint például a hosszabb távon létező és mélyben gyökerező egyenlőségek és egyenlőtlenések eredete, valamint az ipari forradalom előtti gazdaságok sajátos („lomhaság, merevség” versus „szűk hatókörű, de eleven életerős mozgások”) kettőssége. (16.)

Ahhoz azonban, hogy alaposabban is megérthessük a braudeli koncepció eredetiségét, meg kell vizsgálnunk téziseinek központi fogalmait, vagyis azt, hogy mit ért anyagi kultúra, piacgazdaság és kapitalizmus alatt. A szerző értelmezése szerint a gazdaságnak a 14. és a 18. század között létezett egy jelentős, a piactól érintetlen, legalsó szintje, melyet leginkább az anyagi élet kifejezésével lehetne összefoglalni: „Az anyagi élet, ahogyan én értem, mindazon dolgok összessége, amelyeket az emberiség korábbi történelme folyamán saját élete részévé tett, amelyek mintegy zsigereibe ivódtak: e hajdani tapasztalatok vagy serkentő szerek mára mindennapos szükségletekké, banalitásokká váltak.” (19.) Braudel anyagi kultúra fogalma tulajdonképpen rokonítható a történeti néprajz problémafelvetésével. Amikor ugyanis az elemzése során Braudel olyan profán kérdéseket tesz fel, hogy mit ettek, mit ittak, mit viseltek és hol laktak a történelem cselekvői (22.), akkor lényegében akár több évszázadra visszanyúló, a néprajztudomány által is vizsgált, mindennapi rutin cselekedetekre kérdez rá. Ezen a ponton ironikus módon kritizálja is a hagyományos történetírást, melynek kapcsán megjegyzi, hogy „művelőinél az ember nem iszik és nem eszik”. (22.) Azt, hogy a történészek ennyire elhanyagolják a hétköznapi élet tevékenységeit, a mindennapos szokásokat, Braudel a történetírás nagy hiányának tartja. (27.)

A mindennapi élet közegetől különíti el az árucseré világot, a piacot, végső soron pedig az erre épülő gazdasági rendszert: a piacgazdaságot. A rendezett és szabályozott piacra – mely összekötő kapocsként szolgál a termelés és a fogyasztás között – Braudel kiemelt figyelmet fordít a munkájában. Elsősorban olyan gazdasági tevékenységként tekint a piacra, amelyik egyfajta hajtóerőként, „keskeny, de életerős övezet”-ként szolgál, és ahonnan az újdonságok és a vállalkozások kiindulnak, továbbá ahonnan a növekedés ered. (28.) Ugyanakkor mégsem mondható az, hogy a szerző elemzése során idealizálná a piaci folyamatokat, sőt nagyon is realista módon hangsúlyozza, hogy a piacot történelme során gyakran befolyásolták, manipulálták, illetve monopóliumokon keresztül kisajátították. Mintegy szakmai krédóként foglalja össze a piacgazdasággal kapcsolatos álláspontját: „Nem tagadom, hiszek a piacgazdaság erényeiben és fontosságában, de nem hiszek uralma kizárólagosságában.” (54.) Braudel kötetének harmadik fontos elemzési kategóriája a kapitalizmus, ami alatt sokan a marxí értelemben vett, nagyrészt a 19. századtól kezdve működő, és az ipari forradalommal együtt létrejött termelési módot értik. Braudelt azonban nem ez a megközelítés, hanem a pénzügyi és a kereskedelmi kapitalizmus kora újkori, világméretű elterjedésének a problémája foglalkoztatja. A kapitalizmus szerinte „az a mód, ahogyan a tőkés szabályozza a tőke nem túl altruista célokért történő beillesztésének ezt

a folytonos játékát”. (58.) A braudeli kapitalizmus-fogalom mindenekelőtt olyan cserét jelent, amely megkerüli a szabályozott piacot, monopolisztikus törekvésű és egyben uralkodó hajlamú is, vagyis a „kapitalizmus a csúcson zajló vagy a csúcsra törő tevékenységekből ered”. (123.)

Jelen recenzió keretében a szerző elemzési kategóriáinak felvázolásán túl elsősorban arra teszek kísérletet, hogy a braudeli elméletből kibontsam a szerzőnek a történelemről, pontosabban a gazdaságtörténetről vallott elképzeléseit, s egyben megvilágítsam történeti praxisának néhány lényeges elemét is.

Kötetében Braudel rendkívül tömör és elegáns definícióját fogalmazza meg a történelemnek, amikor azt állítja: „Történelem: vagyis formák és tapasztalatok kronologikus egymásra következése.” (87.) Braudel ugyanis azt a régi történetírói hagyományt képviseli explicit módon, amelyik a múlt és a jelen egymásra irányuló reflexivitásának kiemelt ismeretelméleti funkciót, magyarázó szerepet tulajdonít. Fernand Braudel történetírói gyakorlatában a jelenben megszerzett tapasztalatok egyben a múltra irányuló kérdésfeltevések és a történeti válaszok inspirálójává válnak. A múltbeli tapasztalatok pedig a jelen megértésének eszközeként is szolgálnak. A kötetben például a múlt és a jelen egyfajta – a történetíró által felismert – diskurzusában válik érthetővé az angol ipari forradalom egyedisége és a harmadik világ jelenbeli (értsd: 1970-es évekbeli) iparosodásának legtöbb problémája: „A múlt tapasztalatai a jelen életünkben hatnak tovább, szüntelenül gyarapítva azt. Ma már sok történész kezd rájönni, hogy az ipari forradalom jóval a 18. század előtt kezdődött el. Ennek az egyik legjobb bizonyítékát azok a mai fejlődő országok szolgáltatják, amelyek most kísérlik meg az ipari forradalmukat – sikertelenül, noha ott van előtük a sikeres modell.” (57.)

Braudel munkamódszerére nagyon jellemző a térbeli és időbeli koordináták keretei között megkonstruált globális vagy regionális összevetéseken alapuló strukturális elemzés, ezek alapján pedig az egyedi jellemzők, specifikumok kibontása és értelmezése. Braudel a kora újkori európai modernizációról is (persze némi kitekintéssel a modern korra) egy, a földrajzi és időbeli koordináták által strukturált, alapvetően a centrum–periféria felosztásra épülő modellt dolgozott ki. E modellt leginkább a szintkülönbségeket színskálával jelző domborzati térképekhez lehetne hasonlítani. Elemzése során a szerző, hivatkozva Immanuel Wallerstein nézőpontjára, a gazdasági világok három jellemzőjét különíti el: a határokat (a földrajzi teret, melyet magukba zárnak), a centrumot és az övezeteket (mag, régió, köztes régió és periférikus zónák vagy peremzónák).

Braudel történetírását az 1960-as és 1970-es években még a totális történelem megalkotásának az igénye, valamint az elmélyült, szintetizáló fogalmi gondolkodás és ezzel szoros összefüggésben a többi társadalomtudománnyal való kooperáció jellemezte. Az *Annales* sikere nyomán Braudel, követve a Marc Bloch-i programot, a társadalomtudományos együttműködésben a megújult történetírásnak szánt integráló, domináns szerepet. Erre gondolt akkor is, amikor magabiztosan arról írt, hogy a „fejlődésben lévő történetírás [...] szükség-

képpen magába olvasztja a többi embertudományt is”. (14.) Az általa javasolt megközelítés – az 1980-as és 1990-es évek mikroszintű vizsgálatait, lingvisztikai, kulturális, kontextuális és egyéb fordulatai nyomán, de mindenekelőtt a történeti ismeretelméleti reflexió elterjedése miatt – ma már némileg elavultnak számít, mivel kevésbé vet számot a történeti megismerés nyelvi, kulturális és intézményi kötöttségeivel. Ugyanakkor jelen kötet kapcsán azt sem árt tudatosítani, hogy a történeti kutatás számára a braudeli felfogás bizonyos szempontból máig megkerülhetetlen.

Braudel leginkább az általa felvetett problémák inspiráló ereje miatt annyira időszerű még napjainkban is a történetírás számára. Ez nagyrészt az általa kialakított írásmódnak, elemzési módszernek köszönhető. Frederic C. Lane-nek a John Hopkins Egyetemen tartott előadásról szóló beszámolója szerint (131.) Braudel megjegyezte, hogy gyűlöli a definíciókat. A kötetben is észre lehet venni, hogy a pontos, precíz, az adott fogalom minden elemére kiterjedő meghatározások ugyan sokszor hiányoznak, mivel az ezzel járó fogalmi kötöttséget a szerző kerüli, de a fogalmak megvilágítására használt szemléletes példák, szóképek, összehasonlítások révén a történeti valóság egy-egy elemét Braudelnek meggyőző erővel sikerül ábrázolnia. Ugyanakkor a precíz definícióalkotás hiányát az is indokolhatja, hogy írásaiban Braudel sok esetben nem zár le végérvényesen egy problémát, gyakran hagy nyitva bizonyos kérdéseket, inkább csak töprengéseit, az adott témát érintő gondolatainak pillanatnyi állapotát közli. Így a szöveg inspiráló ereje abban rejlik, hogy a braudeli kérdések gyakran fontosabbak lehetnek, mint a kutatás által (ideiglenesen) adott válaszok. Ez a történeti kifejezés mód is jelzi, hogy Braudel tökéletesen tisztában volt a történeti kutatás korlátaival, időbeli meghatározottságával. Kötetein hosszú évekig dolgozó, az adott problémákat újra és újra megfogalmazó történészként *A kapitalizmus dinamikája* című kötet elején némi rezignáltsággal jegyzi meg: „Huszonöt évet áldoztam a *Méditerranée*-nek, húszat a *Civilisation matérielle*-nek. Ez pedig kétségtelenül sok, nagyon sok.” (14.) Jelen könyve zárófejezetében pedig történelemfilozófiai perspektívából tekint a munkásságára, és eközben saját kutatásainak a korlátaival is számot vet: „A történelem mindig újrakezdődik, mindig készülődben van, s mindig meghaladja önmagát. E sorsban osztozik az összes embertudományal. Nem hiszek hát abban, hogy az általam írt történelmi munkák az elkövetkezendő évtizedekben is érvényesek maradnak. Egy könyv sem íródik egyszer s mindenkorra – ezt mindannyian tudjuk.” (126.)

Mindenképpen szólni kell Braudel sajátos, sok esetben szinte költői képeket használó stílusáról, melyet a két fordító, Ábrahám Zoltán és Tóth Gábor elismerésre méltóan letisztult formában közvetít, s magyar nyelven is érzékelteti a francia élőbeszéd közvetlenségét, eleganciáját. A nagy ívű szemléletes költői hasonlatokra, metaforákra álljon itt néhány példa: „A nagyon régi és mindig eleven sok évszázados múlt pontosan úgy torkollik a jelenbe, ahogyan a bővizű Amazonas az Atlanti-óceánba önti zavaros vizét.” (18.) Egy másik helyen a történeti megismerés folyamatát metaforikus eszközökkel ábrázolja: „Mélységes mély

történelemről beszéltem az imént. Ezt a történelmet nem felfedezzük, hanem megvilágítjuk.” (93.)

Fernand Braudel mindenekelőtt a modern gazdaság eredetéről (vagyis a piacgazdaság és a kapitalizmus születéséről) vallott, és az 1970-es években kifejtett koncepciója miatt leginkább a Max Weber, Werner Sombart, Alexander Gerschenkron és Immanuel Wallerstein által fémjelzett, a gazdasági modernitás eredetére átfogó magyarázó modelleket létrehozó 20. századi szociológusok, gazdaságtörténészek sorába illeszkedik. A kora újkor gazdaságtörténetéről létrehozott narratívája viszonyítási pontként, referenciaként a kutatások mai menetét is befolyásolja. Ha röviden akarjuk összefoglalni Braudel szemléletének legfontosabb elemeit, akkor azt mondhatjuk, hogy a gazdasági jelenségeket a szerző a múlt és a jelen összefüggésében, komplex folyamatokként, a társadalmi és gazdasági struktúrák globális összehasonlításával elemzi. Ugyanakkor jelen kötetében is egy hármas fogalmi modellre építi analízisét, melyben megkülönbözteti az anyagi kultúra, a piacgazdaság és a (sokak számára talán meglepő módon a piacgazdaságtól elválasztott) kapitalizmus fogalmát. Braudel könyve tehát a totális történetírás igényével, problémaközpontú szemléletével és kérdéseinek inspiráló erejével megalkotása után több évtizeddel is képes szakmailag hiteles módon a történelem élményszerűségét adni történésznek és laikusnak egyaránt.

Kosárhó László

James Heitzman: The City in South Asia

Routledge, London – New York, 2008. 283 oldal.

James Heitzman (1950–2008) amerikai egyetemi tanár neve talán kevésbé cseng ismerősen a hazai olvasók előtt. Heitzman elsősorban Dél-Ázsiára specializálódott várostörténész volt, publikációi között a középkori és a modern India történetével foglalkozó művek egyaránt szerepelnek. *Gifts of Power* (1997) című könyve a középkori Csóla-dinasztia történetét tárgyalja; *The World in the Year 1000* (2003) című tanulmánykötete öt területtel: Európával, az iszlám világgal, Indiával, Kínával valamint Közép-Amerikával foglalkozik az előző ezredfordulón; *Network City* (2004) című munkája ezzel szemben a 21. századi Bangalore fejlődését elemzi.

The City in South Asia című könyvével Heitzman olyan áttekintő munka megírására vállalkozott, amelyik a terület geográfiájában és az ott beszélt nyelvekben kevésbé jártas olvasó számára is követhető. Ilyen jellegű, Dél-Ázsiára vonatkozó műve korábban még nem készült. A kiadvány a dél-ázsiai városok fejlődésének teljes kronológiáját, azaz közel nyolcezer évet igyekszik felölelni, Indiát nem politikai, hanem geográfiai egységnek tekintve (hiszen a szerző többször is kitér Srí Lankára, Burmára, Bhutánra, Nepálra és Pakisztánra is). A hosszabb időszakot átfogó művek gyakran több szerző tollából látnak napvilágot, az egyszerűségi kiadvány előnye azonban éppen az, hogy a téma egységesen kerül benne megtárgyalásra. Ez a munka elsősorban könyvtári kutatás eredménye, ám a szerző a meg-

előző huszonöt évben számos alkalommal járt a kutatott területen. Könyvében a következő négy témára koncentrált: a városiasodás gazdasági alapja, az épített környezet, a mindennapi élet szerkezete, illetve a városok egymás közötti kapcsolata. A fejezetek mindegyike több esettanulmányt is bemutat, és minden fejezet térképpel valamint jó néhány városalaprajzzal illusztrált.

A nagy területet és hosszú időszakot felölelő téma teljes szakirodalma monumentális bibliográfiát tenne ki. A szerző nem is vállalkozik ennek összeállítására, könyvének sem ez a célja. Heitzman munkájában elsősorban az újabb, az 1980-as évek után keletkezett szakirodalomra támaszkodik, tekintettel arra, hogy e művek tartalmazzák a korábbi hivatkozásokat. Bibliográfiájában azonban igyekszik megadni a további tájékozódáshoz szükséges, átfogó művek címét is.

A könyv öt, kronologikusan egymásra épülő részből áll. A nyitó fejezet az úgynevezett első és második urbanizáció időszakával foglalkozik, míg a második a hindu templomvárosokat valamint a muszlim uralkodók adminisztratív központjait tárgyalja. A harmadik és a negyedik fejezet az európaiak indiai jelenlétének időszakát, az utolsó napjaink Dél-Ázsiáját mutatja be.

Az ősi örökség címet viselő első fejezetben a szerző nyolcezer évvel ezelőttre tekint vissza, Dél-Ázsia városi fejlődésének gyökerei után kutatva. A téma bevezetésében az írott

forrásokkal foglalkozik. Ennek érdekessége, hogy nem csupán azt vizsgálja, találunk-e a védákban (a legkorábbiak tartott irodalmi szövegekben), illetve a Mahábháratában és a Rámájában (a későbbi keletkezésű epikus szövegekben) városiasodásra utaló leírásokat, hanem olyan, a tudományos körökben manapság figyelmen kívül hagyott elméleteket is megemlíti, mint például Lemuria mítosza. Lemuria a dél-indiai hagyomány szerint egy fejlett kultúrával rendelkező kontinens volt, melyet Indiától délre még a prehistorikus időkben elnyelt a tenger. A városiasodás eredetének kutatása során több irányban vizsgálódhatunk, a tudományosság igényét azonban leginkább a régészeti bizonyítékok elégítik ki, ezért az első urbanizáció kérdésének tárgyalásakor a szerző elsősorban e tudomány eredményeit tekinti át. Dél-Ázsiában a városi jellegű kultúra első megjelenését a régészeti eredmények alapján az Indus civilizáció időszakára, az i.e. 3. évezredre teszik, de bizonyított, hogy ez helyi fejlődés eredménye, tehát gyökerei visszanyúlnak az i.e. 4–6. évezredig. Az Indus civilizáció azonban az i.e. 2. évezred elején, eddig tisztázatlan okok miatt hanyatlásnak indult, és ezt követően, közel ezer éven át Dél-Ázsia területén nem mutathatók ki a városi kultúra nyomai.

A második urbanizáció vagy más néven a koratörténeti urbanizáció az i.e. 1. évezred elején indult meg az Indus civilizáció elterjedési területétől keletre, a Gangesz medencéjében. Ezen évezred második felétől forrásaink a régészeti hagyatékon túl kiegészülnek szanszkrit és páli nyelvű szövegekkel, melyek alapján négyféle

létező településtípust különböztethetünk meg: a falut, a kisvárost, a várost és a nagyvárost. Ezen időszak urbanizációjának kérdéséhez egy harmadik forrástípus vizsgálata is hozzájárul, méghozzá a városokat ábrázoló domboorműveké, amelyek elsősorban kőkapukon illetve barlangszentélyek falán maradtak fenn. A Maurja Birodalom időszakától, azaz az i.e. 3–4. századtól kezdve az írott források nem csak dél-ázsiai eredetűek, hanem megtalálhatók köztük például görög követek illetve később kínai zarándokok leírásai is. Az első fejezetben a szerző nem csupán a legfontosabb városok szerkezetét írja le, hanem – elsősorban irodalmi források segítségével – a társadalmat és a gazdaságot is bemutatja, egészen az i.sz. 1. évezredig. A dél-ázsiai szubkontinens teljes egészéről képet kaphatunk, ezt a célt szolgálja a fejezet esettanulmánya is, mely szándékosan két peremterületen elhelyezkedő várossal foglalkozik: a mai Pakisztánban található Taxilával, illetve a Srí Lanka-i Anuradhapurával.

A szent város és az erőd című második fejezet az 1000–1500 közötti időszakot tárgyalja. 1000 körül a szerző szerint két igazán jelentős változás történt Dél-Ázsiában. Egyrészt új lendületet vett a templomépítészet: az addig jellemzően inkább kisméretű szentélyek először oszlopcarnokokkal bővültek, míg végül építészeti műrecekkel teljesedtek ki. Másrészt a muszlim hódítások eredményeképpen Dél-Ázsia politikai térképe is átalakult. A fejezet az egyházi és a világi hatalom urbanizációra gyakorolt hatását vizsgálja.

Az egyes templomközpontok fejlődésében jelentős szerepet játszott

politikus vagy kereskedő patrónusuk támogatása, aki a templom fejlesztése révén saját hírnevét is növelni kívánta. A templomkörzetek egyben gazdasági központként is működtek, és nagymértékben hozzájárultak környezetük városiasodásához. A vallási (szent) központok számának gyarapodásával egyre gyakoribbá vált a tömeges zarándoklat, és ez további lendületet adott a városok fejlődésének. A szerző délről észak felé haladva több templomváros történetét és szerkezetét mutatja be, köztük Kanchipuramot és Vijayanagarát, északabbra haladva Varanasit és a nepáli Bhaktapurt. A fejezet további részében külön tárgyalja a Delhi Szultánátus időszakát, valamint a Mogul Birodalom városi fejlődését Lahore, Agra és Delhi részletes bemutatásával.

A *Kereskedelmi központok, birodalom és a korai gyarmati jelenlét* címet viselő fejezet körülbelül háromszáz évet tekint át 1500–1800 között, az első európai gyarmatosítóktól kezdve egészen a gyarmatbirodalom megszűléséig. A téma bevezetése során azonban a szerző visszatekint az ezredforduló időszakáig. A kereskedelem mindig is fontos tényezőnek számított a dél-ázsiai városok kialakulásának folyamatában, a tengerparti városok esetében azonban elsőrendű volt a szerepe. Az Indiai-óceán kereskedelmi hálózatát hosszú ideig nem vonták egységes irányítás alá. A dél-ázsiai kikötők nyitva álltak minden hajó számára, amennyiben a legénysége betartotta a helyi szabályokat és megfizette a vámot. Mivel a tengerparti királyságok minél több haszonra vágytak, igyekeztek kedvező feltételeket biztosítani a kikötőikben. 1000 körül azonban

Dél-Ázsia kereskedelmi tevékenysége kibővült, lefedve Kelet-Afrikát, Dél-Kínát és a Maláj-félszigetet is. Ennek következtében a kikötők az eltérő geográfiai illetve politikai adottságok miatt távolsági vagy rövidtávú kereskedelmi tevékenységre specializálódtak. Amikor a portugálok megérkeztek India partjaihoz, nem szándékoztak betartani a hagyományos kereskedelmi szabályokat, hanem a tengeri kereskedelem monopóliumának megszerzésére törekedtek. Kikötőiket erősítették, a hajókat átjárójegy vásárlására kötelezték. A portugál gyarmatosítás mindvégig a koronához és az egyházhoz kötődött. Visszaesését a dél-ázsiai hatalmak kemény ellenállása, valamint az európai versenytársak beavatkozása okozta. A portugállal ellentétben a holland és az angol gyarmatosítás folyamata sokkal inkább a kereskedelmen alapult, ám a part menti kereskedőtelepek létrehozásában a hollandok és az angolok is a korábbi, portugál példát követték. E fejezetben Heitzman rámutat a bennszülött kereskedőcsaládok által irányított városok jelentőségére, melyet annak ellenére sem szabad alábecsülnünk, hogy az európaiak kereskedővárosai a gyarmatosítás további folyamata során kiemelkedő szerephez jutottak. E kereskedőházak egészen a 18. század közepéig a dél-ázsiai kereskedelem legfontosabb szereplői voltak. Jelentőségük a Mogul Birodalom bukása után csökkent, de a legdrasztikusabb változást a 18. század végén a Brit Kelet-indiai Társaság hatalomszerzése okozta. A fejezetben számos fontos város, így a gyarmatvárosok közül a portugál Goa, a francia Pondicherry, a brit Madras, Calcutta és Bombay, a helyi irányítású

városok közül pedig többek között Surat, Pune, Mysore és Lucknow részletes bemutatására kerül sor.

A *Tér, gazdaság és közkultúra a gyarmati városokban* című negyedik fejezet a brit Rádzs időszakával foglalkozik. Az angol gyarmatosításnak Dél-Ázsia urbanizációjára gyakorolt hatása elválaszthatatlan az ipari forradalomtól valamint a közlekedés és a kommunikáció fejlődésétől (posta, sajtó). Bár a 19. század folyamán a városi jellegű települések aránya nem változott, a népesség növekedésének köszönhetően a 20. századra Dél-Ázsia városi lakossága megkétszereződött. Elsősorban azoknak a városoknak nőtt a kiterjedése, amelyek a birodalmi politika közvetlen hatása alatt álltak, illetve amelyek a jelentős közlekedési utak mentén feküdtek. A közlekedési csomópontokban található települések kulcsszerepet játszottak a gyarmati gazdaság életében, hiszen a fontosabb utak ellenőrzésével irányítani lehetett a kereskedelmet, és szemmel lehetett tartani az utazókat is. Az útvonalak közül kiemelkedő fontossággal bírt az angolok által lefektetett vasúthálózat.

A gyarmatosítók kétféle jellegzetes településtípust építettek: az állandó helyőrséget illetve a magaslati üdülőt. A helyőrség az indiai és az európai csapatok önálló tábora volt, mely barakkok sorából, felvonulási területből és lőtérből állt. Ezeket olyan területeken alapították, amelyek stratégiaileg fontos szerepet tölthettek be, de jelentős helyi lakosságuk nem volt. A katonai tábor közelében helyezkedett el az irodákból és rezidenciákból álló civil tábor. E kettő közelében működött a piac, ahol a helyiek árusítottak.

Topográfiai szempontból mindez úgy nézett ki, hogy a gyarmati városiasodás során általában a helyi lakosságú régi város szomszédságában jött létre a piac, és e mellé épült fel az európai civil és katonai rész. A 19. században az európaiak már felismerték a tömeg és a járványok terjedése közötti összefüggést, ezért a városok tervezésénél nyitott területek létrehozására törekedtek. Szintén az egészség megőrzését valamint a nyári hőség elkerülését szolgálták az európai gyarmatosítók által alapított hegyi üdülők. Ezek az üdülőhelyeken, ahol a vendégek általában hosszabb ideig vakációztak, a testmozgásra és a kulturálódásra egyaránt lehetőség nyílt. Annak érdekében pedig, hogy a brit hivatalnokok tömegesen is eljussanak pihenni, kiépítették az üdülőkhöz vezető hegyi vasutat. A gyarmati városok típusainak, illetve építészeti jellegzetességeinek tárgyalását követően a negyedik fejezet második felében a szerző a gyarmatosítók jelenlétének jellemzőit és hatásait vizsgálja négy különböző területen: Calcuttában, a gyarmati fővárosban, ahol értelemszerűen a legerősebb volt a jelenlét; a törzsi övezetben, ahol az a leggyengébbnek tekinthető; továbbá Punjabban, ahová meglehetősen későn érkezett, de annál intenzívebben zajlott le a gyarmatosítás; és végül Bombayben, az új urbanizáció városában.

A *tér nyelvi korunk városában* című zárófejezet elsőként az 1947-es függetlenség után, India és Pakisztán kettéosztásának hatására bekövetkező demográfiai változásokat tárgyalja. A tömeges lakóhelyváltás elsősorban a határ közelében lévő városokat érintette, de hatását még Delhiben és Bombayben

is érezte. A nyitott városi tereken, illetve a városok körül menekülttáborok és nyomornegyedek jöttek létre, és a hirtelen megnövekedett népesség túlterhelte az adott települések infrastruktúráját. Ezeknek a városoknak nem csak a társadalmuk változott meg, hanem a városképük is. A betelepülő hindu lakosság eleinte a nyílt tereket foglalta el, majd a muszlimok által elhagyott házakat, ám még így is százezrek számára kellett hirtelen új épületeket emelni. A függetlenség kikiáltása utáni hatvan év alatt a városi lakosság száma folyamatosan nőtt: míg az 1950-es években Dél-Ázsia lakosságának 15%-a élt városokban, addig ez a szám 2005-re 30%-ra változott. A demográfiai átalakulások pedig tovább erősítették a társadalom polarizációját.

A fejezet további részében a szerző az épített környezet megváltozott jellemzőit ismerteti. A függetlenség kikiáltása után Dél-Ázsia országaira az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig a szocialista eszmék gyakoroltak nagy hatást. Ez elsősorban úgy befolyásolta az épített környezetet, hogy a korábban már meglévő városok új lakónegyedekkel egészültek ki, illetve egészen új, főként központi adminisztratív feladatokat ellátó városok jöttek létre. Ennek az időszaknak a másik fontos jellemzőjeként említi a szerző az iparnegyedek létrehozását, valamint az új tengeri kikötők építését. A korszakra vonatkozó esettanulmány Bombay függetlenség utáni fejlesztését mutatja be. A metropolisz jellemzését közép- és kisvárosokról szóló esettanulmányok követik, például Siwané, Sivakasié és Hosur. A fejezet utolsó írásai azokat

a városokat vizsgálják, amelyek a globalizált világban az olcsó munkaerő miatt váltak igazán jelentőssé. A záró témát pedig a mozi (mint a városi populáris kultúra legfontosabb médiuma), valamint a város mozifilmekben való reprezentációja szolgáltatja.

Heitzman igen hosszú időtartamot tekint át a könyvében, ennek ellenére igyekszik minden témakört egyforma alaposággal tárgyalni. Állításait nem elsősorban saját kutatásaira, hanem a szakirodalomra alapozza, abból azonban széles körben válogat, nyugati és dél-ázsiai szerzőktől egyaránt. A vitás kérdésekre nem tér ki, de könyvének nem is ez a célja. Heitzman ugyanis Dél-Ázsia városiasodásának bemutatásával kívánja felvázolni az indiai szubkontinens történetét. E megközelítés előnye, hogy egy-egy idősíkban látni engedi Dél-Ázsia egészét, területi, társadalmi és politikai sokféleségével együtt. Amikor valaki, ettől eltérően az indiai történelmet birodalmak történetén keresztül beszéli el, akkor könnyen megfeledezhet az egymás mellett élés és az egymásra hatás fontosságáról.

James Heitzman könyve a történelem és a várostörténet iránt érdeklődő diákoknak és kutatóknak egyaránt hasznos munka. A specifikus szakkifejezések következetes kifejtése miatt a kötet azok számára is élvezetes olvasmány, akik a dél-ázsiai terminológiában kevésbé jártasak, ugyanakkor információ- és adatgazdagsága miatt az indológia elmélyült művelői is haszonnal forgathatják.

Jeney Rita

Kalocsai Péter: Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon, 1867–1914. Vasi Múzeumbarát Egylet, Szombathely, 2011. 280 oldal.

A közlekedés történetírás marginális szférájába tartozik. A témával többnyire „hobby-történészek” és műszaki végzettségű értelmiségiek foglalkoznak, úgy, hogy közben a történettudomány módszereit gyakran figyelembe se veszik. Ezért e témában eddig kevés színvonalas történeti publikáció született. Még elhanyagolhatóbb azon munkák száma, amelyek nemcsak a technikai paraméterek bemutatására vállalkoznak, hanem a közlekedés fejlődését egy struktúrába próbálják elhelyezni, és annak gazdasági valamint társadalmi hatásait is vizsgálják.

Az imént leírtak a tömegközlekedést tárgyaló hazai írásokat szintén jellemzik. Ezen a területen első ízben az 1980-as években jelent meg szak tudományos munka, mely Budapest tömegközlekedését tárgyalja. Ezt, valamint ezen időszak többi munkáját azonban erőteljesen áthatja a kor történelemszemlélete.¹ Hasonló témájú, de vidéki tárgyú írás először Kovácsyné Medveczki Ágnes tollából látott napvilágot, ő a városi tömegközlekedést átfogóan és az urbanizáció részeként mutatta be.² Ilyen tematikájú

publikációk fűződnek Kalocsai Péter nevéhez is, aki elsősorban a dualizmus korára fókuszál, és valamennyi hazai kötött pályás városi közlekedési esz-köz történetével kapcsolatban végzett már mélyreható kutatásokat.³ Ebben a témában is számos műszaki megközelítésű és helytörténeti jelentőségű munka született. Kalocsai Péter 2011-ben megjelent könyve, a *Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon, 1867–1914* ellenben tágabb kontextusba helyezi a városi tömegközlekedést. A kötet interdiszciplináris munka, melyben a közlekedéstörténet mellett

és fejlődése 1914-ig. In: Hüttl Pál (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve. 9. köt. (1988–1992).* Budapest, 181–221.

- ³ Kalocsai Péter – Molnár József 2001: „Balra tarts, jobbra előzz!” *Magyarország városi közlekedése régi képeslapokon.* Szombathely; Kalocsai Péter 2003: A vidéki közúti vasutak és az urbanizáció a dualizmus korában. In: Katona András (főszerk.) – Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények.* Budapest, 109–120; Kalocsai Péter 2003: Városi villamosvasutak létesítése a Nyugat-Dunántúlon a 19. század utolsó éveiben (Szombathely és Sopron). In: Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza.* Nyíregyháza – Pécs, 387–394; Kalocsai Péter 2004: Trolibuszok és benzinelektromotoros motorkocsik Magyarország városi közlekedésében a XX. század elején. In: Puskás János (szerk.): *III. Természet- Műszaki és Gazdasági Tudományok Alkalmazása Nemzetközi Konferencia.* Szombathely, 1–10; Kalocsai Péter 2007: Városi közlekedés – hálózat – tömegközlekedés Nyugat-Magyarországon (Sopron, Szombathely), 1867–1914. In: Á. Varga László (főszerk.): *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv (2.)* 153–199.

¹ Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József (szerk.) 1987: *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 1. köt. A reformkortól 1919-ig.* Budapest; Koroknai Ákos – Sudár Kornélia (szerk.) 1989: *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 2–3. köt. 1919-től 1985-ig.* Budapest.

² Kovácsyné Medveczki Ágnes 1994: Vidéki városaink tömegközlekedésének kialakulása

szignifikánsan megjelenik a város-, a technika- és az életmódtörténet is. A vizsgálódás nem korlátozódik a Nyugat-Dunántúlra, hanem országos és közép-európai kitekintéssel veszi górcső alá a problémát.

A szerző a Nyugat-magyarországi Egyetem docense. Fő kutatási területe a dualizmus korának közlekedéstörténete, különösen a városi tömegközlekedés. Kedvelt vizsgálati területe elsősorban a Nyugat-Dunántúl, azon belül pedig Sopron és Szombathely élvez prioritást. Emellett néhány lokális jelentőségű témát is kutatott a korszakból, mint például a gyermekvédelem a dualizmus kori Szombathelyen,⁴ vagy a Batthyányak szerepe a nyugat-dunántúli modernizációban.⁵ A városi tömegközlekedéssel foglalkozó kötete a Pécsi Tudományegyetem „Európa és magyarság a 18–20. században” elnevezésű történettudományi doktori programjában, 2009 áprilisában, *summa cum laude* minősítéssel megvédett PhD-disszertáción alapul. Kalocsai célja a nyugat-dunántúli városok tömegközlekedésének bemutatása, mely témát eddig igen kevés szaktudományos kutatás érintette. A Nyugat-Dunántúl esetében a vizsgálódás főként Sopronra és Szombathelyre fókuszál. A szerző ezen a két településen keresztül kívánja bemutatni a városi tér használatának megváltozását.

⁴ Kalocsai Péter 2003: Gyermekvédelem a dualizmus kori Szombathelyen. *Partes Populorum Minores Alienigenae* (8.) 1. 155–229.

⁵ Kalocsai Péter 2008: A Batthyányak szerepe a Nyugat-Dunántúl modernizációjában a 19–20. század fordulóján. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* (35.) 1. 59–78.

A monográfia hét egységre bontható, melyek további alfejezetekre tagolódnak. Az első részben (*Fogalmi, elméleti és módszertani keretek, forrásbázis*) Kalocsai a kötet szempontjából legfontosabb fogalmakat – modernizáció, urbanizáció, város, városi tömegközlekedés és infrastruktúra – definiálja a korábban publikált szakirodalmak alapján. Ezt követően a szerző kijelöli a vizsgálódás időtartamát (1867–1914). Azért erre az időszakra esett a választása, mert ez a periódus kedvező feltételeket biztosított a magyar városfejlődésben és ezen keresztül a vidéki városok tömegközlekedésének elindításában is. A szerző emellett meghatározza a bemutatandó helyszínt is, ami tágabb értelemben véve Magyarország, de alapvetően a Nyugat-Dunántúl (mely alatt Kalocsai a korabeli Moson, Sopron, Győr, Vas és Zala vármegyék területét érti). Ezután a kötet tematikai sorrendiségét ismereti olvasójával, azaz jelzi, hogy a témát először országos keretben és közép-európai kitekintéssel, majd regionális szinten kívánja bemutatni. A régió belül Sopron és Szombathely kiemelését pedig azzal indokolja, hogy itt csak ez a két város jutott el a modern tömegközlekedés szintjére. E két város alapos vizsgálata azonban – Kalocsai szerint – így is olyan megállapítások megtételére kínál lehetőséget, amelyek az egész országra nézve érvényesek. Az összehasonlításához kontroll-városként Szatmárnémetit választotta, mivel a város lakosság-száma, jogállása, a városi hierarchiában elfoglalt helye, az ellátott vidéki népesség nagysága hasonló az említett

városokéhoz, ráadásul ott is korán létesítettek villamosvasutat. Azzal kapcsolatban azonban, hogy a szerző szerint egyetlen kontrollváros használata elegendő-e egy, az egész országra érvényes konklúzió levonásához, világos választ nem kapunk. A bevezető fejezet végén a primer források felvázolása és egy historiográfiai áttekintés következik. Itt az általános közlekedéstörténettel foglalkozó szakirodalmaktól kiindulva a kevésbé szaktudományos, lokális jelentőségű publikációkon át jutunk el a tudományos igényű, a tömegközlekedést a városfejlődésbe ágyazó munkákig.

A második fejezetben (*Urbanizáció a dualizmus kori Magyarországon*) Kalocsai az 1867-es kiegyezéstől kezdve ismerteti a magyarországi urbanizáció előrehaladását, a településhálózat változásait. Teszi mindezt a városok jogi státusának, a népesség növekedésének, a modernizációs programoknak, valamint a közlekedés-földrajzi fekvésnek és a városhierarchiának a bemutatásával. A harmadik részben (*A kiemelt városok 1867 és 1914 között*) Sopron és Szombathely részletes elemzése következik a fentiekhez hasonló szempontok alapján, kiegészítve azt a városok iparosodásával, vasúti összeköttetéseivel, közúti állapotával, demográfiai mutatóikkal, infrastruktúrájukkal, szabályozási és fejlesztési terveikkel valamint kulturális és oktatási intézményeikkel. A negyedik fejezet (*A városi közlekedés modernizációja Magyarországon, 1867–1914*) hivatott illusztrálni, hogy mennyire játszottak fontos szerepet a városok modernizációjában a jó közlekedési feltételek. Kalocsai ehelyütt elsőként egy korabeli urbanisztikai szakirodalmon,

Éhen Gyula *A modern város*⁶ című művén keresztül az infrastrukturális fejlesztésekre koncentrálna, majd a gyalogos közlekedésből kiindulva veszi végig az egyes eszközök megjelenését és jelentőségét a magyar városok tömegközlekedésében. A fogatolt járművek között olvashatunk a bérkocsikról, az omnibuszokról és a lóvasutakról, emellett a kerékpárról, a motorkerékpárról és a különböző közúti vasutakról is információt kapunk. Sopron és Szombathely városi közlekedésének bemutatásánál a fentihez hasonló sorrendben (infrastruktúra, gyalogos közlekedés, fogatolt járművek és géperejű közlekedési eszközök) ismerhetjük meg a települések modernizációját. Unikálisnak mondható, hogy a szerző külön kitér a városi közlekedést szabályozó rendelkezésekre és a közhasználatú személyszállítás megindulására is. A ötödik egység (*Városi tömegközlekedés a dualizmus kori Magyarországon*) rövid betekintést nyújt a városi tömegközlekedés előfeltételeibe, a vállalkozási formákba, a közlekedés szabályozásába, az útvoalakba, az utazóközönség illemtanába és a városi tömegközlekedés különböző módozataiba (omnibusz, közúti vasút, gépi és villamos vontatású járművek). Ez utóbbin belül hangsúlyosan szerepelnek az omnibuszok és a városi villamosvasutak, később pedig a hazai városfejlődésre gyakorolt hatásukat is részletesen megismerhetjük. A hatodik részben (*A kiemelt városok tömegközlekedése, 1867–1914*) Kalocsai először a két érintett település tömegközlekedésének indulását vázolja, főként

⁶ Éhen Gyula 1897: *A modern város* Szombathely.

az omnibusz-közlekedésre fókuszálva. Ezután Szombathely, majd pedig Sopron kapcsán írja le a közúti vasúttervek megjelenését, illetve a vasutak megépítését. E városok súlyát növeli e tekintetben az is, hogy Szombathelyen 1897-ben, Magyarországon harmadikként, míg Sopronban 1900-ban, nyolcadikként nyitották meg a villamosvonalat, mely pályáinak kijelölésénél több szempontot is figyelembe vettek. Így például azt, hogy a vasútállomásról induljanak, a város távolabbi részeit is vonják be a közlekedésbe, álljanak meg a nagyobb üzemek előtt (Soproni Sörgyár), és érintsenek kulturális intézményeket (színházakat) is. Ezáltal ebben a két városban a városi térhasználat is megváltozott, vagyis a villamosközlekedés társadalmi hatásai is jelentősek voltak. A fejezet záróegysége a kiemelt városok villamosvasútjainak összehasonlítása országos viszonylatban. Korábban már utaltam arra, hogy a kontrollváros ebben az esetben Szatmárnémeti volt. A részletes vizsgálat után Kalocsai konklúziója az, hogy a nagy népességszám és a városiasodási fok között nincs összefüggés. Szerinte lényegesebb az ott élő polgárok „urbánus volta”, megfelelő vagyoni helyzete, a településen tapasztalható élénk társadalmi élet, a város erős központi funkciója és előrehaladott modernizációja. A kötet zárófejezete (*Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúl további településein*) kevésbé részletesen ismerteti Győr, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Pápa, Kismarton, Kőszeg, Keszthely, Szentgotthárd, Moson és Magyaróvár, valamint Csorna, Sárvár és Kapuvár a fentebb vizsgált két városhoz képest kisebb mértékben modernizált tömegközlekedését.

A kötet újszerűsége nem csak abban rejlik, hogy a történettudomány egy kevésbé kutatott területét, a közlekedéstörténetet dolgozza fel a dualizmus kori nyugat-dunántúli régióban, hanem abban is, hogy ezt az urbanizáció egy releváns szegmensének tekinti, mely jelentősen befolyásolta a korabeli városi modernizációs folyamatot. Mindeddig nem látott napvilágot olyan magyar monográfia, amelyik ebben a kontextusban vizsgálta volna a tömegközlekedést. A könyvben a technikatörténet mellett a város, a közlekedés- és az életmódtörténet szintén hangsúlyos elem, ily módon a szerző a városi struktúrába helyezi az egyes közlekedési eszközök megjelenését és fejlődését, illetve azok társadalmi hatásait is bemutatja.

A kötet logikusan felépített, alapvetően a makroszint felől közelíti meg a témát, és onnan jut el a mikroszintig, jóllehet a szerző néha rugalmasan kezeli ezt a szerkezetet, hiszen időnként – ahol a mondanivaló megkívánja – további egyetemes és magyar történelmi kitekintésekkel is találkozhatunk. Emellett a munka rendkívül informatív. Sokhelyütt az információk halmazával találkozunk, ami a helyi ismeretekkel nem rendelkező olvasót néha kicsit megzavarhatja. Kalocsai úgy oldja meg ezt a problémát, hogy mind a főszövegbe ágyazva, mind pedig a *Függelék*ekben számos kiváló minőségű térképet, diagramot, ábrát és illusztrációt mellékel. Ezek jócskán segítik a téma megértését és befogadását. Közlekedéstörténeti munka – íródjon az bármilyen szempontból is – nem nélkülözheti az olyan (korabeli) képeket, amelyek vizualizálhatóvá teszik a történetet.

A főszöveg után találjuk a *Jegyzeteket*, mely meggyőzően tanúskodik arról, hogy a szerző rendkívül széles skálán mozgó forrásbázist használt. A kötet további pozitívuma, hogy az információbőség feldolgozhatóságát Kalocsai rövidítésjegyzékkel, személy- és helységnevmutatóval könnyíti meg. A munkával kapcsolatban felmerülhet az a probléma, hogy valódi célcsoportja egy szűk olvasóközönség lehet, mely lokális kötődéséből fakadóan leginkább a nyugat-dunántúli régióból kerül ki – gondolunk itt a kötetben részletesebben vizsgált városokra, leginkább Sopronra és Szombathelyre,

jóllehet a kötet nem csak regionális, hanem magyarországi, sőt néhol közép-európai kitekintéssel is bír. Módszertani szempontból azonban a hasonló közlekedéstörténeti szaktudományos értekezések elkészítői számára követendő példa lehet, és összehasonlító esettanulmányul szolgálhat.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Kalocsai Péter egy olyan hiánypótló monográfiával állt elő, amelyik Magyarországon a dualizmus kori és közlekedéstörténeti tudományos diskurzusok középpontjába kerülhet.

Horváth Csaba Sándor

SZERZŐINK

Benda Judit (1971) régész

(Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály)
benda.judit@mail.btm.hu

Bourlet, Caroline (1948) történész

(Párizs, Institut de Recherche et d'Histoire des Textes CNRS)
caroline.bourlet@irht.cnrs.fr

Bove, Boris (1970) történész

(Párizs, Université Paris 8, Département d'Histoire)
boris.bove@univ-paris8.fr

Kosárkó, László (1976) PhD-hallgató

(ELTE BTK, Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék)
kosarko@freemail.hu

Gerhard Péter (1975) levéltáros

(Budapest Főváros Levéltára)
gerhardp@bparchiv.hu

Horváth Csaba Sándor (1983) történész, PhD-hallgató

(Nyugat-magyarországi Egyetem, Apáczai Csere János Kar)
horvath.csaba@atif.hu

Igel, Karsten (1970) történész

(Münster, Westfälische Wilhelm-Universität, Historisches Seminar)
karsten.igel@uni-muenster.de

Jeney Rita (1978) régész, indológus, PhD-hallgató

(ELTE BTK, Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék)
rita.jeney@gmail.com

Kökényesi Zsolt (1987) PhD-hallgató

(ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
kokenyesi87@gmail.com

Le Maresquier, Yvonne Hélène (1946) történész

(Párizs, CFHS Archives Nationales, Centre de topographie historique de Paris)
le-maresquier.ext@culture.gouv.fr

- Majorossy Judit (1969) történész
(Közép-Európai Egyetem, Középkortudományi Tanszék)
judit.majorossy@gmail.com
- Nagy Balázs (1962) történész
(ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
nagy.balazs@btk.elte.hu
- Novák Veronika (1973) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
novakveronika@freemail.hu
- Réthelyi Orsolya (1970) történész
(ELTE BTK Germanisztikai Intézet Néderlandisztika Tanszék)
rethelyi.orsolya@btk.elte.hu
- Skorka Renáta (1976) történész
(MTA Történettudományi Intézet, Középkori Osztály)
rskorka@tti.hu
- Stracke, Daniel (1974) történész
(Münster, WWU Institut für vergleichende Städtegeschichte)
stracked@uni-muenster.de
- Vörös Boldizsár (1967) történész
(MTA Történettudományi Intézet, Legújabb kori Osztály)
bvoros@tti.hu

CONTENTS

URBAN REALMS – SOCIAL USAGE OF SPACE. ALTERNATIVES OF THE ANALYSIS

Bove, Boris – Le Maresquier Bourlet, Caroline – Yvonne Hélene	Near and Far: Attempts to Reconstruct Late Medieval Lived Space	5
Igel, Karsten	From Social Topography to Social Space? Comments on the Late Medieval Social Structure of German Towns and the Possibilities of Its Mapping	35
Novák, Veronika	The Topography of Violence. Everyday Usage of Space in Fifteenth–Sixteenth- Century Criminal Cases in Paris	59
Benda, Judit	The Topography of Trade. The Spatial Realms of Merchants in Late Medieval Buda	80
Majorossy, Judit	The Topography of Craft. From Social Space to Personal Space: the Spatial Elements of Social Mobility in Fifteenth-Century Pressburg	102
Gerhard, Péter	The Topography of Election. The Usage of Space During the Electoral Campaign of the Parliamentary Election in Pest in 1878	136

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Vörös, Boldizsár	Horse Racecourse and Political Propaganda. Symbolical Occupation of Space During the Soviets' Republic of 1919 in Hungary	162
------------------	---	-----

FORUM

Stracke, Daniel	In Search for Pre-Modern Urban Space. Some Methodological Remarks on the Evidence of Town Views and Plans on the Occasion of the Publication of the First Hungarian Historical Town Atlas	176
Nagy, Balázs	Urban Space and Society. Urban Historical Sessions on the International Medieval Congress 2011 in Leeds	194

BOOKS

The Old Clothes of the Emperor Barbara Stollberg-Rilinger: Des Kaisers Alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches	– Kökényesi, Zsolt	200
The Medieval Burghers of Pressburg in the Mirror of Last Wills Majorossy Judit – Szende Katalin (Hrsg.): Das Pressburger Protocollum Testamentorum	– Skorka, Renáta	207
The Kingdom of Hungary after 1526. History Reconsidered Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században	– Réthelyi, Orsolya	215
The Dynamics of Historiography – The American Lectures of Braudel Fernand Braudel: La dynamique du capitalisme	– Kosárkó, László	220
James Heitzman: The City in South Asia	– Jeney, Rita	226
Kalocsai Péter: Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914	– Horváth, Csaba Sándor	231
Authors		236
Contents		238
Abstracts		240

ABSTRACTS

Boris Bove – Caroline Bourlet – Yvonne-Hélène Le Maresquier:
Near and Far: Attempts to Reconstruct Late Medieval Lived Space

The beautiful maps of medieval Paris suggest that the city comprised a uniform whole: a homogeneous space adorned by streets, churches, colleges and palaces. Much of the information that is required to understand everyday life in the city, such as marketplaces, estates, parish churches or the distribution of commercial activities, however, remains hidden. A recently published atlas compensates for the scarcity of such information with numerous maps offering a better insight into the urban space of Paris. However, as it does not address the question of lived space, the individual maps are rarely compared and the collection does not go beyond thematically sorting city-level phenomena. The analyses of Parisian society provide descriptions of social layers, which categorise the population, but fail to relate the categories to the whole of the urban society. Examining the spatial dimension of networks can be a transitional solution for this problem. It is a relatively novel approach in the research of Parisian life as little has been done besides researching urban work and neighbourhood. Thus far few historians of lived spaces have turned their attention to the level of the individual. This raised the idea in a History of Paris seminar that each participant would focus on real lived spaces of medieval Parisians by examining the spatial dimensions of social relations in the different sources they specialise in. Naturally, this kind of empirical juxtaposition is not the ultimate solution for this question, however, it is expected to make a few initial steps in this emerging field.

The study in its original form was published in the 2007–08 issue of the *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France*. Due to limited space, this present publication contains three of the five sections and summaries of the two omitted case studies. The written version was the result of a workshop conference on 19 May 2006, which was organised by Boris Bove within the framework of the History of Paris seminars held in connection with the IRHT (*Institut de Recherche de l'Histoire des Textes*, CNRS) and the LAMOP (*Laboratoire de Médiévisiologie Occidentale, Université Sorbonne-Paris 1*). The seminar launched in 1998 for researchers of the History of Paris to offer thematic lecture series focusing on broad concepts. In 2005–06, the theme of the seminar was relationships, networks and solidarity in the French capital.

Karsten Igel: From Social Topography to Social Space? Comments on the Late Medieval Social Structure of German Towns and the Possibility of Its Mapping

Surveying older and more recent German social topographical research, the study focuses on those methodological problems, research possibilities and directions, which are closely related to the social historical investigation of a late medieval urban society. First, tax registers are in the centre of the discussion: first and foremost, issues of how to handle them and how to evaluate the results of the analysis. It is important, since the relative state of wealth of the burghers that can be detected with the help of these tax registers suggest only limited information about the real incomes and actual living standard of the people who were behind the numbers in the registers. Therefore, the seemingly non-existent riches does not necessarily mean the poverty of the given individuals. In addition, as a second step, one should have a closer look at the urban space itself in which these burghers owned their burgages and houses. The types of town books typical for the Baltic Sea area (especially for Lübeck and some of the neighbouring towns) allow us not only an insight into the properties of the citizens, but at the same time also provide us certain details concerning the building structures of these towns. The study also addresses the results of confronting classical social topography with the social-spatial phenomena that strengthen the social geographical mobility within urban societies.

Placing the different methods parallel to each other and using a critical approach to traditional research exclusively based on the analysis of the tax registers, the study suggests to look beyond the numbers and follow a wider perspective with an emphasis on the different social structural processes in order to grasp the actions and considerations of the social groups active in the urban space, and thus to gain a livelier social topographical picture about a given medieval urban community.

Veronika Novák: The Topography of Violence. Everyday Usage of Space in Fifteenth–Sixteenth-Century Criminal Cases in Paris

The paper examines the uses of urban space in fifteenth and early sixteenth-century Paris, based on the analysis of ninety pardon letters, surviving mainly from the JJ series of the *Archives Nationales* in Paris. These documents contain brief narratives describing the adventures of petty thieves as well as simple craftsmen guilty of manslaughter and bloodshed. These criminals' stories contain many details on space: mentions of the domicile, the place of work, and, very

frequently, descriptions of the places of sociability, that is taverns, streets and playgrounds.

The first analytical layer of the study delineates the possible limits of the protagonists' space of activity was drawn, inserting the phenomena within the wider problem of urban neighbourhood (*quartier, voisinage*). The concrete movements located on the map show a rather flexible space of work within the city, but quite a narrow space of urban sociability, with the criminal artisans frequenting only the nearby taverns.

A special theme seems to emerge from the background of these findings, namely the spatial practices of the youth's sociability, which is the second layer of the analysis. Twenty-two stories are narrated by young perpetrators whose cases present recurrent and specific motifs: organised, collective, often night-time tours on urban streets, with longer trajectories than the short walks of the adults. Young people often leave the city and look for leisure at the suburban taverns surrounding Paris.

In summary, the study draws a larger context of spatial practices and representations around the picture that emerges from the individual itineraries narrated in a peculiar type of source material on late medieval Paris.

Judit Benda: The Topography of Trade.

The Spatial Realms of Merchants in Late Medieval Buda

Reconstructing the topographical image, that is, the map of medieval Buda requires the survey of a wide range of different sources. One of the most valuable sources about the life of the city is the fifteenth-century *Buda Lawbook*, which contains the regulation of city authorities and a detailed description of commercial and criminal law. Another useful source are the statutes regulating the work of guilds and their members, as well as the structure and operation of the guilds. Information can also be gleaned from charters of legal cases. These often contain seemingly insignificant mentions of places, which have special importance due to the scarcity of other evidence in this field. Reconstructing the topography of Buda also greatly benefits from the fact that several military engineer visited the city during the operations aimed at reconquering the city from the Ottomans between 1684 and 1686, and their descriptions and maps are exceptionally valuable sources. The city structure and street grid, as seen on contemporary maps and etchings of the three cities (Buda, Pest, Óbuda), preserve characteristics that developed in the late medieval and Ottoman period. In addition, the architectural history of surviving buildings and the analysis of periods and building styles are also helpful in this inquiry. Research into city walls that was conducted before the post-war rebuilding works unearthed a large amount of late medieval evidence. The reassessment of the documentation and publications of their

findings is essential, especially in view of international research of medieval cities, trade and architecture. Due to the international nature of trade and commerce, the building styles of medieval Europe are easily distinguishable and they are also recognisable in Hungarian buildings.

Combining these different sources and methodologies, the study offers a partial reconstruction of the life of late medieval Buda. The identification of places mentioned in charters, the information provided by maps and surveillance, the architectural history of surviving buildings, as well as the material described in secondary literature lead to informed conclusions together. At the same time, the available sources are fragmentary in all groups of evidence, so the findings remain insufficient to build a complete, adequately detailed picture of the medieval city. Since surviving buildings generally preserve characteristics developed between the second half of the fourteenth and mid-sixteenth century, and most of the available documents come from this period too, the study focuses on these two hundred years.

Judit Majorossy: The Topography of Craft.

From Social Space to Personal Space: the Spatial Elements of Social Mobility in Fifteenth-Century Pressburg

On the basis of Henri Lefebvre's basic suggestion that space is a social production, many scholars have already described the city of late medieval Europe as "a spatial being, not just a creation in space but also a creation of space," and stated that "the space of the medieval city was itself re-divided, imagined and lived as a collection of distinct spaces." On the other hand, "the urban space was a reflection of the needs of merchants and of the artisans primarily, and may thus well be considered as a very close expression of the economic organization." Consequently, as a result of a two-sided process the social topography of a given town was partially shaped by the size, the economic profile and the importance of trade in that community. However, the overall urban inner control of communal life (and its possible changes in time) to some extent also influenced the development and types of realms, and the social groups that occupied each of these realms. At the same time, such late medieval urban communities are also composed of individuals whose perception and use of space and their position within the space are dependent on their own personal circumstances and viewpoint.

The paper investigates the above issues in late medieval Pressburg (Pozsony, Posonium, the present-day Bratislava), an important royal town of the Kingdom of Hungary. After the reconstruction of the mid-fifteenth century burgher-system of the inner town, as well as the analysis of the tax-registers and the other surviving source material, the social topographical shots of the town was prepared in four temporal cross-sections. On one hand, this analysis served as

a background to present individuals and their realms through the reconstruction of general social topography; the ways in which individual spaces of certain prominent burghers correspond to, or are determined by the space of a (occupational, economic or political) social group; and how this reconstruction helps to gain more knowledge about individuals when the sources are silent about their backgrounds. On the other hand, it was also investigated what the detectable spatial elements of social mobility within the community are and to what extent the land ownership within and outside the town (in the suburbs) provides a pattern of ownership.

Péter Gerhard: The Topography of Election. The Usage of Space During the Electoral Campaign of the Parliamentary Election in Pest 1878

Focusing on the 1878 parliamentary elections in Pest, the study examines the characteristics of the participants' use of space from the selection of the candidates, through the electoral campaign events, and finally, during the election itself. It also addresses the physical distribution of election movements in the urban space, and the prevalence of using public, semi-public, and private spaces in election-related events.

The election campaigns necessitated that the candidates make themselves seen in public spaces. Their primary means were posters calling to campaign events, flags distributed by committed supporters, and marches from busy squares across the constituency. Up until the threshold of the polling booth, even the 'masses' that had no right to vote influenced the selection and support of candidates to some extent, however, in the booths the election was solely in the hands of actual voters. This, however, required substantial efforts both on behalf of the authorities and the parties that participated in controlling the use of space.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítókozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézírtattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Fókusz Könyvárúház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Nyitott Műhely
1123 Ráth György utca 4.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday utca 27.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Megjelenik az AETAS történettudományi folyóirat
2011. évi 3. száma

Városok a középkorban

Szende Katalin: Nyelvében él a polgár?

Gálffy László: Város és folyó kapcsolata a Loire-vidéken

Polgár Szabolcs: Etil, a kazárok városa

Petrovics István: Közjegyzők a középkori Pécsen

Karáth Tamás: Egy ortodox püspök eretneksége

Claudio Fogu: A történeti tudat digitalizálása

Bemutatjuk Antonín Kalous cseh történészt
Antonín Kalous műveinek válogatott bibliográfiája
Antonín Kalous
Hunyadi Mátyás és a morva királyi városok

*A folyóirat megrendelhető, illetve előfizethető a szerkesztőség címén.
Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)
Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség
Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft*

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDINKISZA

KRITIKAI IRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

RÉV ISTVÁN

CARLO GINZBURGRÓL ÉS A KUKACOKRÓL

LACZÓ FERENC

TRENCSÉNYI BALÁZSRÓL ÉS A NÉPLÉLEKRŐL

BAKK MIKLÓS ZOMBORY MÁTÉRŐL

ÉS A KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZETRŐL

HAVASRÉTI JÓZSEF

SZOLLÁTH DÁVIDRÓL ÉS A KOMMUNISTA ASZKETIZMUS

ESZTÉTIKAI CSUKLÓGYAKORLATAIRÓL

SZÁNTÓ ILDIKÓ

HORNYIK SÁNDOR KÖNYVÉRŐL

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

„KI SIMÍTJA EL A SÚRLÓDÁSI FELÜLETEKET?”

EGY MENDELSSOHN-ESSZÉ

HÁROM MAGYAR FORDÍTÁSÁRÓL

SZEMLE**MI A PÁLYA?**

A MAGYAR KORMÁNY ESETE

A VELENCEI BIZOTTSÁGGAL

BIBLIORÁFIA

M E G J E L E N I K

2011. ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E

A Múltunk 2011/3 számának tartalmából

Korképek és látszatok a két világháború között

Szécsényi András: Végváry József. A Turul Szövetségtől az ÁVH-ig

Kerepeszki Róbert: A budaörsi csata emlékezete és a királykérdés a két világháború közötti egyetemi ifjúsági mozgalmak politikai gondolkodásában

Püski Levente: A parlamenti politizálás nyilvánossága a Horthy-korszakban

Laczó Ferenc: A válságtudat történetisége. A Horthy-kor és a náciizmus egykorú magyar zsidó értelmezései

Diplomácia a Kádár-korszakban. Egy konferencia anyagából

Pierre Bouillon: Kezdődik egy párbeszéd: magyar-francia kapcsolatok az enyhülés hajnalán

Kecskés Gusztáv: Franciaország, Kelet-Közép-Európa és Magyarország Georges Pompidou elnöksége idején, 1969–1974

Mitrovits Miklós: Egy barátság nehéz évtizede: A lengyel-magyar viszony szakítópróbái (1956–1968)

Források

Novotny Júlia: Munkahelyi rendszerváltás alulról. (Visszaemlékezés)

Takács Tibor: „Megmondom úgy, ahogy van?/,Válaszolni kell, mert nem válaszolni nem lehet?/ „Mert megijedni való most már nincs”. Kádár János beszéde az MSZMP 1957. február 17-i Pest megyei nagyaktíváján

Szemle

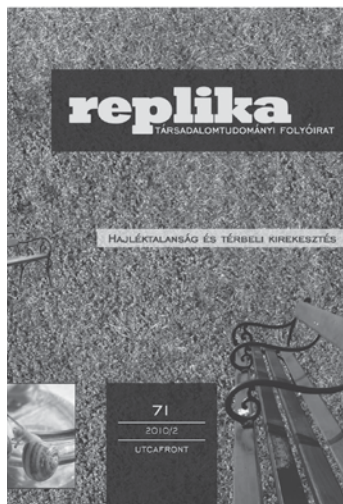
Sipos Péter: Végtelen mezőkön. (Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében)

Paár Ádám: Egy hamburgi világpolgár gondolatai (Helmut Schmidt: Nyugállományban)

A Múltunk régebbi számai elektronikusan elérhetőek honlapunkon www.multunk.hu.

A lap előfizethető a Napvilág Kiadónál, 1054 Budapest, Alkotmány u. 2.,
multunk@napvilagkiado.hu.

A Replika legújabb lapszámai

71. Utcafront **Hajléktalanság és térbeli kirekesztés**

„Én, ha bárki kérdezi... a születésemtől fogva vagyok hajléktalan” - Gabi monológja

Personae non gratae: Hajléktalanság és térbeli kirekesztés
szerkesztette: Misetics Bálint és Udvarhelyi Éva Tessa

Misetics Bálint: Otthontalan, csupa-csősz világ
Mike Davis: Pokoli logika: hajléktalanként Los Angelesben

Samira Kawash: A hajléktalan test
Don Mitchell: A tér törvényi megsemmisítése. A hajléktalanellenes törvények és a jogok csökkenő tere

Leonard C. Feldman: A csavargótörvényektől a hajléktalanellenes politikákig
Jeremy Waldron: Hajléktalanság és közösség

72. Ízlések és pofonok **Fogyasztáskutatás a kulturális fordulat után**

Fogyasztáskutatás a kulturális fordulat után
szerkesztette: Vörös Miklós és Kemény Vagyim

Vörös Miklós–Kemény Vagyim: Kulturális fordulat. A fogyasztáskutatás reneszánsza a hetvenes–nyolcvanas években

Marshall Sahlins: La Pensée Bourgeoise. A nyugati társadalom mint kultúra

Pierre Bourdieu: A habitus és az életstílusok tere (részlet a La Distinction című műből)

Michel de Certeau: A cselekvés művészete.

Használati módok és taktikák

T.J. Jackson Lears: A megváltástól az önmegvalósításig. A reklám és a fogyasztói kultúra terapeutikus gyökerei, 1880–1930

Jeremy Waldron: Hajléktalanság és közösség

SIC ITUR AD ASTRA 62. (2011)

TEST, LABDA ÉS TÁRSADALOM

INTERJÚ

„Ha csak a sporttal foglalkoznék, nagyon rossz történész lennék”. Interjú George Eisennel

TANULMÁNYOK

Norbert Elias: Esszé a sportról és az erőszakról

Magyar László András: A fiziognómia fiziognómiája

Bodnár Ilona: Az edzői foglalkozás professzionalizálódásának kezdetei Magyarországon

Papp Gábor: Törekvés, Egyetértés, Testvériség. Kísérlet sport és hatalom viszonyának elemzésére

Hadas Miklós: Olimpia és globalizáció

Szegedi Péter: A futballmező. Kísérlet az 1945 előtti magyar labdarúgószféra történeti-szociológiai modellezésére

Zeidler Miklós: 100-ak könyve. Magyarország legkedveltebb sportolói 1927-ben

Daniel Wildmann: Nincsen árja zsidó nélkül. Ideális férfitest a Harmadik Birodalomban

Majtényi György: Czibor, Bozsik, Puskás. Futball és társadalmi legitimáció az ötvenes években

Fodor Péter: Újrajátszás. A berni döntő magyar irodalmi emlékezetéről

Takács Tibor: Van-e ok a pánikra? A Fradi, a politikai rendőrség és a sajtó az 1960-as évek elején

Nagy-Csere Áron: Lesállás történeti olvasatban. Gyakorlati útmutató történészeknek megoldókulccsal

SZEMLE

Szegő János: Irodalomtudományos iskola a lehatáron

(Fodor Péter: Térfélcsere. A sport irodalmi medialitása a magyar későmodern és posztmodern elbeszélő prózában)

Tolmár Bálint: Játékos emancipáció

(Michael Brenner – Gideon Reuveni (eds.): Emancipation through muscles. Jews and sports in Europe)

Varga András: Önmagába záródó világ?

(Gerald R. Gems – Linda J. Borish – Gertrud Pfister: Sports in american history. From colonization to globalization; Takács Ferenc: Budapest sporttörténete 1873–2000)

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 40: *Lak-hatás a 20. században* (1000 Ft)
- 41. *Történetírás és emlékezet* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

